858.09
P978i
v.1

UNIVERSITY OF
ILLINOIS LIBRARY
AT URBANA-CHAMPAIGN
STACKS

ISTORIA LITERATURII ROMÂNE

ISTORIA
LITERATURII ROMÂNE

CURSURI POPULARE

DE

SEXTIL PUȘCARIU,
PROFESOR LA UNIVERSITATEA DIN CLUJ, MEMBRU AL ACADEMIEI ROMÂNE.

VOL. I.

— EPOCA VECHE —

(CU 61 DE ILUSTRAȚII)

Prof. IOAN N. BEJU
Liceul „Gh. Lazăr" Sibiu

SIBIIU.
EDITURA «ASOCIAȚIUNII»
1920.

858.09
P978i
V.1

Lui Nicolae Iorga

prietinie și admirație.

PREFAȚĂ.

Cartea aceasta, care cuprinde niște cursuri populare, ținute în anul 1911 în Cernăuți, a început să se tipărească în anul 1914, apărând mai întâiu în revista «Transilvania». La izbucnirea războiului erau tipărite cele opt coale dintâi. Tipărirea s'a continuat în anul 1920, fără să pot face decât mici modificări în manuscris, și acestea numai dela coala 9 înainte.

Țin să mulțămesc cu această ocazie Dlui I. A. Rădulescu-Pogoneanu prof. univ., și I. Georgescu secretarul Asociațiunei pentru ajutorul dat la corecturi și dlui prof. Teodorescu, dela Universitatea din Cluj pentru fotografiile după manuscrisul evanghelistului din 1436 și după fresco cu Neagoe Basarab.

Cluj, 25 Octomvrie 1920.

Sextil Pușcariu.

Introducere.

Împărțirea.

Istoria literaturii române se împarte, în mod firesc, în trei epoci distincte: în epoca veche, cea mai lungă și cea mai stearpă, în epoca nouă, care începe dela renașterea noastră ca popor romanic, și în epoca modernă, al cărei început datează dela întemeierea României unite și independente.

Epoca veche.

Noi, aici, în răsăritul Europei, n'am luat parte directă la cele mai multe premeniri care au zguduit din temelii înfățișarea vestului european. Marile evenimente dela sfârșitul veacului al XV-lea, care fac pe istorici să încheie evul de mijloc și să vestească începutul unui ev nou, au avut la noi un ecou aproape disparent. Pe orizontul țărilor române n'a răsărit soarele civilizației crescute pe ruinele antice, ci zarea vederilor noastre erà stăpânită de semiluna care a făcut ca la noi evul de mijloc să dăinuiască încă sute de ani.

Înainte de ce neamul românesc să poată devenì un popor, vecinii noștri slavi au ajuns la organizații puternice de stat și la o înflorire culturală atât de remarcabilă, încât ne-au silit să ne desvoltăm în umbra lor, au dat direcția pentru veacuri întregi nu numai vieții noastre de stat, ci mai ales desvoltării noastre culturale. La Slavii de sud înșiși, cultura aceasta erà de origine bizantină, astfel încât, mai târziu, când începe influența grecească în Țările române, numai haina externă se schimbă, dar fondul rămâne același. Legați dar de orient cu cătușe puternice, întreaga epocă veche a literaturii noastre se caracterizează prin influența aceasta orientală, a cărei trăsătură principală erà dependența manifestărilor culturale de biserică, în special de ortodoxism.

De câteori, în epoca aceasta, putem constatà o mișcare, sau măcar un început de mișcare cu urmări importante pentru desvoltarea literaturii noastre în direcție națională, fie că avem a face cu întâiele traduceri sau cu cele dintâi tipărituri românești, fie că vedem înflorind istoriografia noastră națională, totdeauna descoperim la temelia ei o influență apuseană

Epoca nouă.

Şi tot unei influenţe din apus se datoreşte renaşterea cu care se începe, şi pentru literatura noastră, epoca nouă.

E ceva mai mult decât o sută de ani de când a început să se sape brazde adânci între aceste două răstimpuri, de când Dunărea a crescut par'că, formând un hotar firesc între noi şi orient, şi ni s'au deschis tot mai largi porţile spre vestul luminat, prin care pătrundeau obiceiuri europene, literatură apuseană şi gustul pentru îndeletniciri artistice. Iar când prin aceleaşi porţi intrară, ca nişte apostoli, în aureola luminii intensive, acei câţîva bărbaţi venind dela Roma, care, pe lângă ştiinţă, aveau şi focul entusiasmului şi cuvântul cald care încinde, atunci au mijit şi pentru noi zorile vremilor nouă.

Petru Maior, Gheorghe Şincai, Samuil Clain şi tovarăşii lor au săvârşit minunea resurecţiunii poporului român şi au imprimat direcţia în care aveà să se desvolte spiritul public în tot cursul deceniilor următoare. Ei spuneau, în definitiv, acelaşi lucru pe care-l mai spuseseră odată, cu un veac în urmă, cronicarii. Dar îl prezentau altfel, îl propoveduiau cu puterea sufletului lor convins că spun un lucru important, şi-l descopereau unor ascultători capabili să simtă fiorii mândriei naţionale la singura rostire a cuvântului Traian. Oricât de exagerată a fost direcţia aceasta «latinistă», faptul în sine că prin ea a luat fiinţă sentimentul nostru naţional şi naţionalizarea tuturor aspiraţiilor, a culturii şi a literaturii noastre, dovedeşte că prin ea s'a atins o coardă existentă, şi cea mai puternică, a sufletului nostru, firea noastră romanică. Tot ce e romanic în sângele nostru, tot ce ne leagă de fraţii noştri din vestul Europii, fusese înnăbuşit în noi în curs de veacuri, legăturile care ne-ar fi fost fireşti fuseseră tăiate şi capetele lor înnodate cu orientul strein nouă prin sânge şi aspiraţiuni. Şi acum, deodată, rupându-se cătuşele, care, din cauza vechimei lor, nu mai păreau artificiale, a zvâcnit iar avântul nostru înnăscut, am ajuns să ne iubim şi să ne cultivăm limba, de care devenirăm mândri.

Firește că direcţia latinistă a avut şi părţile ei rele, căci apostolii ei erau prea mult idealişti, ca să nu fie şi utopişti. Cultul pentru «părintele Traian» şi admiraţia exagerată pentru tot ce vine dela «fraţii noştri de acelaşi sânge», n'au încetat cu totul nici astăzi, de-o parte şi de alta a Carpaţilor, şi ele au adus cu sine în veacul trecut idei rătăcite de care n'au scăpat

nici spirite superioare. Au trebuit să vină bărbaţi de vederile largi ale unui M. Kogălniceanu şi de simţul extraordinar de fin pentru frumos al unui Alecsandri, pentru ca să ne scape din nişte curente devenite primejdioase. Cel dintâi protestând, în revistele sale, împotriva imitaţiei fără selecţie şi fără putinţă de asimilare a curentelor streine, accentuând, în cursul său de Istorie naţională, că a fi Român este tot atât de mult un titlu de glorie ca a se trage dela Romani, şi legând, prin publicarea letopiseţelor, aspiraţiile noastre pentru viitor de trecutul nostru românesc; cel de-al doilea revelând lumii frumuseţile poeziei noastre populare.

Epoca modernă.

Când, pe terenul pregătit de generaţia dela 1840 s'a săvârşit Unirea celor două principate, şi când, mai târziu, s'a sfinţit cu sângele eroilor dela Plevna independenţa României, când influenţa binefăcătoare a poeziei şi a limbii populare a dat scrisului literaţilor noştri caracterul specific românesc, când în locul romantismului ce stăpâneà de-opotrivă pe literaţii şi pe erudiţii generaţiei trecute urmă un spirit ştiinţific, preocupat de observarea realităţii şi de descoperirea adevărului neînfrumuseţat, când critica «Junimei» dela Iaşi combătù cu izbândă fraza fără miez şi declamaţia cu care se cucereau masele, când, în sfârşit, în literatura noastră apărù geniul lui Eminescu, atunci s'a stabilit începutul epocei moderne în istoria noastră culturală şi în literatura română. O epocă, a cărei caracteristică e maturitatea gândirii şi ai cărei scriitori sânt cu mult superiori înaintaşilor lor, ca artişti. Dar în acelaşi timp — lucrul acesta trebue spus — epoca aceasta se caracterizează prin lipsa aproape desăvârşită a unui ideal mare românesc. S'a întâmplat anume faptul aproape de necrezut, că un popor tânăr de zece milioane, împărţite în diferite state, după înfăptuirea celor două mari ideale ale generaţiei de la mijlocul veacului trecut, Unirea ţărilor româneşti şi independenţa României, n'a fost în stare să-şi alcătuiască un nou ideal. Scriitorii nu mai sânt ecoul aspiraţiilor obşteşti şi redeşteptătorii tendinţelor spre un viitor mai bun. Neavând în suflet căldura unui ideal mare românesc, scriitorii s'au coborît de pe amvon, pentru ca, în bisericuţele lor, să facă slujbe pentru câţîva credincioşi, la altarul artei pentru artă.

Continuitatea între cele trei epoce.

Aceste trei epoce se deosebesc una de alta tot atât de mult ca scrisul diaconului Coresi de al lui Eliade şi al acestuia de al lui Maiorescu, ca versurile mitropolitului Do-

softeiu de ale lui Bolintineanu, iar ale acestuia de poeziile lui Goga. Dar ar fi greşit să credem că după apariţia lui Goga avem dreptul să-l uităm pe Bolintineanu şi că Dosofteiu nu ne mai poate interesà. Căci dacă dela o epocă la alta întâmpinăm alte preocupaţii literare şi alte influenţe externe, dacă adesea moda ridică pe un scriitor şi depărtează operele altora de interesul obştesc, dacă ideile conducătoare se schimbă de cele mai multe ori dela generaţie la generaţie, există totuşi în tot scrisul românesc, dela începutul lui până astăzi, o continuitate, o evoluţie firească, care trebue cunoscută spre a puteà înţelege pe scriitori. Astfel vom vedeà la Iorga idei de ale lui Bălcescu şi Kogălniceanu, la Titu Maiorescu vom întâlnì principii de critică exprimate, mai puţin strălucitor, de tatăl său, care le aveà din aceeaşi şcoală ca Gheorghe Lazar, la Petru Maior vom găsì păreri spuse odinioară de Dimitrie Cantemir ş. a. m. d., fie că urmaşul primeşte dela înaintaş ideile acestea printr'o continuitate directă, fie că ele răsar independent la unul şi la altul din recunoaşterea aceloraşi adevăruri. Strămoşii noştri luau pana în mână ascultând de aceleaşi şoapte lăuntrice ca şì noi, în oficina lor de scriitori se făureà scrisul românesc din aceeaşi neobosită «osârdie» de a află în graiul moştenit dela părinţi expresia cea mai fericită pentru un gând, dictat de ţesătura particulară a unei minţi cu structură românească. Scriitorii celor trei epoce nu reprezintă nişte zale singuratice aruncate într'un morman, ci părţi ale aceluiaşi lanţ, încheiate firește una 'ntr'alta: cel ce caută să ridice zaua cea mai strălucitoare prin noutatea ei, va auzì zuruind întregul lanţ al înaintaşilor. Apropiindu-ne cu pricepere de scriitorii veacurilor trecute, căutând să pătrundem în felul lor de a fi fost, dându-ne silinţa să-i înţelegem în firea şi în munca lor, nu facem numai un act de pietate, ci vom câştigà înţelegerea pentru desvoltarea treptată a culturii noastre, vom învăţà să stimăm şi să iubim pe cei ce, în mijlocul celor mai sângeroase lupte pentru susţinerea noastră etnică, au dat dovadă că sântem un neam cu nepotolită sete de cultură şi cu cele mai strălucite aptitudini intelectuale.

Metoda. Noi nu facem un curs de literatură, ci de istorie a literaturii. De aceea scopul nostru nu poate fi analiza unor opere literare scoase din timpul în care au fost produse, nici a unor scriitori, rupându-i din şirul de înaintaşi şi de contemporani, nici nu putem imità pe cei ce cred că într'o istorie a li-

teraturii diferitele capitole pot fi împărţite după genuri literare. Grija noastră va fi, dimpotrivă, să arătăm, în mod istoric, desvoltarea firească a literaturii noastre, urmărind-o în evoluţiunea ei. Astfel se poate întâmplà ca o scriere, care din punct de vedere curat literar să aibă o valoare mică, să fie de o însemnătate extraordinară din punctul de vedere al evoluţiunii istorice-literare. Aşa bunăoară traducerea în româneşte a «Faptelor apostolilor» sau a «Psaltirii» nu poate fi socotită, de sigur, ca o operă artistică. Faptul însă că prin aceste traduceri din secolul al XV-lea se întrebuinţează la noi pentru întâia oară limba română spre scopuri literare, însemnează, în desvoltarea literaturii noastre, un eveniment de cea mai mare importanţă, el constitue chiar condiţia primordială pentru desvoltarea unei literaturi româneşti. Înţeleasă astfel istoria literaturii, e evident că măsura cu care va judecà istoricul literar opera unui scriitor se va schimbà necontenit, ea va fi alta dela o epocă la alta, va fi relativă. Astfel, la sfârşitul veacului al XVI-lea, vedem lucrând la Braşov pe diaconul Coresi. El a tipărit câteva cărţi, dintre care o parte sânt traduceri româneşti de scrieri bisericeşti. Cercetările mai nouă au dovedit că, la tălmăcirea lor, Coresi a avut o parte neînsemnată, că el a tipărit mai mult traduceri de ale altora. Cu toate acestea, în istoria literaturii române, va trebuì să se vorbească pe larg de activitatea acestui modest tipograf, căci ea însemnează a doua faptă importantă în desvoltarea literaturii noastre: prin tipăriturile lui s'a stabilit o limbă literară şi s'a dat îndemnul la o activitate bogată de traduceri şì din alte ramuri literare. O sută şi ceva de ani mai târziu lucrează la noi, tot pe teren bisericesc, un alt traducător şi tipograf, dascălul Damaschin, cu mult mai cult decât Coresi. Activitatea lui e neasemănat mai vastă, limba lui incomparabil mai bogată, felul tălmăcirii fără îndoială mai potrivit, — cu toate acestea numele lui abià va fi pomenit în treacăt. De ce? Pentrucă pe vremea lui Damaschin a traduce şi a tipărì româneşte nu mai erà un eveniment literar, literatura noastră ajunsese la o desvoltare atât de importantă prin scrierile originale ale cronicarilor, care vorbeau de originea noastră romană şi de unitatea etnică a tuturor Românilor, încât activitatea harnicului tălmăcitor rămâne în umbră şi va fi relevată numai întru cât constitue şì ea un pas în evoluţiunea literaturii

noastre, însemnând stadiul din urmă al victoriei limbii române în biserică.

Aparatul şi materialul.

După cele spuse, e evident că în tendinţa noastră de a caracterizà mai bine diferitele curente care stăpâneau spiritul public în deosebite timpuri, dela o epocă la alta nu se va schimbà numai măsura cu care vom cumpănì valorile literare, ci şì aparatul cu care vom lucrà şi materialul literar pe care-l vom supune cercetării noastre. Cel ce se ocupă cu istoria literaturii contemporane nu va înregistrà de sigur un ordin de zi publicat în Monitorul oficial sau un act notarial, nici nu va aveà să vorbească de ediţiile de cărţi de rugăciuni sau de calendarele ce apar cu scopuri mai mult mercantile, şi cu greu îi vor ţintuì luarea aminte multele jurnale de provincie. Azi tipografiile cu abur dau o producţie cu atât mai mare şi mai importantă decât «tiparniţele» cu buchi de odinioară, încât noţiunea de «literatură» se depărtează în mod fatal tot mai mult de legătura ei etimologică cu cuvântul «littera». În vechime erà însă altfel. Cărţile bisericeşti formau lectura aproape excluzivă în şcoale şi în familii, ele erau hrana sufletească a obştei româneşti; de aceea ele vor trebuì trase în cadrul cercetărilor noastre şi urmărite cu atenţiune în desvoltarea lor. Un zapis românesc iscălit de Mihaiu Viteazul va fi de importanţă pentru noi, căci e cel dintâi act oficial scris româneşte, la 1600, tocmai în cancelaria acestui Domn, care a adunat pentru o clipă Românimea întreagă subt sceptrul său. N'a trecut mult de când foi periodice tipărite în provincie formau lectura de predilecţie a celor mai buni Români, şi C. Negruzzi ne povesteşte că tatăl său aparţineà acelei rămăşiţe de «boieri ruginiţi în românism, care... se uitau cu dor spre Buda sau Braşov, de unde veneau pe tot anul calendare cu poveşti la sfârşit şi din când în când câte o broşură învăţătoare meşteşugului de a face zahăr din ciocălăi de cucuruzi sau pâne şi crohmală de cartofe».

Subîmpărţirea.

Din punct de vedere teoretic, cea mai potrivită metodă de a tratà o literatură în mod istoric, ar fi cea cronologică, înregistrând an de an operele care apar şi arătând întrucât ele însemnează un pas înainte în evoluţiunea literară. Sistemul acesta însă e nepracticabil pentru timpurile mai vechi, cu o producţie literară săracă, despre care ne lipsesc şi informaţii destul pe precise. Dar chiar şi pentru vremile mai nouă ea nu

e practică, căci are marele desavantagiu de a sfârticà în părticele mici imaginea pe care trebue s'o avem despre diferiţi scriitori şi grupări literare. O subîmpărţire a materiei, deşi are mai mult însemnătatea practică a clarităţii, e necesară. Pentru epoca nouă şi cea modernă a literaturii române, subîmpărţirea în capitole se va puteà face în cele mai multe cazuri după generaţii. Pentru epoca veche ea trebue să cuprindă răstimpuri mai mari.

Influenţele externe.

Epoca veche a literaturii noastre se caracterizează, precum am spus, prin dependenţa culturii româneşti de cea a orientului european, şi aproape toate manifestările literare mai importante au luat fiinţă în urma vreunei influenţe venite din apus. Dar ar fi greşit dacă în urma acestei constatări am imità pe cei ce împart literatura noastră veche în epoca influenţei slavone şi în epoca influenţei greceşti, sau pe cei ce deschid un capitol nou de câteori constată ivirea unei influenţe apusene, căci «nu după influenţe culturale streine se pot determinà perioadele în istoria unui popor cu civilizaţie proprie» (D. Onciul). Literatura unui popor e ca râul, influenţele streine ca munţii, dealurile, văile şi şesul prin care curge. Acestea din urmă îi vor determinà cursul, vor da matcei lui formaţiuni diferite, vor puteà chiar să silească apa limpede de munte să primească părticele din solul lor, care o pot tulburà un timp oarecare şi într'o regiune anumită, dar creşterea râului nu poate fi determinată de ele, iar în ajungerea ţintei lui finale, formaţiunile terenului pot să-i pună în cale piedeci, să-l iezească sau să-i netezească drumul, nici odată să-l oprească. Influenţele externe vor explicà de multeori pentruce literatura noastră a luat anume direcţii, dar desvoltarea ei urmează din sine: râul creşte prin apele ce se revarsă în el prin afluenţii lui, creşterea unei literaturi o fac scriitorii ei însemnaţi, bărbaţii ei mari.

Scriitorii mari.

Şi fiindcă fu vorba de «bărbaţii mari», e locul să spunem că metoda evoluţionistă pe care o urmăm nu ne va împiedecà să adoptăm încâtva şi metoda biografică, care izvoreşte dintr'o concepţie individualistă a istoriei. Căci scriitorii mari sânt cei ce imprimă pecetea personalităţii lor literaturii unui popor, şi dacă ei sânt fii epocei şi ai ţării lor şi, prin urmare, stăpâniţi de ideile generale ale mediului în care trăesc, nu e mai puţin adevărat că ei sânt şi sămănătorii de idei, că originali-

tatea lor modelează felul de a gândi al generaţiilor viitoare. De aceea lor le vom rezervà cele mai multe pagini, asupra operei lor ne vom concentrà cu deosebire atenţia şi, întrucât este de folos spre a pricepe opera, şi asupra vieţii lor. Astfel, urmărind evoluţia firească a literaturii noastre, ne vom oprì pentru un timp pe loc, de câteori va apăreà un scriitor nou în drumul nostru, căutând să-i fixăm personalitatea întreagă. Procedând în felul acesta, ne putem asemănà celui ce-şi alunecă privirea pe un cer înstelat de vară, căutând să cuprindă pe retină spaţiul întreg de deasupra sa; când însă un meteor întrerupe liniştea fixă a tăriei, ochiul îl va urmărì pe cer până se stinge. Un fel de meteori sânt şi scriitorii ce luminează câmpul literar, unii mai sclipitori, alţii mai puţin strălucitori; e firesc ca, zărindu-i, să nu-i pierzi din ochi până dispar. În schimb, asupra scriitorilor mici, asupra multelor condeie sârguincioase, care, fără să fi putut da vremii lor scânteia originalităţii, fără să fi deschis drumuri nouă de gândire, totuşi au bătătorit şi au lărgit, cu opera lor, mai mult sau mai puţin anonimă, calea pe care un neam întreg a putut înaintà spre progres, vom puteà vorbì numai în «privirile generale» de la începutul capitolelor, în care vom cercà să subsumăm toate manifestările mărunte şi factorii culturali, ca tiparul, şcoala, etc.

Iubirea faţă de subiectul tratat.

Încă un lucru aş vrea să accentuez la acest loc. Iubirea faţă de subiectul tratat. Din fericire, cercetările noastre istorice-literare, şi cele istorice în general, au trecut de stadiul romantic al patriotismului rău înţeles, «care credeà că educaţia noastră naţională trebue bazată pe neadevăruri sau reticenţe» (I. Bogdan), când orice traducere sau compilaţie a veacurilor trecute erà considerată ca o operă originală, şi criticii literari întrebuinţau superlative şi se extaziau în faţa unor versuri mediocre. Pe cât de greşit şi de copilăresc e acest procedeu, pe atât de eronat e cel ce crede că o istorie literară trebue să fie o lungă listă de nume şi de cărţi şi cel ce are un vecînic surâs compătimitor faţă de naivităţile de gândire şi stângăciile de formă ale scriitorilor din vremile trecute. Înainte de a luà pana în mână ca să scrie despre literatura unui popor, cercetătorul literar trebue să aibă în suflet iubirea pentru subiectul său, acea iubire care îl va face să urmărească cu atenţie simpatică până şi avânturile naive şi greşelile grosolane de formă ale scriitorilor de transiţie.

Dacă nu ne vom mulţumì de a examinà meticulos şi de a judecà rece operele ce ne-au rămas dela înaintaşi, ci ne vom străduì să pătrundem şì în sufletele celor ce le-au scris, să recunoaştem ideile pentru care au luptat şi idealurile în jurul cărora s'au grupat, atunci printre versuri şchioape şi banale vom aveà satisfacţia de a zărì uneori icoanele mari, aşa cum le adăposteà sufletul lor înainte de ce ei ar fi încercat să le aştearnă pe hârtie; dacă, recetind vorbirea cutărui orator, împodobită cu fraze ce astăzi sânt banalizate şi ne par declamatorice, vom cercà să punem în ele căldura convingerii cu care au fost rostite şi să ne lepădăm de ucigătorul spirit zeflemist al zilelor noastre, — atunci vom puteà şì noi resimţì fiorii care cuprindeau pe cei ce o ascultau. Datoria istoricului literar este dar de a se transpune în vremile cu care se ocupă, şi adesea măsura cu care va judecà opera unui scriitor vechiu îi va fi dată de însufleţirea cu care o primeau contemporanii lui. Când această însufleţire îl va cuprinde şì pe el şi o va puteà împărtăşì şi ascultătorilor sau cetitorilor săi, atunci scopul unei lucrări ca cea de faţă va fi atins în cea mai mare parte.

Cursuri populare.

Căci scopul mieu nu e de a da o lucrare pur ştiinţifică, ci de a face ca cunoştinţele despre istoria literaturii noastre să pătrundă în cercurile largi ale publicului românesc. Liste bibliografice, stabilirea de amănunte biografice, urmărirea atentă a influenţelor externe asupra cutărui scriitor şi deslegarea multelor probleme neelucidate încă, vor lipsì în lucrarea aceasta, care nu cuprinde cursurile făcute la Universitatea din Cernăuţi, în faţa unor elevi pregătiţi, în care profesorul vrea să deştepte dorul de lucrări ştiinţifice independente, ci cursurile populare, ţinute înaintea unui public cult, căruia am căutat să-i dau câteva cunoştinţe, dar mai ales să-i deştept interesul pentru trecutul nostru literar, înaintea unor ascultători pe care doream să-i încălzesc şi să-i îndemn a luà în mână cutare carte prăfuită, cărora voiam, prin caracterizări în linii mari, să le dau priceperea pentru preocupările literare ale înaintaşilor. Cel ce îşi dă seama că altul e stilul unei cărţi menite de a fi numai cetită şi altul trebue să fie stilul adoptat de conferenţiar, va înţelege şi felul de a se prezentà al acestei lucrări, care a fost rostită înainte de a fi scrisă. Scoţând în relief anume fapte, insistând mai cu dina-

dinsul asupra unor momente din care i se pare că se desfac mai limpede notele ce caracterizează o epocă sau activitatea unui scriitor, conferenţiarul va fi nevoit să treacă peste alte părţi, să retacă amănunte pe care ascultătorul nu le poate grupà astfel ca în mintea lui să se închege o imagine lămurită. Dând acum la tipar aceste cursuri populare, nu le-am schimbat decât foarte puţin, voind să păstrez caracterul lor de conferenţe, ale căror proiecţiuni luminoase apar aici ca ilustraţiuni.

CAPITOLUL I.

Înainte de întâia carte românească.

1. STĂPÂNIREA CULTURII BISERICEȘTI ÎN HAINĂ SLAVONĂ.

Începuturile literaturii române se pierd în negura deasă care învălue, pentru cercetătorul de azi, trecutul neamului nostru. Dacă istoria poate totuși reconstruì din datele răsleţe, păstrate prin documente streine, câteva capitole, nu totdeauna limpezi, dar adesea glorioase, din trecutul nostru, datele acestea nu pot spune aproape nimic, nici celei mai ingenioase minţi reconstructive, asupra vieţii culturale a celor mai vechi Români. **Începuturile.**

Conservarea în limba noastră a cuvintelor de origine latină a *scrie* şi *carte*, subt forma corespunzătoare cu legile foneticei româneşti, dovedeşte că noţiunile exprimate prin aceste cuvinte au fost în toate timpurile curente la poporul nostru şi ne îndreptăţeşte să credem că, după stingerea culturii romane în regiunile dunărene, strămoşii noştri n'au uitat niciodată meşteşugul de a scrie şi de a cetì cărţi. A deduce însă din aceasta că în veacurile zbuciumate din aproape întreg evul de mijloc ar fi existat o literatură românească scrisă, este de sigur greşit, şi cu greu se vor împlinì vreodată nădejdile acèlor optimişti care cred încă că vreo întâmplare norocoasă va scoate la lumină vreun manuscris în limba străveche românească. Chiar dacă, în împrejurările mai mult decât nefavorabile pentru ivirea unei mişcări literare, s'ar fi aflat pe acèle timpuri un fiu al neamului nostru care să-şi aştearnă gândurile pe pergament, scrisul său n'ar fi fost românesc, ci în limba modelelor sale, grecească sau slavonă.

Influenţa slavonă.

Influenţa slavonă datează la noi din timpuri vechi. Limba română păstrează urme atât de adânci de această influenţă, încât nu ne mai putem îndoi o clipă că comunitatea noastră cu Slavii a dăinuit veacuri întregi. Au trebuit să se scurgă mulţi ani până când masele mai compacte de Slavi din sudul Dunării au înghiţit cele mai multe insule de Români din mijlocul lor, şi s'a scurs vreme îndelungată până ce, printr'o desnaţionalizare lentă, Slavii din ţinuturile româneşti de astăzi, din nordul fluviului, au fost absorbiţi de către strămoşii noştri. Procesul acesta de desnaţionalizare a fost accelerat atuncea când organizaţiile primitive de triburi din sudestul european se schimbară în organizaţii mai perfecte, transformându-se mai în urmă în state naţionale. Slavii de sud ajunseră cu mult înaintea noastră la aceste organizaţii, silindu-ne să ne desvoltăm subt înrâurirea lor. Influenţa aceasta n'a fost numai politică, ci şi culturală, căci fiind în nemijlocita apropiere a imperiului bizantin, care pe acest timp ducea facla culturii mondiale, popoarele slave de sud ajunseră în curând la o înflorire literară pe care n'au mai ajuns'o de atunci veacuri întregi. Hotărîtoare în privinţa aceasta a fost recunoaşterea jurisdicţiunii patriarhului din Constantinopole (870) şi introducerea (888) ritului slav în locul celui grecesc în biserică, pe la sfârşitul domniei întâiului domnitor creştin al Bulgariei, Boris-Mihail.

Cu mult înainte de întemeierea Principatelor, Românii fură apucaţi în vârtejul acesta puternic din nemijlocita lor apropiere, organizându-se în mare parte după modelul slav, iar biserica noastră fiind din cele mai vechi timpuri strâns legată cu a vecinilor din sudul Dunării, se introduse şi la noi ritul slav. Chiar după sfărmarea întâiului imperiu bulgar prin Vasile Bulgaroctonul, când biserica Bulgarilor fu grecizată, noi trăiam din tradiţia mai veche. Va fi scăzut poate influenţa slavonă pentru câtva timp, dar preoţii noştri, sfinţiţi de episcopii dela Silistra şi Vidin, continuau de a slujì bulgăreşte în bisericuţele noastre de lemn, până când, prin crearea imperiului româno-bulgar (1187—1257), episcopiile dunărene deveniră din nou răspânditoare de cultură slavonă, trimiţând chiar vlădici slavi pe pământ românesc.

Subt cei dintâi Domni români, influenţa slavonă, în loc să scadă, crescù şi mai mult, şi limba întrebuinţată în biserică de-

venì limba oficioasă de stat, precum, în apus, statul şi biserica întrebuinţau deopotrivă limba latină. În curând evenimentele istorice aveau să pregătească terenul pentru ca Ţările române să devină chiar focarul culturei slavone.

Semiluna răsărì în zare şi Osmanii se răspândiră ca o furtună asupra Peninsulei-balcanice. Abia la Dunăre se oprì furtunosul Baiazid, lovit în piept de toiagul moşneagului viteaz Mircea. Ţările dunărene rezistară furtunii mult timp după ce popoarele balcanice fură subjugate şi după ce pe turnul sf. Sofii din Constantinopole se ridicase alemul turcesc. Ca într'un loc de adăpost veniră în Ţările române călugării dela miază-zi, aducând cu sine tezaurele de cărţi bisericeşti slavone. Mănăstirile din Ţările române, al căror număr creşteà din ce în ce, fură inundate de călugări streini. Pe vremile acestea, când sentimentul naţional nu existà încă, criteriul care despărţeà sufleteşte popor de popor nu erà limba, ci religiunea erà valul cel mare care acopereà cu apa sa pe toţi cei de o lege. Călugării nu făceau deosebire între ortodocşii de aceeaşi limbă şi cei streini, ci, venind la noi, ei intrau numai ca propoveduitori culturali, iar nu ca agenţi slavi sau greci.

Domnii români se complăceau în rolul acesta de sprijinitori ai ortodoxismului, şi chiar cu mult mai târziu, când cultura slavonă începeà să dispară şi limba română se răspândise în literatură, vom vedeà încă voievozi, ca Mateiu Basarab, tipărind în Ţara-românească cărţi pentru slujba slavonă.

Într'o vreme când orice mişcare culturală se reflectà prin biserică, ortodoxismul nostru a fost evenimentul cel mai grav în urmări pentru desvoltarea noastră culturală, căci el ne-a legat pentru veacuri întregi cu cultura orientului, formând un zid despărţitor faţă de catolicismul vecinilor noştri din vest şi din nord, care ne-ar fi putut transmite cultura apuseană.

Mănăstirile, focare culturale.

Astfel se începe pentru noi Românii ceea ce cu veacuri înainte se întâmplase în apus: mănăstirile devin focarele culturii şi în ele se concentrează aproape toată mişcarea literară a timpului, care-şi păstrează caracterul religios şi haina slavonă. Aici, în lăcaşurile de reculegere sufletească, împopulate mereu de emigraţii fugiţi dinaintea Turcilor, se continuă, pe teren românesc, literatura slavă. Cărţile sfinte se copiau în zeci şi sute

de exemplare, care se scriau cu slova caligrafică a măiestrilor răbdurii, se împodobeau cu iniţiale, vignete şi miniaturi artistice şi se legau în scoarţe pompoase de metal preţios. Lucrări originale nu par a se fi scris decât puţine, precum e bunăoară panegiricul în slava sfântului Ioan-cel-nou, ale cărui moaşte fură aduse la 1400—1401 la Suceava, scris de Gheorghe Ţamblac, de origine bulgară, ajuns mai în urmă mitropolit în Chiev şi mort în Serbia, ca egumen de mănăstire, departe de Ţările române, pentru care el n'a fost decât unul din mulţii streini cu învăţătură, adăpostiţi o bucată de timp între zidurile ospitaliere ale mănăstirilor noastre. Nici traduceri nouă din greceşte nu par a se fi făcut în mănăstirile noastre, căci prin activitatea anterioară a traducătorilor bulgari, mai ales a lui Eftimie şi a şcolii sale, cărţile mai importante erau traduse toate. Dar s'a copiat mereu, mai ales prin Homor, Voroneţ şi Putna, şi ca o dovadă de măiestria şi valoarea artistică a acestor còpii poate servì frumosul Evangheliar pe pergament dela popa Nicodim, scris la 1404—1405.

Şcolile mănăstireşti.

Tot pe lângă mănăstiri erau şi şcolile, puţine câte vor fi existat, toate de slavoneşte. Mai ales cele alipite de sediul unei episcopìi se bucurau de o deosebită îngrijire. Despre cea din Suceava ştim că a fost ridicată de Alexandru cel Bun la rangul de şcoală domnească şi pusă subt îngrijirea vestitului predicator Gheorghe Ţamblac. Şì Moise filosoful, pomenit de un document din a. 1423 pare a fi fost dascăl la această şcoală. Tradiţia vorbeşte şi de şcoala din satul *Rădăşeni* în Moldova, pe la mijlocul veacului al XVI-lea, în care se spune că ar fi învăţat Ştefan Tomşa. Dintr'un uric dela 1563 aflăm de un *Micul* care a învăţat «în scaunul oraşului Bucureşti», etc. La aceste şcoli mănăstireşti se aduceau încă în sec. al XVII-lea copiii cu sila, punându-se la învăţătură, spre a scoate din ei preoţi. «Aşa se fac oameni de treabă; dintre aceia sânt vlădici şi egumeni şi preoţi şi diaconi pe la sfintele mănăstiri», spune un document contemporan (ap. Iorga). Încercarea lui Ieraclie Despotul (1561—1563) de a întemeià un fel de Universitate cu bibliotecă la Cotnar, de unde profesori renumiţi aduşi din streinătate, ca *Kasper Peucer, Iohann Sommer, Iohann Rheticus* ş. a. aveau să răspândească învăţăturile umaniste între Românii şi Saşii din acèle părţi, nu izbutì şi fu considerată ca un atac făţiş adus ortodoxismului de acest Domn eretic.

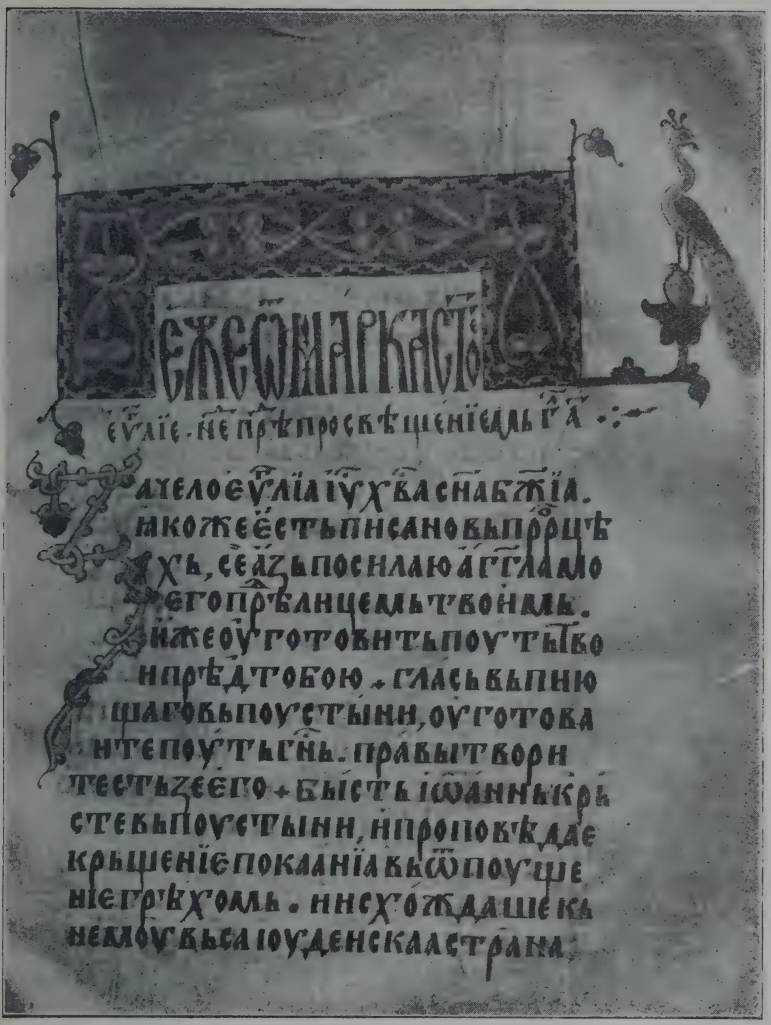

Pagina întâia a evangheliei lui Marcu din EVANGHELIARUL slav, scris de Nicodem la 1405 în mânăstirea Tismana.

(Muzeul de antichităţi din Bucureşti).

Caracterul cosmopolit şi savant al culturii religioase.

Cultura care se puteà răspândì din chilioarele strimte ale mănăstirilor erà unilaterală, fiind pătrunsă de spirit religios şi cosmopolit. Învăţăturile lui Hristos, orîcât de sublime ar fi ele şi orîcât de adâncă e învăţătura exprimată într'însele, nu pot servì de îndemn unei literaturi bogate şi multilaterale. Ele au slujit însă ca temelie unei culturi teologice, care, prin firea ei savantă şi aplecarea spre polemici, a influenţat adânc chiar şì acea ramură literară care a fost reprezentată în epoca veche la noi de scriitorii cei mai luminaţi, de cronicarii noştri. Născută din mănăstiri, începută în limbă streină, istoriografia noastră creşte şi se înalţă prin munca unor mireni, care sânt însă atât de pătrunşi de acest spirit religios, încât văd pretutindeni semne cereşti diriguind evenimentele istorice, iar plăcerea de a polemizà cu izvoarele lor şi de a afişà cu orîce ocazie erudiţie, îi face adesea reci şi fără farmec. Prin cătuşile care ţintuiau ochii monahilor în jurul aceloraşi idei şi spre textele sfinte, din care nici o iotă nu puteà fi schimbată, a fost împiedecată desvoltarea unei literaturi libere în cugetare şi fără prejudecăţi, de poeţi răpiţi de avânt sacru, cu ochii ţintiţi în jurul lor, nu în lumea transcendentală.

Pe lângă aceea, mănăstirile au fost totdeauna cuibul internaţionalismului. El are rădăcini în însaşi învăţătura fundamentală a Mântuitorului: Iubeşte pe aproapele tău ca pe tine însuţi, — precept care exclude ideea naţionalismului ce aşază graniţe între om şi om, aprinde pasiuni între semeni şi ridică braţul înarmat asupra vecinului. Pe lângă aceste idei cosmopolite, care au împiedecat atâta timp naţionalizarea literaturii române, în mănăstiri trebuià să se desvolte şi spiritul de clasă, sectarismul, care excludeà mulţimea dela îndeletnicirile literare. Clerul, care deodată cu îmbrăcarea reverendei se înveşteà cu drepturi şi privilegii extraordinare, a format din ce în ce mai mult, cu cât creşteau favorurile pe care Domnii pioşi i le hărăzeau din belşug, o clasă care se izolà de mireni, înfrăţind între sine pe oameni care în copilărie învăţaseră dela maicele lor limbi diferite. Îmbrăcat în haina unei limbi streine, scrisul lor răspânditor de cultură în Ţările române puteà excità evlavia credincioşilor, le puteà înălţà sufletele spre plaiurile fericirii vecînice, dar nu erà în stare a le da acèle zvâcniri de inimă, din care curge izvorul inspiraţiei vecînice.

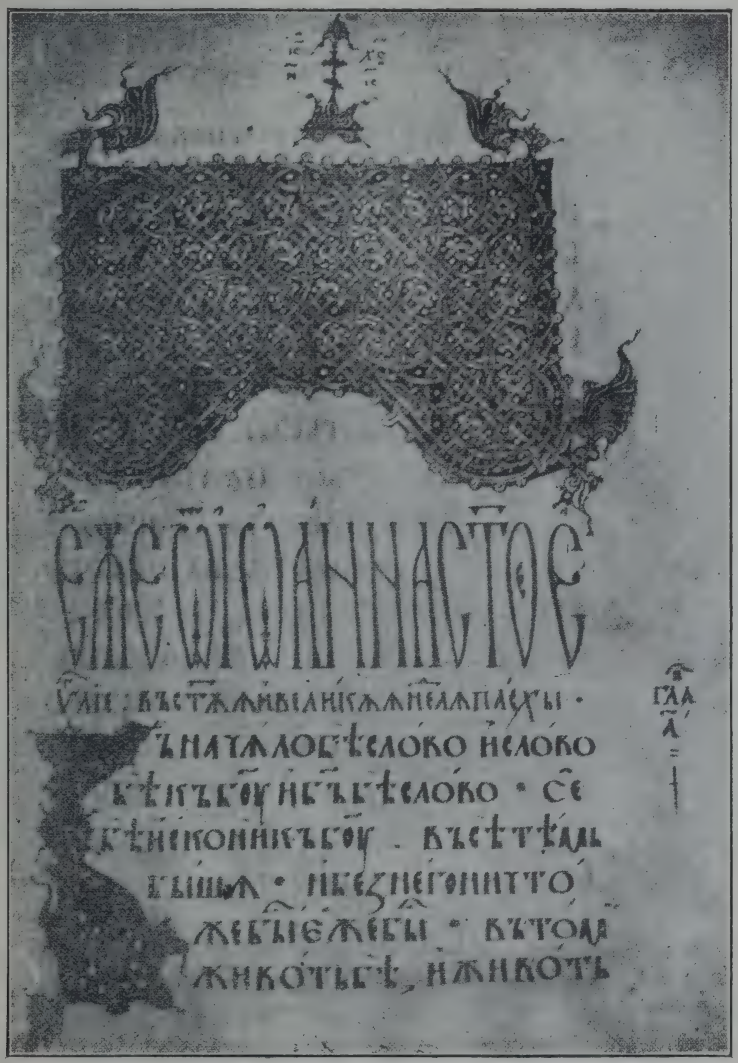

Pagina întâia a evangheliei lui Ioan din EVANGHELIARUL slav, manuscris dela 1436 din mănăstirea Neamțu.

(După Stelian Petrescu, *Odoarele dela Neamțu și Secu*).

Lipsa unui mediu cultural în afară de mănăstiri.

Pe când în apus, unde cu veacuri înainte găsim stări analoge, încetul cu încetul, pe lângă cultura ce plecà din mănăstiri, se alcătuià la Curţile domnitorilor, în jurul aristocraţiei şi în clasa de mijloc, din ce în ce mai puternică, o literatură profană, în limba naţională, la noi lipseau cu desăvârşire condiţiile acestea. Înzadar le vom căutà la Curtea păstorilor aromâni din Pind, înălţaţi prin vitejia lor personală pe un tron din care n'au avut vreme să facă un centru de cultură, şi nu le aflăm nici la întâii voievozi din nordul Dunării, care în domniile lor scurte şi pline de lupte sângeroase împotriva râvnitorilor streini şi a pretendenţilor interni, n'aveau nici priceperea nici vremea să depună spada spre a întinde cununi de laur celor ce le-ar fi putut cântà vitejia. Cum s'ar fi putut naşte în sufletul lui Mihnea sau Mircea Ciobanul porniri nobile, cum puteà Doamna Chiajna să facă loc unor idei senine între gândurile ei ambiţioase şi pe lângă dorul ei de răzbunare? Boierii trăiau la ţară, fără necesităţi culturale şi preocupaţi adesea de gânduri de parvenire, iar în oraşele dela poalele Carpaţilor lipseà o viaţă orăşenească românească, căci întemeietorii lor, Saşii ardeleni, au avut în toate timpurile grija de a se izolà faţă de neamurile în mijlocul cărora trăiau, întrebuinţând superioritatea lor culturală nu spre a face şi pe alţii părtaşi la ea, ci spre a exploatà economiceşte pe cei mai puţin înaintaţi în cultură decât ei.

În astfel de împrejurări, la noi, biserica rămâne, în toată epoca veche a literaturii noastre, stăpână pe cultura timpului, şi pe când biserica apuseană e nevoită să ţină seamă de înflorirea culturală din jurul ei şi să primească de voie de nevoie protecţia asupra artelor, biserica noastră ortodoxă, mai sectară şi nesilită de împrejurări, a putut să se menţină fără de a face concesii timpului.

2. CELELALTE ARTE.

Tipicul şi profesionalismul; puritatea formei.

Aceeaşi influenţă covârşitoare a avut'o biserica şi asupra celorlalte ramuri ale artei. Şi ele apar închise aproape cu desăvârşire în incinta mănăstirilor, şi ele sânt stăpânite în evoluţia lor de acelaşi conservatism, care opreşte orice avânt inovator şi toarnă plumb în aripile geniului descoperitor.

Când, prin invazia Turcilor şi prin cucerirea Bizanţului, o cultură veche ameninţà să se stingă, o parte însemnată din cei ce, în imperiul bizantin, alcătuiau clasa savanţilor, a literaţilor şi a artiştilor, se refugiè în Italia, ducând cu ei sâmburele renaşterii, biserica apuseană, înţelegând glasul vremii, în marile

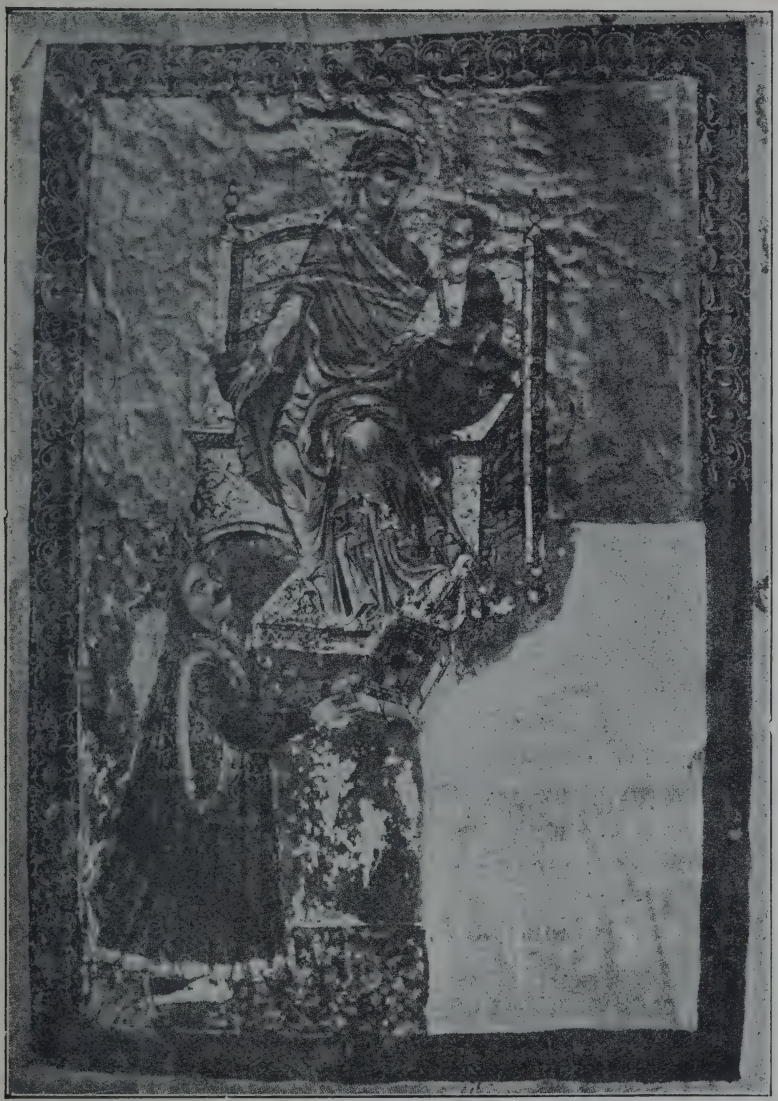

Portretul lui Ştefan cel Mare, cu icoana Maicii Domnului, din EVANGHELIARUL slav dela Homor, din anul 1473.

(După I. Bogdan, *Evangheliarele dela Homor şi Voroneţ*).

ei aspirațiuni de cucerire și mărire, a știut să pună în serviciile sale noul avânt, și în loc de a ridică stavilă în calea lor, ea a promovat talentele originale ce apăreau în mediul atât de prielnic al Italiei, bogată în centre de cultură.

Altă parte a refugiaților din Peninsula-balcanică a ajuns în Țările române, unde, ca și pe Muntele Atos, câtva timp existau singurele centre importante care deveniră depozitarele artei bizantine. Dar ortodocșii adăpostiți la noi întăriră ortodoxismul și arta fu strânsă de pravilele celei mai conservative dintre biserici. În calea unei desvoltări în direcții nouă se iviră cele două piedeci mari pentru orice progres artistic: *tipicul*, care sugrumă orice originalitate și *profesionalismul* care alungă arta în mâna celor nechemați și fără aplecări pentru ea. Astfel perfecționarea artelor la noi nu putù duce spre forme nouă, ci înflorirea lor constà, pe lângă îmbogățirea mijloacelor tehnice, în *puritatea* vechilor forme, la care numai încetul cu încetul, subt înrâurirea vecinilor, se adaogară câteva elemente apusene.

Cu toate acestea, o înflorire a fost, mai cu seamă în epoca Domnilor mari din pragul veacului al XVI-lea. Căci orice epocă de înflorire literară sau artistică e strâns legată de mecenați. Munificența pentru biserică a unui Ștefan cel Mare sau Neagoe Basarab erà proverbială, așà încât pe vremea lor s'au putut naște acèle monumente de artă, despre care unul dintre cei mai buni cunoscători ai artei bizantine a scris de curând: «În văile părăsite ale Bucovinei sânt comori de artă, cum nu se mai întâlnesc nicăiri pe lume.. Pe pereții exteriori ai bisericilor din Sucevița, Voroneț, Mănăstirea Homorului, Vatra Moldoviței, etc. se văd acèle icoane ale teologiei ortodoxe care te răpesc cu totul și care, cu colorile lor vii, privite de departe, îți fac impresia unui covor persan. Așà mândrie nu mai întâlnești aiurea. Și această bogăție de colori te stăpânește și mai mult în interiorul bisericilor, unde i se adaogă luciul abondent al aurului, pe care câteva raze discrete de soare, pătrunzând prin ferestre, îl ridică la un puternic efect artistic... Nu Muntele Atos a influențat Moldova, ci, dimpotrivă, cultura cea mare a acesteia și comorile ei artistice, au influențat întreaga desvoltare a artei atonice». (I. Strzygowski).

Pictura. În apus, înainte de înflorirea artelor, pe a căror culmi se ridicase Leonardo de Vinci, Michelangelo și tovarășii lor, înainte chiar de puternicul curent prerafaelit al celor ce pregăteau renașterea, întâlnim, alături cu înflorirea literară din Trecento italian, spiritele originale și talentele mari care rupseră cu tradiția artei

Evanghelistul Mateiu, miniatură în acelaşi manuscris.

(După I. Bogdan, *op. cit.*)

bizantine. Giotto, acest începător al picturei nouă, introduce întâia oară viaţă în pânzele sale, desmorţind mădularele sfinţilor bizantini, înlemniţi în poziţiile lor rigide, reprezentând scene vii, introducând acţiunea în locul simbolului tîpic.

În orient, aceste avânturi nutrite de studiile renaşterii lipseau. Interiorul, uneori şi păreţii din afară ai bisericilor noastre continuau a fi pictaţi cu scene din testamentul vechiu şi nou, decoraţiunea, de altfel pompoasă şi bogată în aur şi în colori vii, eră grea şi apăsătoare, iar liniile n'au ajuns să treacă proporţiile prescrise de tradiţie şi să dea naştere la forme nouă. Chiar şi figurile omeneşti, sfinţii din icoane şi din miniaturile cărţilor, par mai mult nişte amănunte decorative, cu figurile lor ţapene şi cu statura lor înaltă, dreaptă, îmbrăcată până la gât, veciînic în aceleaşi poziţii convenţionale, cu aceleaşi gesturi înlemnite, cu faţa posomorîtă şi serioasă, exprimând ascetism şi severitate. Poezia acestei picturi zace mai ales în naivitatea concepţiunii vechiului creştinism, cu duioasele lui simboluri: un miel, un porumb, un ochiu..., şi în podoaba decoraţiunilor şi a colorilor. Ceea ce minţi geniale descopăr în apus şi ceeace înovatori cutezători introduc în pictură, la noi lipseşte. Umbra nu e văzută de pictor, căci el nu cunoaşte lumina, perspectivele, care fac ochiul nostru să zboare pe întinderi nemăsurate cuprinse într'un petec de pânză, nu-s cunoscute, peisajul e despreţuit şi o stâncă continuă a reprezentă un munte, un pom o pădure, doi stâlpi un palat, când în general, zugravul crede de cuviinţă să dea şi un fond tabloului său şi nu se mulţumeşte cu frumosul ultramarin din care se desprind figurile sale. Nici nu mai vorbesc de nuduri, de această cea mai desăvârşită frumuseţe ce s'a creat vreodată. Unde s'ar fi pomenit cutezătorul care să încerce a ne arătà pe Susana în baie, un subiect care a ademenit aproape pe toţi pictorii mari ai apusului?

Încătuşată în lanţurile tradiţiei neiertătoare, tot ce puteà să producă ca perfecţionare această pictură erà o desvoltare a portretului şi acèle variaţiuni fără număr şi uneori admirabile ale artei decorative, aşa cum le găsim adesea pe pereţii bisericilor ori în vignetele şi iniţialele manuscriselor din epoca aceasta. Bucovina e mai ales bogată în astfel de monumente din timpurile cele mai înfloritoare ale artei noastre, de pe vremea lui Ştefan cel Mare. Firește că nu mai ne e dat astăzi să ştim nu-

Pagina întâia a evangheliei lui Marcu din acelaşi manuscris.

(După I. Bogdan, *op. cit.*)

mele acelora care au dus arta aceasta bizantină la cea mai mare înflorire a ei, căci artiştii, de obşte călugări, erau prea modeşti ca să-şi iscălească numele subt operele lor. Numai dintr'o frumoasă evanghelie, păstrată în biblioteca din München, care are patru icoane mari, aflăm de un diac Teodor Mrişescul, care pe la 1492 lucrà pentru Ştefan cel Mare. Încolo, aceste opere artistice sânt anonime, ca şi arta ţărancelor noastre, care în minunatele lor ţesături şi cusături continuă arta decorativă, bogată în culori alese şi infinită în varietatea liniilor. Liniile acestea, fiind plăsmuite în stative, trebue să fie drepte, să se frângă în unghiuri şi să formeze acèle minuni de figuri geometrice, pe cari le admirăm tot atât de mult ca armonia discretă a colorilor din alesăturile ţărăneşti.

Sculptura. Cei doi Pisano, tatăl şi fiul, Nicolò şi Giovanni, au apucat, în apus, dalta sculptorului în mână, rupând ca tradiţia bizantină, care nu admiteà chip cioplit, şi însufleţiră piatra. Din blocul de marmură răsăriră figuri omeneşti, mai întâi în basso-reliefuri, apoi, deodată cu aţintirea mai cu dinadinsul a privirilor asupra statuelor antice, săpătura merse mai adânc, trupurile omeneşti se desprinseră de fondul de piatră, apărând întregi, despărţindu-le de realitate numai soclul pe care erau aşezate. Şi încetul cu încetul căzură şi hainele de pe aceste trupuri, care se arătară goale, în toată măreţia şi frumuseţea care li-a dat-o firea. Cum se puteau împăcà aceste nuduri cu spiritul bisericii ortodoxe, care predicà ascetismul, care voià să depărteze privirile credincioşilor de la frumuseţea lumească a naturii, îndreptându-le numai spre frumosul lipsit de contururi al fericirii veşnice? Dar trupul bărbătesc cu muşchii încordaţi al unui Sfânt Sebastian nu corespundeà de loc cu concepţia orientală a sfinţilor cei slăbiţi în chinuri, cei ce şi-au omorît trupul pentru ca să-şi fericească sufletul, dar un braţ rotund al Mariei Magdalena, care se desprindeà din cutele largi ale mânecii pentru ca să cuprindă capul lui Hristos, puteà, tocmai prin frumuseţea sa, să învie marmora rece, să dea privitorului imaginea braţului femeii vii, să personifice oarecum ispita pământească. Canonul opreà sculptura şi canonul a fost ascultat. Şi deoarece sculptura nu erà tolerată în biserică, ea a lipsit şi aiurea.

Tot ce s'a sculptat la noi Românii, au fost săpăturile în clopote şi în monete, câteva flori stilizate şi ornamente în

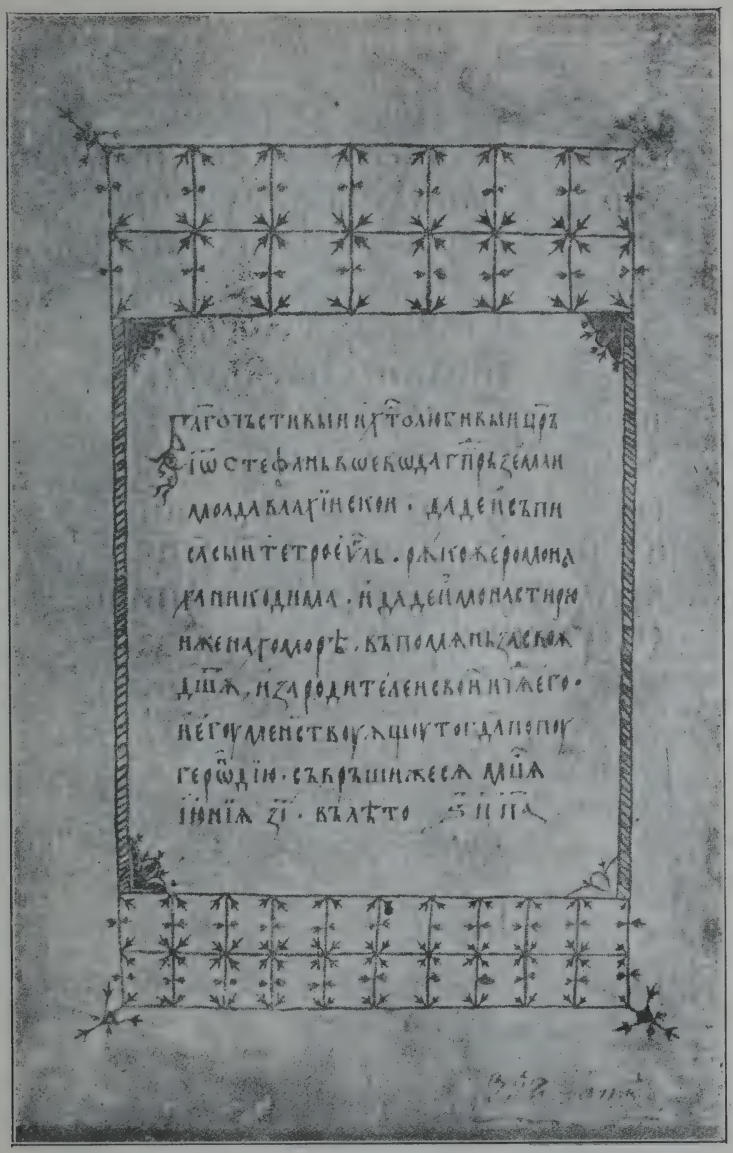

Epilog din acelaşi manuscris.

(După I. Bogdan, *op. cit.*)

chenarele adesea foarte frumoase de pe la uşi şi ferestre, precum şi pe lespezile de mormânt, pe care ici şi colo întâlnim şi câte-o figură omenească gravată în linii, obiceiu venit dela Saşii din Ardeal, dela care vom fi primit şi acèle medalioane cu gravuri fantastice care împodobesc pereţii din afară ai bisericilor lui Ştefan cel Mare. Încolo, numai câteva săpături în metal, în aurul şi argintul care serveşte spre îmbrăcarea icoanelor cu haine în falduri convenţionale, care nu trădează nici o linie a corpului, şi pe scoarţele cărţilor sfinte. Orice talent de sculptor a fost deci înnăbuşit la noi şi redus la săpăturile, adesea minunat de frumoase, în lemnul ce serveà de strane, grinzi şi stâlpi de biserici şi de case. Acest rost pur ornamental al sculpturii îl mai întâlnim până azi la poporul nostru, care îşi încrestează adesea cu atâta măiestrie podoabele arhitecturale şi mobilele casei, uneori şi uneltele sale, precum furci, buciume, blide, etc.

Muzica. Ceva mai târziu, însă cu paşi şi mai repezi urmă, în vestul european, progresul în muzică. Aceasta e poate acea ramură a artei, a cărei desvoltare e mài strâns legată de progresul general, de un mediu cult. E instructiv a constatà cum la noi, Românii de azi, care am făcut într'o jumătate de veac o săritură atât de uriaşă înainte, priceperea pentru muzică se găseşte în măsură atât de mică. Acei fii de boieri care cu 60—70 de ani în urmă plecau în streinătate să-şi facă studiile, şi-au însuşit cu o repeziciune, care face onoare calităţilor intelectuale ale Românului, tot ce însemnà progres în apus faţă de ţările noastre. Ei s'au întors în ţara lor nu numai ca bărbaţi de stat şi ca literaţi, ci şi ca pricepători ai artelor plastice: colecţiile bogate particulare de tablouri celebre şi pinacoteca din Iaşi o dovedesc îndeajuns. Numai pentru muzică n'a avut pricepere aproape nici unul dintre bărbaţii mari ai generaţiei de la 48, numai pentru această ramură a artei, care nu cere numai inteligenţă, ci şi o valoare morală a inimei, o adâncime a sufletului, pe care n'o poate da decât o creştere de multe generaţii. Pe când poezia noastră a ajuns înălţimile la care a ridicat-o Eminescu, iar pictura noastră e reprezentată prin geniul lui Grigorescu, muzica încă nu îşi are reprezentantul ei genial, deşi în poporul nostru există, fără îndoială, materialul să-l creeze; pe când de mai bine de o jumătate de veac critica noastră s'a desbărat de admiraţia exagerată pentru poeţii minusculi care

Legătura aceluiaşi manuscris, făcută în anul 1487.

(După I. Bogdan, *op. cit.*)

speculau nota patriotică, abiă au trecut doi ani de zile de când se puteà cetì într'o revistă serioasă un articol în care un profesor de muzică din provincie, care n'are alt merit decât de-a fi armonizat în mod primitiv câteva cântece populare, e comparat cu Richard Wagner!

Chiar şì în apus, care de mult avuse un Trecento în literatură şi un Cinquecento al artelor plastice, muzica s'a desvoltat mai încet. Şi tot în biserica catolică, care a ştiut să împace în toate vremile canoanele cu spiritul timpului, s'a făcut evoluţia ei. Organele şi muzica instrumentală pe care ea a admis-o, au fost una din condiţiile de căpetenie ale acestei desvoltări. În curând apoi vocile se înmulţiră şi crescură într'un cvartet. Pe lângă t e n o r u l de la început, care aveà să cânte evanghelia (şi acest «tenor» nu însemnà o voce înaltă de bărbat, ci numai în mod incidental se alegeà pentru funcţiunea de cântăreţ astfel de voci, mai plăcute la auz) s'a adăogat în curând o a doua voce, mai înaltă, care pentru aceea s'a numit «alto», deşì în desvoltarea sa de mai târziu nu aveà să rămână vocea înaltă propriu zis, căci acestor două voci li s'au mai întovărăşit două, cea joasă «basso» şi cea mai de deasupra: «soprano». Şi tot din serviciul bisericesc s'a desvoltat mai târziu opera, precum din cultul bisericesc al catolicilor a răsărit drama modernă.

În orient, dimpotrivă, muzica, în loc să progreseze, a degenerat şi convenţionalismul a dat roadele sale dăunoase mai ales în privinţa aceasta, *tipicul* devenind aici *tipic*. «Pe când în apus, dintre cele douăsprezece game ale muzicei antice s'au ales numai două, cea majoră (ionică) şi cea minoră (eolică), biserica orientală a menţinut opt — cele opt glasuri — care însă cu timpul, adăogându-li-se diverse cadenţe melodice, au devenit opt melodii consacrate, după care se cântau toate cântările bisericeşti» (G. Dima), împiedecând orice avânt de desvoltare în direcţii nouă. Serviciul divin luând proporţii prea mari pentru timpul relativ scurt în care trebuià celebrat, cântările bisericeşti, în loc să-şi păstreze mişcarea de coral, care le-ar fi fost firească, începură să fie stâlcite printr'un mers prea repede. La aceasta se adauseră câteva abuzuri curioase, precum cântarea pe nas şi luarea prea sus a tonului: unii cântăreţi bisericeşti îşi implântau chiar pe dinafară degetele în beregată ca să-şi scurteze coardele vocale şi să poată cântà mai înalt. La poporul nostru şì azi

Pagina întâia din evanghelia lui Marcu a EVANGHELIARULUI slav, scris la 1502 din ordinul lui Ştefan cel mare pentru mănăstirea Bistriţa.

(Miniaturile evangheliştilor sânt aceleaşi ca în Evangheliarul dela Homor).

(Muzeul de antichităţi din Bucureşti).

există părerea că «frumos» şi «înalt», la cântare, sânt noţiuni identice. Ceeace a fost însă mai nefast pentru desvoltarea muzicei în biserica răsăriteană, e împrejurarea că ea devenì cu totul profesională. Cântăreţ nu se făceà totdeauna cel ce aveà, dacă nu talent, cel puţin predispoziţie muzicală, ci mai ales cel care aveà ştiinţa de carte necesară. Muzica orientală (turcească), care cu timpul începù să fie apreciată în Ţările române, fiind şì ea primitivă, n'a fost în stare, cu monotonia ei melodică, cu capriciile ei ritmice şi cu imperfecţia instrumentării, să dea o înviorare muzicei româneşti. Ca un fapt vrednic de relevat amintim că cel ce a dat un avânt acestei muzici orientale, fiind însuşi compozitor şi teoretician, a fost Domnul român Dimitrie Cantemir.

Arhitectura. Numai arhitectura a ajuns în orient la o înflorire mai mare şi a prosperat şì la noi. Stilul bizantin e, firește, cel ce stărue mai departe, dar încetul cu încetul primeşte unele inovaţiuni apusene, aduse de meşterii poloni şi mai ales saşi, precum a fost acel Vitus-Veit, care a lucrat la Mănăstirea dela Argeş. Nu este cu putinţă să arăt la acest loc desvoltarea destul de bogată a acestui frumos stil în zidirea bisericilor şi a caselor noastre, ajunge să menţionez că bisericile devin mai lungăreţe decât în orient şi se adoptă un nou sistem de bolţi, care se sprijină una pe alta, iar la uşi şi la ferești arcurile bizantine sânt adesea frânte în stil gotic, după modelul vecinilor noştri din vest şi nord. Arhitectura pare a fi fost singura artă care preocupà cercurile mai largi. Clădirile oamenilor avuţi nu se făceau numai după trebuinţe practice, ci şì după preocupări estetice, aşa încât din ele s'a ales cu timpul chiar un început de stil românesc

Lipsa unui mediu artistic. Îndată însă ce treceai pragul spre a întrà în casă, preocupările artistice nu par a fi stăpânit în interioare. Afară de icoanele convenţionale de pe păreţi, cu greu se va fi întâlnit undeva pictură în casele boiereşti. Portretele pe care le cunoaştem se găsesc toate în biserici, reprezentând pe ctitorii şi familiile lor. În general trebue să ţinem seamă de o împrejurare, accentuată de dl Iorga în studiile sale despre arta veche românească: Predilecţia boierilor în timpurile acelea erà mai mult o sete de podoabe în îmbrăcăminte şi în scule decât după obiecte de artă. Banii nu se puteau plasà atunci în case de păstrare şi nu se băgau în întreprinderi comerciale. Astfel, averea care nu erà reprezentată

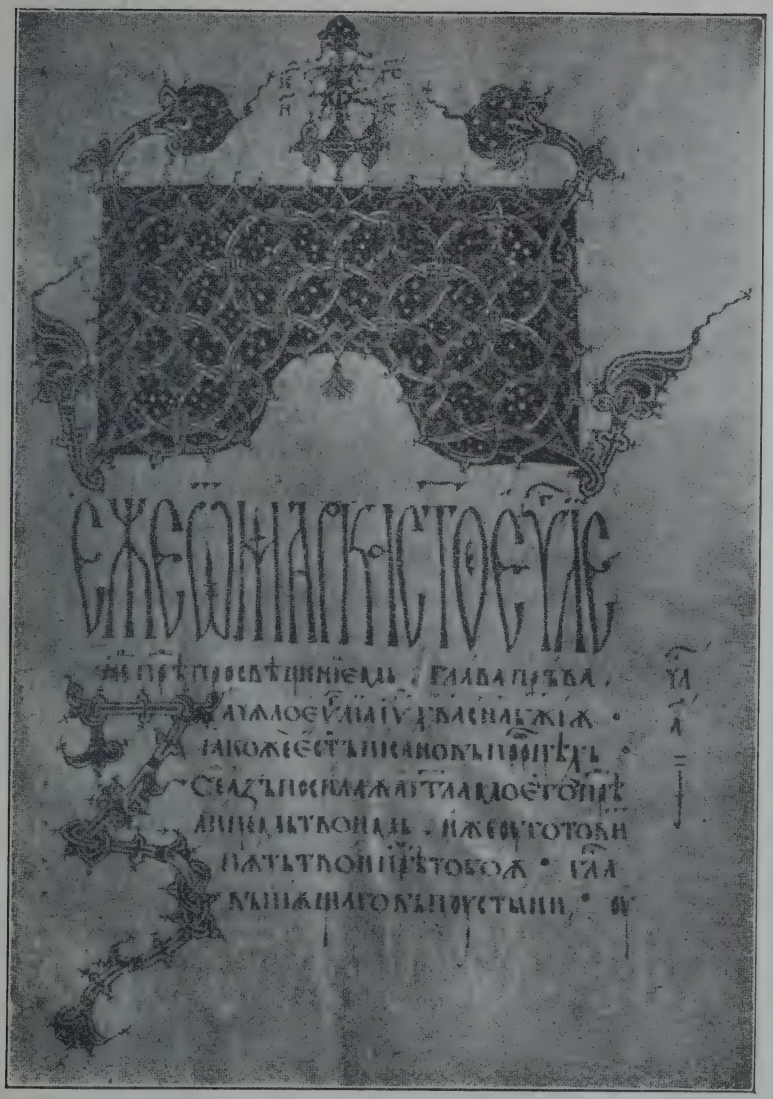

Pagina întâia a evangheliei lui Marcu din EVANGHELIARUL slav, manuscris dela 1512 din mănăstirea Neamţu.

(După Stelian Petrescu, *op. cit.*)

în moşii, se schimbà în aur şi se prefăceà în bijutării, în şaluri şi covoare scumpe orientale şi în scule de metal preţios. Prin însaşi firea lor, giuvaericalele nu sânt menite de a da un avânt deosebit artei, deoarece valoarea lor nu e numai în lucru, ci mai ales în preţul pietrii şi a metalului. Şalurile, mătăsurile şi covoarele cu colorile lor vii şi cu modelele lor fantastice erau une-ori adevărate opere de artă, deşi nu de artă românească. Şi diferitele scule, argintării şi arme vor fi fost lucrate artistic. Furnisorii acestora erau mai ales Saşii, în special cei din Braşov, care ajunseră chiar la alcătuirea unui stil deosebit, adaptând formele occidentale gustului oriental al cumpărătorilor. Ştim chiar despre Ştefan cel Mare că şi-a comandat o sabie la Genovezi, dar că nu i-a plăcut şi că a fost mai mulţumit de cea furnisată de meşterii saşi, care i-o făcură «a la facione valachesca».

3. NEAGOE BASARAB.

O singură dată, în epoca aceasta stăpânită de cultura mănăstirilor, întâlnim un literat pe tronul unei Ţări româneşti. Faptul acesta e atât de neobicinuit, încât sânt unii eruditi, ca dl D. Russo, care se îndoesc că într'adevăr faimoasele Învăţături ale bunului şi credinciosului Domn al Ţării-româneşti, Neagoe Basarab Voevod, către fiul său Teodosie Voevod ar aveà de autor pe Neagoe, presupunând că ele ar fi fost compilate din scrieri streine abià în secolul XVII de un Pseudo-Neagoe, vreun călugăr admirator al acestui Domn care făcuse atâtea binefaceri pentru biserică. De fapt, manuscrisul în care ni s'au păstrat Învăţăturile în limba românească datează de la anul 1654. Dar critica internă a operei arată că pe lângă capitolele de interes general, lucrarea aceasta cuprinde o mulţime de părţi din vieaţa intimă a Voievodului român, expuse adesea cu un lirism atât de mişcător, încât cu greu s'a putut naşte în sufletul unui om strein de durerile şi preocupările lui Neagoe. Afară de aceea, există în biblioteca naţională din Sofia nişte fragmente ale acestor Învăţături, scrise în limba slavonă, care par a înfăţişà redacţia lor primitivă, mai veche cu mai bine de o sută de ani decât traducerea românească. Căci e mai presus de orice îndoială că originalul Învăţăturilor a fost scris în limba aceea în care, pe la începutul veacului al XVI-lea, se făceà excluziv literatură în Ţările române, în slavoneşte. Faptul acesta l-a îndemnat chiar pe dl St. Ro-

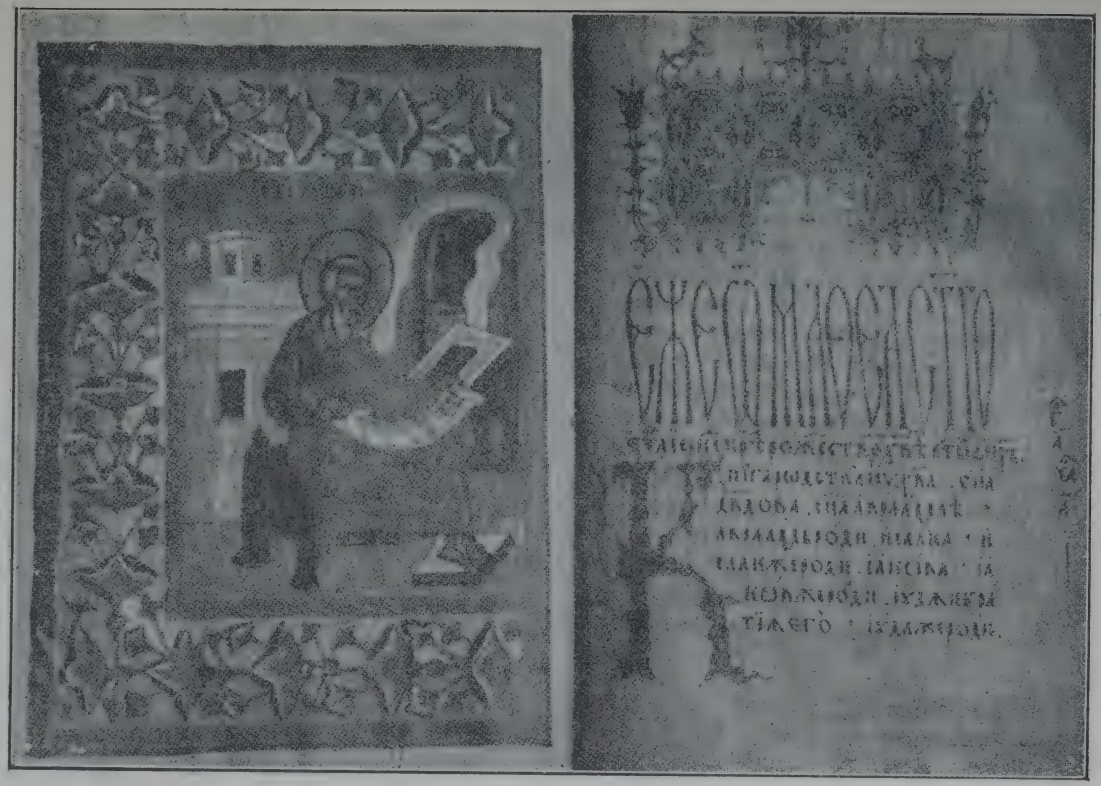

Pagina întâia a evangheliei lui Mateiu, cu chipul evanghelistului, din EVANGHELIARUL slav, manuscris dela 1555 din mănăstirea Neamțu.

(După Stelian Petrescu, *op. cit.*)

mansky, care în timpul din urmă a scris un studiu mai mare în limba germană despre «Învățături», accentuând cu toată hotărîrea paternitatea lor pentru Neagoe, să considere lucrarea aceasta de cea mai valoroasă scriere a literaturii slave din veacurile care s'au scurs după stingerea vieții literare la Slavii de sud. Așa vor face toți cei ce judecă aparținerea unui scriitor la literatura unui popor sau a altuia, după criterii formale. Pentru noi însă, care, înainte de a căutà să stabilim locul ce i se cuvine în istoria unei literaturi, ne dăm seama de sentimentele intime ale unui scriitor, Neagoe Basarab e al nostru. Am șters, fără a stà nici un moment la îndoială, din lista scriitorilor români numele unui Gheorghe Țamblac, care a trecut ca un strein printre noi înainte de a se retrage în țară streină, strein de noi prin naștere și preocupat în cursul șederii sale la noi de gânduri și idei fără nici o legătură intimă cu neamul nostru; nu vom căutà să revindecăm pentru noi nici pe Antioh, marele fiu înstreinat al lui Dimitrie Cantemir, și cu regrete, dar fără durere, vom recunoaște de scriitoare franceză pe acea descendentă a Brâncovenilor, ale cărei versuri frumoase sânt iscălite în zilele noastre de Contesa de Noailles. Dar ar fi împotriva bunului simț de a considerà printre streini pe unul dintre cei mai buni Domni ai Românilor, numai pentrucă pe vremea sa nu-i puteà trece prin gând nici unui învățat de a scrie în altă limbă decât în cea slavonă. Dar aceasta ar însemnà a șterge din literatura noastră Cântarea României pentrucă autorul ei, crescut în școală franceză, a așternut-o pe hârtie mai întâi în limbă streină, sau de a considerà pe un N. Iorga numai pe jumătate scriitor român, fiindcă adresându-se unui cerc mai larg de cetitori, și-a scris Istoria poporului românesc în limba germană.

Neagoe a fost unul dintre puținii pretendenți de tron de pe acèle vremuri, care în tinerețe a primit o creștere deosebit de îngrijită. Trăgându-se după mamă de neamul cucernic al Banilor oltenești, având de unchiu pe Banul Barbul, întemeietorul mănăstirii Bistrița, călugărul Pahomie de mai târziu, el a stat din tinerețe în legături strânse cu călugări învățați, celebrii tocmai în vremile acestea. De la marele Nifon, organizatorul bisericii muntene, el va fi primit mai întâi dragostea de a se familiarizà cu scrierile filosofice-religioase ale timpului;

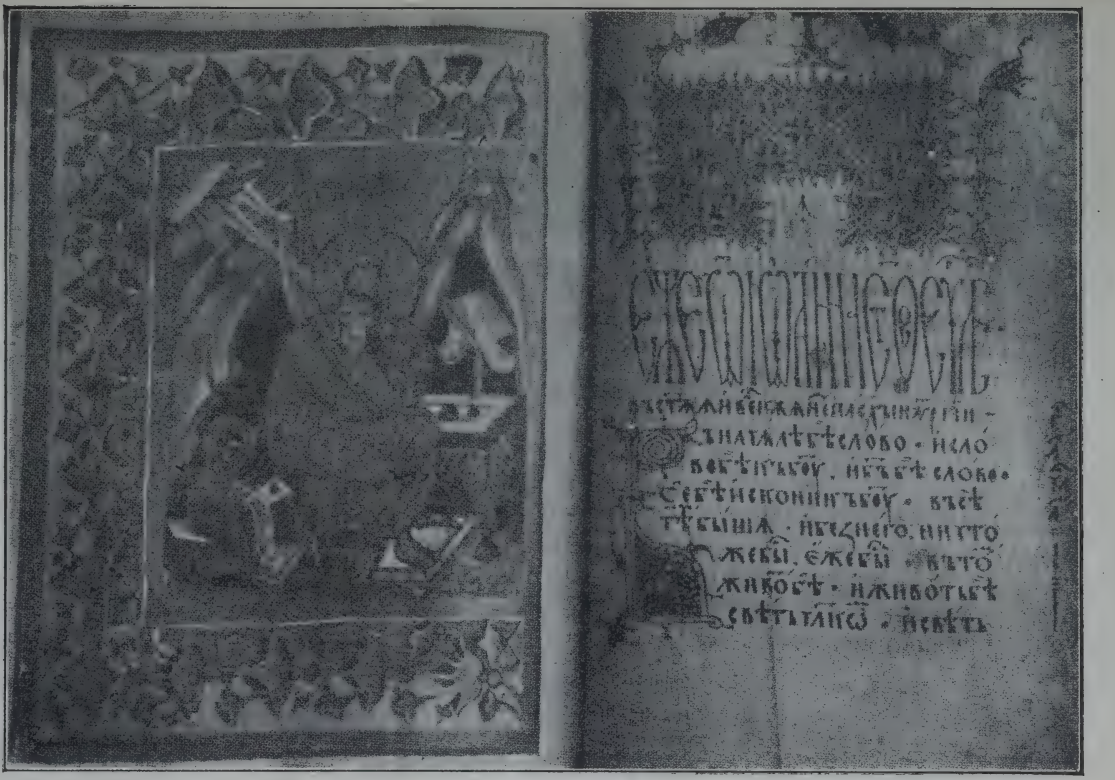

Pagina întâia a evangheliei lui Ioan, cu chipul evanghelistului, din acelaşi manuscris.

(După Stelian Petrescu, *op. cit.*)

un document contemporan ne spune că pe când Nifon căzuse în disgraţia lui Radu-vodă, Neagoe, pe atunci un simplu «vătav de vânători», îl sprijineà pe ascuns. Mai târziu el are de dascăl pe învăţatul călugăr Maxim (fiul unui «despot» sârbesc, pe a cărui nepoată Miliţa o luă în căsătorie) şi pe mitropolitul Macarie.

Ajungând Domn al Ţării-româneşti, el avù parte de o domnie relativ lungă (1512--1521) şi pacînică. Convins că un domnitor este trimis de Dumnezeu, el se încunjură cu tot fastul ce trebuià să ridice splendoarea tronului în faţa supuşilor săi, şi chiar dincolo de graniţele ţării, în faţa lumii ortodoxe, pe care se crezù dator s'o protejeze. Munificenţa sa nemaipomenită nu se restrânse asupra mănăstirilor din ţară, ci el «fu ctitor mare a toată Sfetagora» trimiţând anual 8000 de aspri la două mănăstiri din Sfântul-munte şi făcând danii princiare la multe alte biserici din Peninsula-balcanică şi chiar din Asia-mică. Iar când se termină (1517) aceea capo-d'operă arhitectonică care e Mănăstirea dela Argeş, la sfinţirea ei fură de faţă, pe lângă întreg clerul Ţării-româneşti şi pe lângă stareţul din Sfântul-munte, cu suita sa, patru mitropoliţi ai bisericei ortodoxe — cei din Serres, Sardia, Midia şi Melitena — având în fruntea lor pe patriarhul din Constantinopole.

Pe o frescă, a bisericii mănăstireşti din Argeş, se vede portretul lui Neagoe şi a soţiei sale, încunjuraţi de copiii lor: Teodosie, Petru şi Ioan, de o parte, şi Stana Ruxandra şi Anghelina pe de altă parte. În mijlocul familiei sale, aşa ni se evocă şì astăzi figura acestui Domn, dotat cu un adânc simţ pentru viaţa familiară.

Către fiul său Teodosie se îndreaptă «Învăţăturile» Principelui filosof. După modelul strălucitilor împăraţi bizantini, care scriau «Oglinzile domnitorilor», având, poate, înaintea ochilor Învăţăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon sau ale lui Manuil Paleologul, el voià să lase o îndrumare celui menit să-i urmeze pe scaunul domnesc, pe care însă o moarte fără vreme l-a răpus în toiul luptelor pentru tronul vacant.

Precum nu se puteà altfel în vremile acelea, când originalitatea nu erà o condiţie a unei opere de artă, «Învăţăturile» sânt în mare parte compilate după scrierile religioase, filosofice şi distractive curente ale timpului. Cartea regilor, Panegiricul

Legătura EVANGHELIARULUI dela Voroneț (manuscris slav din 1550), făcută la 1557.

(După I. Bogdan, *op. cit.*)

scris de Eftimie în slava lui Constantin şi a Elenei, Fiziologul, Cuvântările lui Ioan Gură-de-aur, romanul lui Varlaam şi Ioasaf, Dioptra lui Philippus Solitarius ş. a. au servit de izvor pentru compunerea acestor învăţături despre felul cum se cade Domnilor să şadă la masă şi cum vor mâncà şi cum vor bea, păstrând cumpătul şi fugind de ispitele beţiei, cum Domnul trebue să trateze cu boierii (care pe atunci aveau o influenţă atât de puternică la Curte), ocolind hatârurile, evitând nepotismul şi căutând dreptatea, care trebue să fie la temelia orîcărei judecăţi, cum se cinsteşte biserica, cum se aleg sfetnicii folositori şi cum se cheltueşte pe lucruri umanitare banul prisositor, care «să nu gândeşti că este câştigat de tine, ci... l-ai luat de la săraci şi de la ceia ce sânt subt biruinţa ta», cum se primesc solii streini cu toată cinstea ce li-se cuvine, dar în acelaşi timp cu demnitate, răspunzându-li-se astfel ca «să fie toate răspunsurile tale mai bune, şi să fie stăpânului solului ca nişte săgeţi dacă le va auzì». Numai când aceşti soli vin de la păgâni, adaugă înţeleptul Domn, să nu cauţi atât să le impui prin strălucire şi cuvinte alese, ci să ţii seama că «toată mintea şi înţelepciunea lor este mâna cea întinsă şi darul să le dai şi să le umpli gurile tuturor de toate».

Culegând din fel de fel de scrieri, din care copiază uneori pagini întregi, — schimbând doar alocuţiunea «sufletul mieu» din original, în «fiul mieu» — legând diferitele fragmente între sine în mod foarte abil, adăugând la înţelepciunea altora cugetările înţelepte dictate de experienţa sa, Neagoe a scris o lucrare care în cea mai mare parte a ei denotă şì un talent de scriitor. Stilul lui e avântat, plin de comparaţii deosebit de frumoase prin simplicitatea lor şi întreţesut de imagini poetice foarte vii uneori, precum e aceea pe care de curând a citat-o Regele Carol într'un memorabil discurs: «Mintea este steagul trupului şi, până stă steagul la război, tot este războiul acela nebiruit şi nepierdut, iar dacă cade steagul, războiul este biruit şi nu ştie unul pe altul cum piere». Un deosebit avânt primeşte stilul său când în acest Domn, pacînic de altfel, se aprinde viteazul care dă sfaturi cum se poartă un războiu, îndemnând pe boierii săi să nu-şi părăsească ţara nici în cele mai grele situaţiuni. El, care în tinereţe gustase pânea amară a pribegiei, exclamă: «Că eu am fost pribeag şi de aceea vă spuiu că este traiu

Portretele lui MATEIU BASARAB şi al DOAMNEI ELENA, legate la 1644 într'un Evangheliar din 1543 (pe foi volante, la sfârşitul evangheliei lui Mateiu) dela biserica Sf. Nicolae din Chilia.

(Muzeul de antichităţi din Bucureşti).

şi hrană cu nevoie pribegia... Nu fireţi ca pasărea aceea ce se cheamă cuc, care-şi dă ouăle de le clocesc alte pasări şi scot pui, ci fiţi ca şoimul şi vă păziţi cuibul vostru»..., iar îndreptându-se către fiul său, îi spune: «tu să mergi drept, faţă la faţă spre vrăjmaşii tăi, fără nici o frică. Iar de vor fi ei mulţi, nimic să nu te înfricoşezi, nici să te îndoeşti, că omul viteaz şi războinic nu se sperie de oamenii cei mulţi, ci, cum răsipeşte un leu o cireadă de cerbi şi cum omoară un lup o turmă de oi, cât de mare, aşa şi omul viteaz şi bărbat şi hrăbor nu se înfricoşază de oameni mulţi».

Dar sufletul acestui Domn vibrează în acorduri de adevărată poezie, atunci când loviturile sorţii îl fac să-şi piardă rând pe rând pe iubiţii săi, mai întâi pe maică-sa, Neaga, care-l iubeà atât de mult încât «şi la moartea ta îţi rămase inima cuprinsă de dorul şi de mila mea şi ochii tăi nu se săturau de vederea mea», apoi pe fiul său Ioan şi pe domniţa Anghelina, în sfârşit pe Petru, la mormântul căruia găseşte următoarele accente de un lirism admirabil, înrudit atât de aproape cu bocetele poporului român: «O, fiul meu Petre, iată că-ţi trimit coroana, surgiucul şi diademele, pentrucă tu erai stâlparea mea cea înflorită, de care pururea se umbreà şi se răcoreà ochii miei, iar acum stâlparea mea s'a uscat şi florile s'au veştejit şi s'au scuturat, şi ochii miei au rămas arşi şi pârliţi de jalea înfloririi tale. O, iubitul mieu Petre! eu gândeam şi cugetam să fii Domn, şi să veseleşti bătrâneţele mele oarecând cu tinereţele tale şi să fii biruitor pământului, iar acum, fiul meu, te văd zăcând subt pământ, ca un trup al fieştecăruia sărac. Într'o vreme îmi erai drag, iar acum te-am urît; într'o vreme îmi erà milă de tine, iar acum nu mi-este milă... O, fătul mieu, căci nu mă acopere mai bine pe mine pământul decât pe tine, şi mă lăsaşi la bătrâneţele mele!»

O scriere străbătută de atâta înţelepciune şi de atâtea frumuseţi poetice e vrednică de a fi cetită şi în ziua de azi. Putem fi mândri că la începutul literaturii noastre apare un scriitor de o valoare literară atât de mare, tocmai pe tronul unei ţări româneşti. După aproape două veacuri aveà să răsară pe alt scaun de Domn român un literat tot atât de strălucit, pentruca după alte două sute de ani să troneze, pe scaunele unite ale lui Neagoe Basarab şi Dimitrie Cantemir, poeta-regină Carmen Sylva.

Pagina întâia a evangheliei lui Luca, cu chipul evanghelistului, din EVANGHELIARUL slav, manuscris dela 1664 din mănăstirea Secu.

(După Stelian Petrescu, *op. cit.*)

4. ÎNCEPUTUL ISTORIOGRAFIEI ROMÂNE.

Istoriografia română începe acolo unde este a se căutà începutul oricărei mișcări literare în epoca aceasta, în mănăstiri, iar impulsul ei, în influența slavonă. Limba în care s'au scris întâiele lucrări de natură istorică, nu puteà fi nici ea alta, decât cea slavonă.

Pomelnice și anale.

În mănăstiri erà obiceiul a se purtà pomelnice, în care se însemnau evenimentele mai importante atingătoare de acèle mănăstiri, în notițe scurte și fără nici o pretenție literară. În mănăstirile domnești aceste începuturi de istoriografie națională pomeneau, pe lângă evenimentele importante pentru istoria mănăstirii, și data suirii pe tron a Domnilor, numeau părinții lor, însemnau numărul anilor de domnie și data morții; rar întâlnim câte un cuvânt mai mult. Subt influența analiștilor sârbi se desvoltară cu timpul, din aceste pomelnice, analele Țărilor românești, cu caracter oficial, supraveghiate mai târziu de Domn, căruia îi plăceà a fi lăudat în ele. Aceste anale oficiale, care primesc încetul cu încetul un colorit panegirist, plin de laude slugarnice la adresa Domnilor, trec de la mănăstire la mănăstire, după locul pe care și-l alegeau Domnii ca lăcaș de odihnă pentru osămintele lor; din relațiunile mai bogate despre evenimentele atingătoare de cutare mănăstire — un incendiu, clădirea unei aripi nouă, moartea egumenului, etc. — putem face astăzi deducții asupra lăcașului sfânt în care se continuà scrierea oficială. Căci între mănăstiri există o emulație de a devenì «domnești» și a se împărtăși astfel, nu numai de o cinste, ci și de favoruri mai mari. Astfel vedem într'un rând cum Grigore, egumenul mănăstirii Pobrata și mitropolitul de mai târziu al Moldovei, îl convinge pe Petru-vodă, care începuse clădirea Pobratei, să-și aleagă în această mănăstire locul de odihnă: «Mă nevoiiu cu mult necaz și meșteșug de îndemnaiu pe Petru-vodă și pe Doamna sa, cu copiii lor, ca să-și aleagă locul de îngropare în aceà mănăstire, măcar că din vechimi se înmormântà Domnii la Putna, încât călugării putneni până mai dăunăzi ocărau cu mari blestemuri și supărări» (ap. Iorga).

Originalele acestor pomelnice și anale nu le mai cunoaștem. Avem însă diferite còpii, păstrate prin zbornice slavone împreună cu alte scrieri; astfel, în urma descoperirilor făcute de

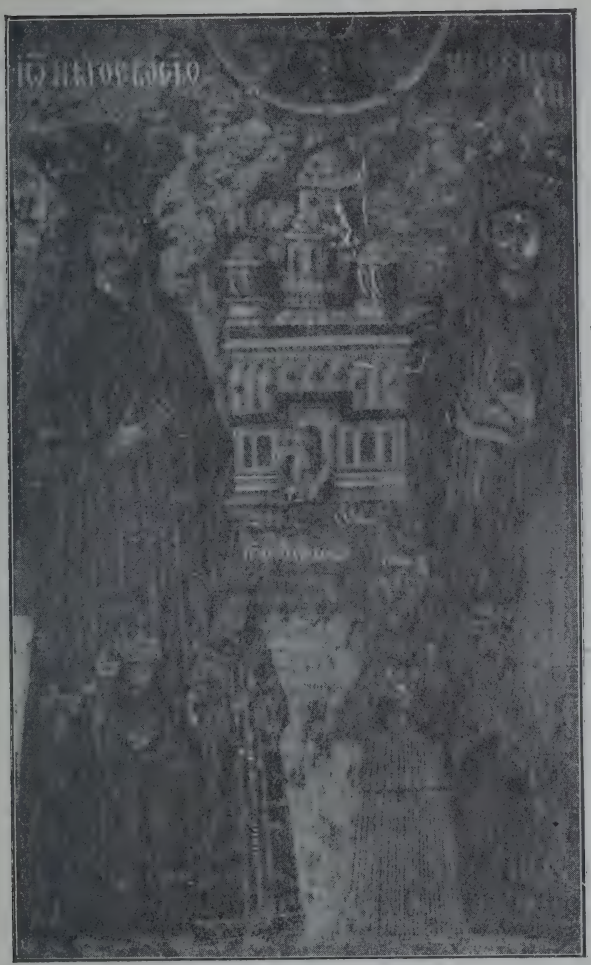

NEAGOE BASARAB cu familia sa, fresco dela mănăstirea de Argeș (înainte de restaurare).

(Muzeul de antichități din București).

d-l I. Bogdan şi a diferitelor sale studii, completate în urmă de St. Orăşanu şi d-l N. Iorga, putem reconstruì azi un tablou aproape complet al începutului istoriografiei moldovene şi cunoaştem chiar numele celor mai însemnaţi între cei dintâi istoriografi români. Cât despre istoriografia munteană, de sigur că existau şì acolo asemenea pomelnice şi anale scrise slavoneşte. Dar ele nu au fost grupate, ca în Moldova, într'un corp de cronici şi nici una nu ni s'au păstrat până azi. Despre existenţa lor putem face deducţii numai din întâile cronici româneşti, care le-au utilizat mai târziu.

Analele de la Bistriţa şi de la Putna.

Vechile anale, cu ştiri scurte din istoria ţării şi înşirarea seacă de date, repeţându-se la fiecare Domn stereotipul «au domnit atâţia ani şi apoi au murit», ni s'au păstrat în două corpuri, în Analele dela Bistriţa, care încep cu Dragoş, întemeietorul Moldovei (1359), şi ajung până la 1506, şi în Analele dela Putna, care încep şì ele dela 1359 şi se continuă, în redacţia lui Brzeski, până la 1565. Dela întemeierea Putnii (1466) prin Ştefan cel Mare, analele acestea din urmă înregistrează tot mai multe date relative la mănăstire. Pe cât de mare e valoarea istorică a acestor scrieri lipsite de orîce părtinire şi vrăjmăşie, pentru datele preţioase şi obiectivitatea lor desăvârşită, pe atât de mică e valoarea lor literară, căci ele sânt lipsite de orîce căldură. Sentimentul religios predomină: toate vin dela Dumnezeu, căruia avem să-i mulţumim pentru binele şi pentru relele ce cad pe capul nostru.

Cronicarul Macarie.

Întâiul cronicar român e Macarie († 1558). A fost egumen (1523) la mănăstirea Neamţu (care prin activitatea lui Teoctist «învăţat ca nimenea altul» devenise un focar de cultură) şi ajunse mai târziu (1532) episcop de Roman.

Între operele slave care se copiau în mănăstirile noastre şi care produceau admiraţiunea neţărmurită a cetitorilor, erà pe vremea aceasta traducerea slavă a cronicei lui *Constantinos Manasses*, pe care a prelucrat-o, după o sută de ani, şì Moxa. Aceasta erà un fel de istorie universală, care se extindeà dela facerea lumii până la 1081 şi aveà mai mult forma unui roman istoric, în versuri — nu mai puţine de 6733! — foarte bombastice şi întreţesute cu flori de stil şi apucături retorice de

gust bizantin. Manasses devenì măiestrul lui Macarie, care la 1542 se apucă să scrie istoria ţării sale, începând-o cu moartea lui Ştefan cel Mare (1504), adecă din timpurile pe care le apucase el, şi sfârşind-o cu instalarea protectorului său Petru Rareş în a doua domnie (1541). După vreo zece ani el continuă lucrarea sa, descriind evenimentele dintre anii 1541 şi 1551.

Valoarea istorică a cronicei lui Macarie e discutabilă, căci acest om nu erà preocupat atât de faptele pe care aveà să le povestească, cât mai ales de felul cum le va scrie, de modul cum va rotunzì fraza, dându-i un aer de erudiţie mai mare. Cu cât un mod de exprimare erà mai complicat şi mai sucit, cu atâta erà mai pe placul lui Macarie, care, în loc să spună bunăoară: «anul 7058 (=1550)» scrie: «în anul ce se capătă, dacă numeri de 7 ori câte o mie, şi de 5 ori câte 5 şi câte 5 de 5 ori şi a opta rotaţie». Dl. I. Bogdan a arătat cum Macarie a împrumutat dela Manasses, cu puţin scrupul şi sigur fiind de efectul favorabil ce-l va produce la cetitor, nu numai cele mai multe asemănări, reminiscenţe mitologice, excursii morale, exclamaţiuni, tropi şi figuri retorice, ci chiar părţi întregi pe care le aplică la eroul povestirei sale. «La descrierea fugei lui Petru Rareş prin munţi, Macarie compilează 2 pasage din Manasses, unul asupra pornirei la vânat a lui Marcian şi soţilor săi, altul asupra poziţiunilor ocupate de Iustinian lângă Constantinopole în lupta cu Philippic, rivalul său; lui Macarie îi trebuià o descriere de munţi şi păduri; puţin îi păsà dacă unul umblă în ele la vânat, iar altul caută scăpare dinaintea vrăjmaşilor».

Eftimie.

Un ucenic al lui Macarie a fost Eftimie, egumenul mănăstirii Neamţu (1553—1556), trecut mai în urmă, din cauze politice, în Ardeal, unde devenì episcop. Pe timpul egumeniei sale, el a continuat a scrie cronica Moldovei dela 1541 până la 1553, anul instalării în a doua domnie a lui Alexandru Lăpuşneanu, din a cărui poruncă scrià, pentruca faptele petrecute dela 1541 încoace «să nu rămână acoperite de adâncimile uitării». Precum dascălul său făcuse din cronica sa în mare parte panegiricul lui Petru Rareş, tot astfel Eftimie are pentru Alexandru Lăpuşneanu cele mai mari laude. În general, el stă subt influenţa directă a lui Macarie, pentru care are o admiraţie neţărmurită, considerându-l de «învăţătorul Moldovei». Fiind însă mai puţin

erudit şi având ceva mai mult simţ istoric, cronica sa a fost ferită de rătăcirile stilistice ale predecesorului său.

Azarie. Nu tot astfel călugărul Azarie, căruia i se atribue cronica Moldovii care începe dela 1550 şi se continuă până la 1574, fiind istoriograful lui Petru Şchiopul. El scrie, întocmai ca dascălul său, subt nemijlocita înrîurire a lui Manasses, din care împrumută pasagii întregi spre a-şi împodobì povestirea, fără scrupule când falsifică istoria. Astfel, povestind moartea lui Ştefan, el îi pune în gură pe patul morţii următoarele cuvinte: «vai de tine, dreptate, pe tine te plâng şi după tine oftez, căci înainte de mine tu ai pierit şi ai murit», care sânt luate întocmai din Manasses, unde acesta reproduce cuvintele lui Palamede, condamnat la moarte de Agamemnon.

«Cine-şi câştigà noţiunile sale de... istoriografie din opere ca... hronograful lui Manasses, nu puteà să aibă nici cunoştinţe bogate, nici orizont larg în aprecierea evenimentelor şi persoanelor, nici artă adevărată în expunere. Individualitate, personalitate şi obiectivitate, sânt noţiuni necunoscute cronicarilor noştri din sec. XVI, fiindcă erau necunoscute şì izvoarelor dela care s'au adăpat ei». (I. Bogdan).

5. TIPOGRAFIA.

Pe când în mănăstirile din Muntenia, şi mai ales în ale Moldovii, înfloreà arta de a copià cărţile sfinte slavone şi de a le împodobì cu iniţiale şi miniaturi pompoase, în care aurul şi chinovarul nu se cruţà, din apusul îndepărtat veneà invenţia modestului măiestru Guttenberg şi cu ea deodată sentinţa de moarte a manuscriptelor.

Invenţia aceasta, cu urmări atât de grave şi binefăcătoare pentru desvoltarea literaturii universale, achiziţiunea aceasta a apusului luminat, nu însemnează totuşi, deocamdată, o etapă de însemnătate extraordinară în desvoltarea literaturii româneşti. Precum a arătat N. Hodoş, ea nu ne-a venit de-a dreptul din ţările apusene, ci făcù un încunjur, dela Veneţia prin Cetinie, până a ajunge la noi.

Deşì teascurile cu buchi se aşezau în Ţara-românească pe o vreme, când ele lipseau încă în multe ţări, totuşi din

Pagina întâia (tipărită cu roşu) a LITURGHIERULUI SLAVONESC din 1508, tipărit de MACARIE.

(După I. Bianu şi N. Hodoş, *Bibliografia românească veche*).

aceste teascuri nu ieşiră la început decât tipărituri slavone, unele din cele dintâi în această limbă. Precum dar în mănăstirile româneşti se continuă tradiţia literară a Slavilor subjugaţi de Turci, tot astfel acum arta tipografică în Muntenia e pusă în serviciul aceleiaşi literaturi slavone.

Tipograful Macarie.

Veneţia, acest puternic centru de comerţ, pricepù folosul cel mare ce aveà să-l aducă noua invenţie şi cercă să câştige oarecum monopolul ei. În afară de literile latine, se săpară aici şi slove greceşti şi buchi chirilice pentru ţările răsăritene, cu care Regina mărilor purtà un comerţ înfloritor. Un călugăr sârb, Macarie, îşi făcù la Veneţia, pe la sfârşitul veacului al XV-lea, ucenicia în arta tipografică. Pe acest Macarie îl vedem tipărind la Cetinie cele dintâi trei cărţi slavoneşti cunoscute până acuma, cu slovă adusă din Veneţia. Nu se ştie, dacă el a trecut marea cu învoirea Veneţienilor, de care domnitorul montenegrin depindeà politiceşte şi economiceşte, sau că venirea lui între connaţionali a fost mai mult o fugă. La tot cazul, în târguşorul balcanic nu erà mult teren de activitate, precum nu erà pe aceste vremuri nici în alt oraş al Peninsulei-balcanice stăpânite de Turci. Răspândirea cărţilor slavone erà anevoioasă, şi Veneţia nu putù să facă negoţul dorit.

Pe vremea aceasta domneà în Ţara-românească Radu cel Mare, un om cucernic şi sprijinitor al lăcaşurilor sfinte, iar în fruntea bisericii ajunsese un vlăstar de Domn din Serbia, călugărul Maxim. În astfel de împrejurări a fost firesc ca Macarie să privească spre Muntenia vecină ca spre cel mai sigur teren de activitate. Va fi venit deci, aducând cu sine săculeţul cu buchi, (căci pe vremurile acelea o tipografie se instalà uşor şi, afară de litere, pe care puţini meşteri le ştiau săpà, ea constà din nişte instalaţii primitive, pe care le puteà întocmì orîce tâmplar). Macarie începù deci a tipărì cu aceeaşi slovă, de provenienţă veneţiană, ca şi în Cetinie, mai întâi un Liturghier, care poartă stema Domnului muntean.

La 1508, când tiparul erà sfârşit, Radu murise şi în locul lui urmă acel Mihnea, duşman al călugărilor, prieten al catolicilor, care bombardează cu tunuri mănăstirea Bistriţei. Subt el Macarie nu a continuat, bine înţeles, tipărirea, ci va fi căutat să ducă la adăpost sigur sculele sale preţioase. Imediat însă

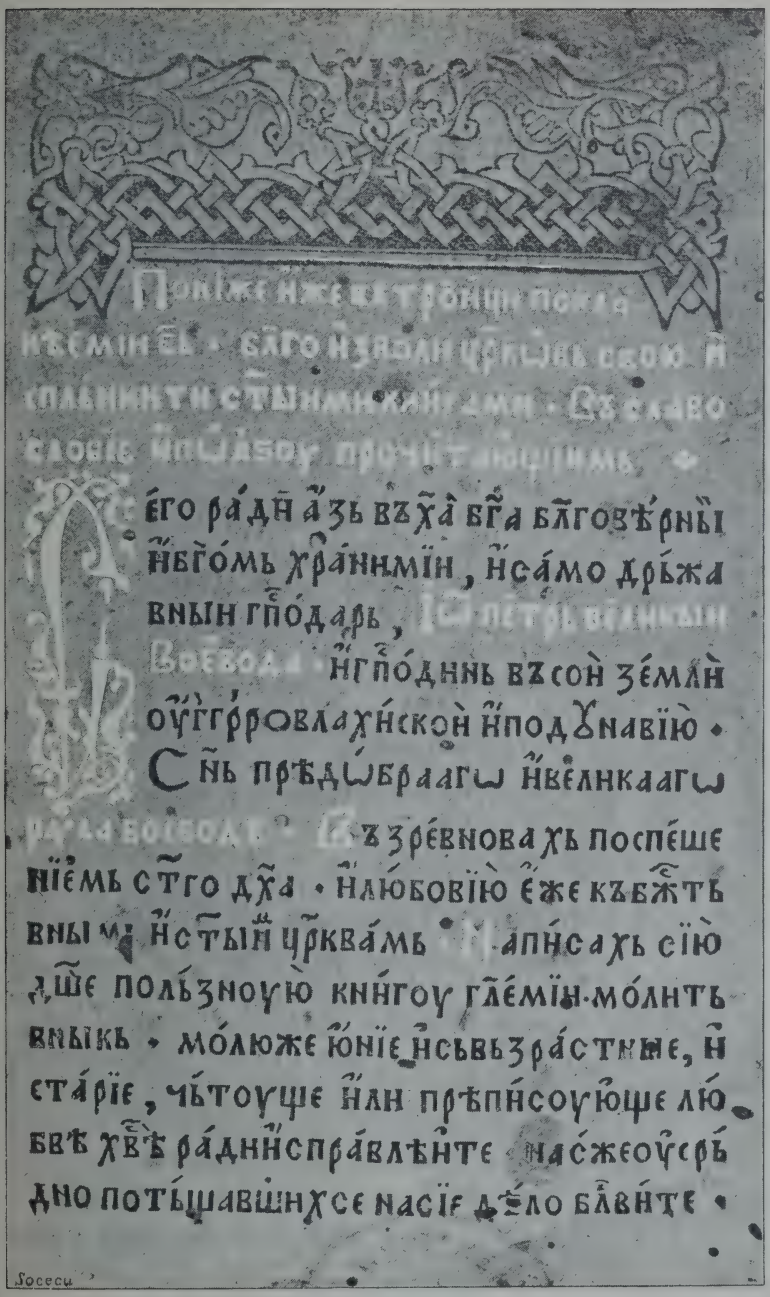

Începutul prefeții MOLITFELNICULUI slavonesc din 1545, tipărit de LIUBAVICI.

(După I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*)

după suirea pe tron a lui Vlad cel Tânăr, apare la 1510, Octoihul tipărit de el, iar cu doi ani mai târziu, când în scaunul ţării se ridică Neagoe Basarab, apărù, la 1512, o Evanghelie întreagă, tipărită luxos, pe pergament şi colorată ca cele mai frumoase manuscripte contimporane.

Dimitrie Liubavici.

Cu vreo trei decenii în urmă se începe un alt şir de tipărituri, tot de un Sârb, Dimitrie logofătul Liubavici, cu altă literă, mai mică şi mai urîtă, la Târgovişte, unde îl întâlnim lucrând mai târziu cu doi ucenici, probabil Români, Opre şi Petrea. Între cărţile care s'au tipărit în această tipografie este un Molitvelnic (1545) şi un Praxiu (1547).

După aceste începuturi, arta tipografică în Muntenia înceată pentru aproape un veac. În Moldova a fost vorba, la 1562, să se întemeieze o tipografie subt Despot, dară lucrul fu zădărnicit; astfel arta tipografică întârzie şi aici cu un secol.

În răstimpul acesta se tipăriră însă în Ardeal cărţi bisericeşti. Prin faptul că sânt de astădată imprimate de meşteri români, în limbă română, ele au o însemnătate deosebită şi lor va trebuì să le consacrăm mai târziu un capitol special.

6. LITERATURA POPULARĂ.

Ceea ce caracterizează începuturile literare la Români este deci desăvârşita lor dependenţă de literatura slavă. În mănăstiri, stăpânită de spiritul religios al timpului, se aciolase toată cultura şi întreaga activitate literară; o clipă doar dacă o zărim înălţată până la tronul unui Principe-filosof, şì el stăpânit de literatura religioasă, şì el îmbrăcându-şi gândurile într'o limbă streină

Mulţimea, care 'n timpurile acestea erà alcătuită aproape excluziv din clasa ţărănească, nu luà parte directă la toate aceste manifestări literare, scrise într'o limbă pe care n'o pricepeà. Şi totuşi, masa aceasta mare de ţărani plugari şi de ţărani ciobani, care chiar în condiţiunile mai mult decât nefavorabile actuale desvoltă o literatură atât de frumoasă, de bună seamă erà predispusă, mai ales în acèle timpuri, de a cântà dorurile şi bucuriile sale, de a preamărì faptele eroilor ieşiţi din rândurile ei, de a continuà tradiţia basmelor pline de minunăţii potrivite cu fantazia sa bogată, de a turnà în forma poeziei superstiţiile şi temerile ei de

draci şi de puteri supraomeneşti. De sigur că neamul nostru cu predispoziţii poetice atât de remarcabile, care salută în versuri naşterea noului născut, care învaţă în copilărie poveştile cu smei care doineşte de dor şi de vitejie în vârsta îndrăgostirii, care ştie să ureze mirilor atât de frumos şi are bocete atât de pătrunzătoare pentru cei morţi, — e neîndoios că neamul românesc a avut o bogată literatură populară pe vremea când necazuri mai mari îi aţâţau în suflet durere şi ură mai înflăcărată, când natura mult adorată erà mai aproape de el, când ocaziile de a săvârşì fapte vitejeşti erau mai dese şi vitejia personală mai vrednică de preamărit, când religiunea însaşi, în loc să curme, nutreà credinţele deşarte. Într'adevăr, forma în care se prezentà serviciul divin Românului erà menită să dea timbrul miraculosului întregului cult creştin, căci până şi evanghelia se ceteà într'o limbă nepricepută de mulţimea ascultătoare. Frânturi de cuvinte neînţelese se strecurau din serviciul bisericesc în descântecile si farmecele babelor, în care le întâlnim, stâlcite uneori, şì astăzi. Preoţii aceia simpli credeau cu toţii în mistificaţiunile ce se strecurau în literatura creştină, ei erau tot atât de superstiţioşi ca poporenii, vecînica frică de drac nu erà o glumă, ca în ziua de azi. Din sudul Dunării, care nutreà pe atunci cultura noastră, veneau fel de fel de învăţături nouă, se răspândeau secte ca maniheismul, bogomilismul şi altele, toate aducând nouă credinţe deşarte, nutrind fantazia cu basme nouă. Scrierile apocrife şi vieţile aventurioase ale sfinţilor, pe care teologii orientului le prelucrau în ediţii nouă, tot mai bogate şi mai augmentate, pline de creaţiunile unor fantazii excitate prin ascheză, pline de vedenii şi arătări mistice, deveniră tot mai mult un fel de roman mare şi fioros, care treceà în tradiţia orală a poporului. Chinurile iadului căpătau în imaginaţia celor bântuiţi de teama lor forme tot mai precise, ele ajungeau să fie descrise în toate amănuntele lor, iar sufletului i se puneau vămi în trecerea lui prin văzduh; multele ispite lumeşti deveneau, în mintea celor îngroziţi, părţi din genialitatea vecînicului amăgitor.

Astfel, cu cât legendele acestea şi scrierile apocrife se răspândeau mai mult, cu atât ele se amestecau mai tare cu basmele străvechi. În legendele protejate de biserică intrau elementele poveştilor populare, iar în acestea încăpeau elemente creştineşti. Venerea, zeiţa adorată de strămoşii noştri, devenì o

sfântă creştină, care-şi pierdù podoabele trupeşti în schimbul celor sufleteşti; ei i se adăogară, ca tovarăşe, sfânta Miercuri şi sfânta Duminecă, uneori şi celelalte zile din săptămâna creştină, care, graţie unei confuziuni de nume, deveniră persoane active în poveştile noastre. Stratul creştin care se suprapuse pe cel păgânesc, dădù basmelor tradiţionale o formă nouă, nu mai puţin fermecătoare în naivitatea concepţiunii şi în puterea fantaziei, la tot cazul foarte interesantă pentru amestecul bizar al celor două elemente.

Astfel se întâmplă că în acelaşi basm care are încă urzeala, mai veche decât romană, a credinţei despre metamorfoze, se amestecă legende cosmogonice creştineşti, şi ele de origine străveche. Se întâmplă chiar că Dumnezeu se coboară pe pământ ca să-şi facă apariţia în acelaşi basm, care începe cu un mit despre Iupiter... «Au fost odată un moş şi o babă, care nu se învrednicise să aibă copii. Într'o zi baba, direticând prin casă, dădù de un bob de piper. Voì să-l mături, piperul sări pe masă, îl dădù jos, piperul pe scaun, îl şterse cu palma, piperul iar pe masă. De necaz îl înghiţì, şi purcese grea şi la împlinirea vremii născù pe Pipăruş-Pătru...», care-i viteaz ca orîce semizeu din miturile Romanilor, deşì mama lui nu aveà nici frumuseţea unei Leda sau a unei Io, iar tatăl său nu se travestise nici în lebedă, nici în nour, ci într'un insolent fir de piper.

Un studiu în privinţa aceasta, făcut de un om nepreocupat de dorul de a găsì rămăşiţe romane în orîce element al basmelor noastre, de un cercetător cu cunoştinţe teologice şi de folclor comparat, şi înainte de toate cu cumpăt în judecată, ar puteà scoate la iveală multe lucruri interesante şi instructive, şi ne-ar face cu putinţă ca în acest capitol de cea mai stearpă producţie literară să putem înregistrà câteva pagini frumoase subt titlul de «literatura populară». Căci aici, înainte de a vorbì de literatura cultă, e locul de a cercetà pe cea populară. E de ajuns să auzim în basmele şi în poeziile poporului nostru despre monştri care-şi mânâncă copiii, sau despre căsătorìi între frate şi soră, fie ele puse chiar şì numai în sarcina soarelui şi a lunei personificate, pentru ca să ştim că astfel de minunăţii n'au putut fi create de o minte din veacul al XV-lea, ci că ele sânt rămăşiţe literare, devenite mit, din veacuri străvechi.

Cât timp ne lipsesc însă astfel de studii pregătitoare, preferim a nu ne aventurà pe terenul nesigur al folclorului comparat, a nu ne hazardà paşii pe această grămăjuie de pietre, pe care o simţim năruindu-se subt noi de câte ori călcăm pe ea. Ne vom mulţumì deci cu aceste câteva constatări şi nefiind în stare să deosebim încă limpede sâmburele străvechiu de elementele mai nouă, suprapuse, neputând constatà ce este împrumut şi ce e produs al fantaziei poporului român, va trebuì să renunţăm la metodă istorică şi ne vom conduce mai mult de consideraţii de natură estetică. Astfel capitolul bogat despre literatura noastră populară va puteà urmà abia târziu de tot, atunci când se va arătà şì influenţa cea mare şi binefăcătoare ce a produs'o ea asupra literaturii culte la începutul epocei moderne.

Dacă facem abstracţie de aceste producţiuni pur fantastice, de basmele şi miturile noastre populare, şi ne îndreptăm atenţia spre poeziile cu conţinut epic, regăsim uneori persoane şi evenimente cunoscute din istoria poporului nostru.

Rolul cel mare al Turcilor în cântecele bătrâneşti datează de pe vremea invaziunilor continue şi necruţătoare ale stăpânitorilor Peninsulei-balcanice. Haiducii sânt în mare parte cu puţin anteriori lui Tudor Vladimirescu, etc.

Dar şi aceste poezii care reînvie figuri istorice, nu trebue datate totdeauna fără critică. Precum basmul despre «Prâslea cel voinic şi merele de aur» din colecţia Ispirescu se regăseşte întocmai într'un basm albanez («Râiosul» din colecţia G. Meyer), tot astfel legenda Mănăstirii dela Argeş, în care se pomeneşte numele lui Negru-vodă şi despre a cărei zidire istoria ne lămureşte, arătându-ne cu date sigure că a fost întemeiată de Neagoe Basarab, nu putem s'o transpunem fără şovăire pe acèle vremuri. Legenda aceasta poate fi cu mult mai veche decât mănăstirea de Argeş şi numai localizată de popor asupra acestei faimoase opere de artă, poate fi însă şi mai nouă şi adusă în legătură abià mai târziu cu zidirea ei. La tot cazul, ea se găseşte şi la Aromâni, care ştiu să ne istorisească despre zidarul ce şi-a îngropat nevasta în podul dela Arta, şi la alte popoare, la Greci, Sârbi, Albanezi, Bulgari şi Unguri.

O au aceşti vecini de la noi, sau noi am luat-o dela ei? Răspunsul la această întrebare e foarte greu de dat; dar el nici nu are o importanţă tocmai aşa de mare. Căci nu

subiectul face opera de artă, ci felul cum el se răsfrânge prin sufletul artistului. Dramele lui Shakespeare rămân capo d'operele neîntrecute ale acestui geniu, cu toate că subiectele lor sânt împrumutate din toate părţile; felul cum le-a prelucrat acest fiu al Angliei face din ele cele mai preţioase opere de artă ale literaturei englezeşti.

Sâmburele epic al baladei *Mioriţa* este, în ceeace priveşte invenţia lui, aproape fără nici o importanţă. El devine operă de artă abia atuncea când poetul popular îşi dă prisosul sufletului său românesc, spre a exprimà raportul de intimitate între cioban şi mioriţa lui, când din simplele versuri ale artistului anonim se desface maiestatea morţii în cadrul naturii întregi sau tremură delicateţa iubirii filiale, şi simţim fiorii adevăratei opere geniale când ni se evocă figura maicei bătrâne, cu inima sângerată de îngrijorare:

Din ochi lăcrămând,
Prin câmpi alergând,
De toţi întrebând
Şi la toţi zicând:
Cine-au cunoscut,
Cine mi-au văzut,
Mândru ciobănel
Tras printr'un inel?
Feţişoara lui
Spuma laptelui;
Mustăcioara lui
Spicul grâului;
Perişorul lui
Pana corbului;
Ochişorii lui
Mura câmpului?

Nota această lirică, care stăpâneşte chiar şi poeziile epice ale poporului nostru, zădărniceşte orîce încercare a istoricului literar de a dată poezia populară. Doinele şi cântecele care-şi iau fiinţa din sentimente generale, străvechi şi totdeauna nouă, precum sânt dragostea, dorul, jalea, aleanul, nostalgia etc., nu sânt localizabile; o doină pe care o culegem azi poate să fie de eri sau de acum o mie de ani.

Nu ţi-a fi, badeo, păcat,
C'aseară te-am aşteptat...
Tot cu foc şi cu lumină
Şi cu dor dela inimă?
Dac'am văst că nu mai vii,
Puseiu dorul căpătâiu,
Cu urîtul mă 'nvăliiu,
Doamne, rău mai odihniiu!

De când datează doina aceasta, admirabilă prin exprimarea scurtă şi atât de evocativă a sentimentelor de dor nestins?

Sau luați bocetul următor:

Ce e omu'n astă lume?
Plânge și se veselește,
Nu știi moartea când sosește;
Lasă prunci și lasă casă,
Când îi viața mai frumoasă,
Și se duce'n altă țară:
De-acolo nu'ntoarce iară!

A fost plăsmuit ieri cântecul acesta sfâșietor de inimi, în fața durerii obștești, la gura unui mormânt deschis, sau filosofia amară de la sfârșit s'a născut în mintea vreunui contemporan al marelui Dante, pe când acesta țintuià de-asupra Infernului cuvintele: «Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate»?

CAPITOLUL II.

Întâiele scrieri şi tipărituri în limba română.

7. ACTE ŞI NOTIŢE ROMÂNEŞTI.

Evenimentele istorice au făcut ca limba slavonă, fiind limba bisericii, să fie singura întrebuinţată în actele publice şi în literatură. Ştiinţă de carte aveau aproape numai călugării, care făceau însă toţii şcoala de slavonie, încât întrebuinţau limba streină chiar când scriau cronicile ţărilor lor. În astfel de împrejurări, întrebuinţarea limbii române în scris nu se puteà face decât în mod excepţional de cei ce scriau incidental, pentru trebuinţele lor zilnice, fără de a şti slavoneşte.

Întâia urmă databilă despre întrebuinţarea limbii române în scris e din a. 1484. Despre jurământul omagial pe care Ştefan cel Mare îl făcù regelui Poloniei Cazimir, se spune că «haec inscriptio ex valachico in latinum versa est». Din nefericire nu ni s'a păstrat ciorna românească, pe care marele Domn, înainte de a o fi dat secretarului său s'o traducă, o va fi scris însuşi în limba sa, cumpănind bine fiecare cuvânt din importantul act. Avem însă o scrisoare românească din anul 1521, prin care un Câmpulungean cu numele Neacşu, înştiinţează pe judele Braşovului despre trecerea Turcilor peste Dunăre. Neacşu, nefiind om învăţat, nu va fi ştiut slavoneşte, şi i-a fost de sigur peste mână să dea scrisoarea aceasta de natură confidenţială vreunui pisar s'o traducă slavoneşte, mai ales că judele Braşovului ştià bine româneşte. Notiţe scurte româneşti se găsesc incidental şi pe alte documente din întâia jumătate a veacului al XVI-lea, dar abia pe la sfârşitul lui actele şi scrisorile româneşti încep să se înmulţească, mai ales în regiunile muntene din apropierea Ardealului şi în scrisorile trimise în Transilvania. La 1573 întâlnim printre cei ce scriu româneşte pe un egumen al mănăstirii Bistriţa Olteniei, ceeace e o dovadă despre declinul culturii slavone chiar şi în mănăstiri. În acelaşi timp se

înmulțește și numărul gloselor românești în cărțile slavone, dovedindu-se astfel trebuința unor ajutoare pentru înțelegerea lor. Tot la sfârșitul veacului XVI dă boierul moldovean Luca Stroici unui prieten din Polonia acea mostră de «Tatăl-nostru» românesc, scris cu litere latine, despre care pe nedrept s'a făcut atâta caz în istoria literaturii române. În sfârșit, la 1600 e dată întâia poruncă în limba românească de Mihaiu Viteazul, ca Domn al Ardealului.

8. ÎNTÂIA INFLUENȚĂ APUSEANĂ.

În felul acesta, încetul cu încetul se puteà generalizà, de-odată cu treptata scădere a cunoașterii limbii slavone, uzul de a scrie românește. Dar e evident că împuținarea acestei culturi slavone însemnà în același timp declinul culturii mănăstirești și, de-odată cu ea, a culturii timpului în de obște. Astfel, în Principatele române, lipseà condiția ca începutul de a scrie românește să devină începutul unei literaturi în limba națională. Condiția aceasta a existat însă în Ardeal, și ea se datorește unei influențe apusene. Pe când în Principate se făceau întâiele încercări de a-și așterne gândul în limba părintească, în Transilvania existau cărți întregi tălmăcite în românește.

Dacă pe la sfârșitul veacului XVI documentele românești se înmulțesc în părțile din nemijlocita apropiere a Ardealului și dacă în ele felul de a se exprimà nu mai e atât de stângaciu ca mai nainte, aceasta se datorește în mare parte tocmai cărților care treceau munții și se răspândeau în Țările românești.

Husitismul. Biserica catolică, ajungând la o putere extraordinară, care aduse cu sine o îndepărtare tot mai mare de simplicitatea creștinească și o apăsare de nesuportat asupra credincioșilor, se iviră, pe la sfârșitul evului de mijloc, glasuri din ce în ce mai puternice care *protestau* împotriva jugului și a stricării moravurilor și cereau o *reformă* a bisericii. Învățăturile englezului Wicleff aflară răsunet și în afară de hotarele țării sale, cu deosebire în regatul Boemiei, unde, înaintea lui Luther, predicà Ion Huss doctrina nouă. Acesta fu persecutat și ars pe rug, dar flacăra care i-a mistuit corpul s'a întins cu o repeziciune uimitoare, cuprinzând, în afară de Boemia, părți mari din Ungaria, din Ardeal și din Moldova.

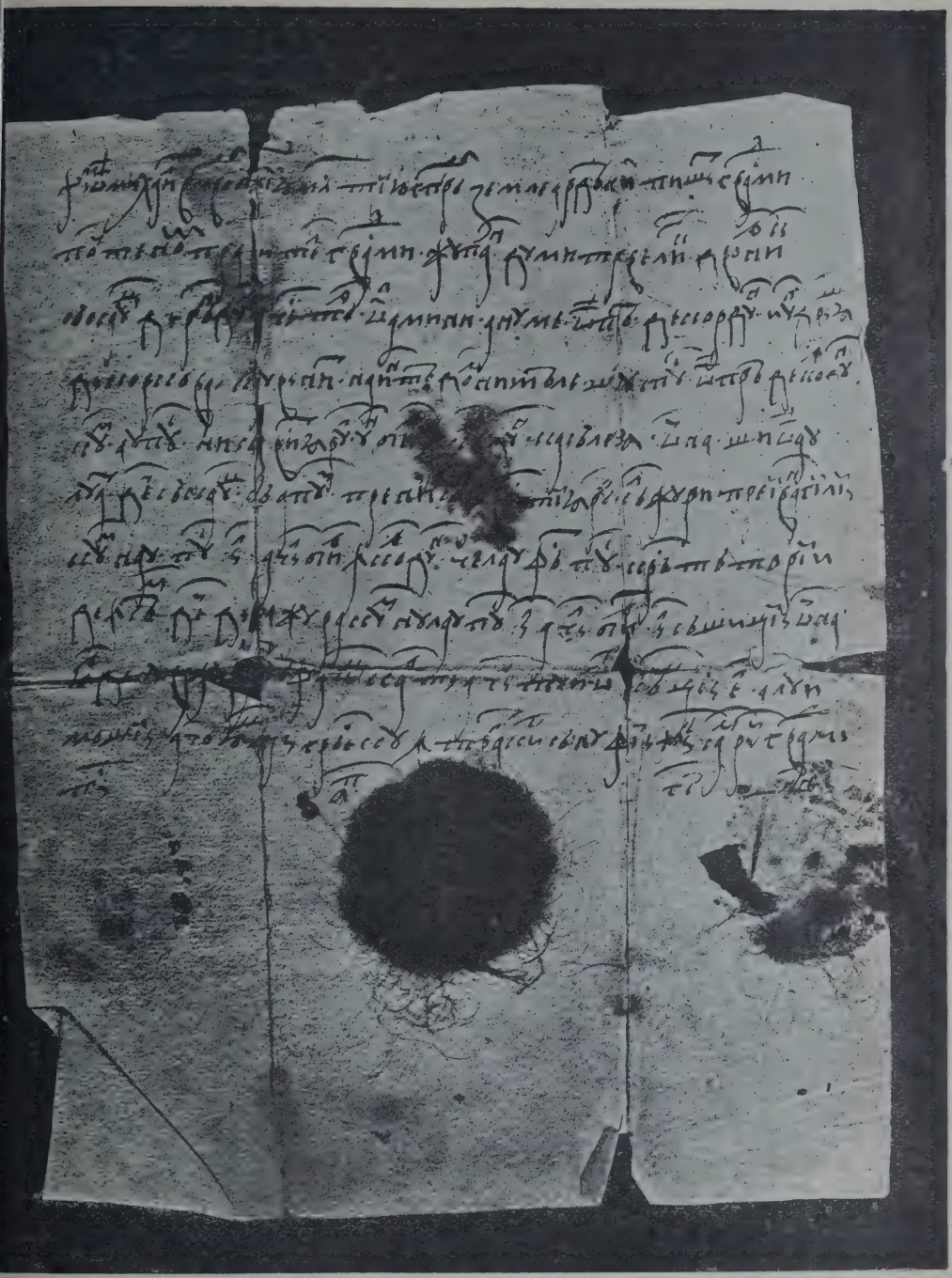

Întâiul act istoric de stat scris românește: O poruncă dată la 1600 de MIHAIU VITEAZUL, ca Domn al Ardealului.

(După N. Iorga, *Câteva documente de cea mai veche limbă românească*).

E mai presus de orice îndoială că ereticii din părţile Cenadului, ale Orăzii-mari, din Banatul timişan, din Ardeal şi din Moldova, despre care fac menţiune o mulţime de documente de pe la jumătatea veacului al XV-lea, erau în mare parte Români. Dar nu trebue să ne închipuim acest husitism românesc ca o trecere conştientă dela o lege la alta. Ruperea de subt puterea episcopilor, predicată de Huss, erà pentru Români o luptă contra episcopilor catolici care-i persecutau şi-i dijmuiau. Pentru Românii asupriţi, nouăle învăţături erau o ocazie binevenită de a sfărmà jugul asupritorului de alt neam. Puţinele inovaţiuni faţă de legea lor le-au primit pe nesimţite şi le-au pierdut iară fără să bage de seamă, căci ele se reduc la amănunte teologice, pe care Românii ardeleni nu erau destul de învăţaţi ca să le poată distinge.

Cea mai mare importanţă o aveà faptul că Husiţii propagau legea sfântă în limba fiecărui neam. Cât de binevenită le va fi fost mai ales Românilor ardeleni această inovaţie, preoţilor acelora care trebuiau să facă slujba în limbă slavonă, având ei înşişi o cultură slavonă atât de primitivă, încât abia puteau cetî, fără de a pricepe bine, textul biblic! Cât de binevenit credincioşilor, cărora le fu dat acum deodată a înţelege cuvântul mântuitor!

E meritul dlui Iorga de a fi arătat că acestei propagande husite între Români se datoresc întâiele traduceri de cărţi sfinte în limba română. Nu ştim încă nici cine, nici când — pe cât se pare, în a doua jumătate a veacului al XV-lea, — nici unde — sânt indicii care ne fac să localizăm întâiele noastre texte vechi în regiunea din nordul Mureşului, — dar e aproape sigur că, la îndemnul husiţilor de alte neamuri, s'a apucat vreun preot român să traducă cărţile slavone în limba românească.

Limba pe care o scrià erà stângace, căci nimeni n'o mlădiase încă pentru cerinţele literare, şi ea svâcneà subt condeiu precum zburdă un cal neînvăţat pe care un îndrăzneţ a încălecat fără şa. Dar tocmai în zburdălnicia ei ne e preţioasă, căci ea ne dă o imagine cum vorbeau strămoşii noştri înainte cu patru veacuri şi jumătate, într'o regiune care păstrà multe cuvinte şi construcţiuni latine, pierdute pe aiurea din graiu. La «neam» se ziceà g i n t u (gens), la «treabă» o p (opus), la «doresc» d e ş i d e r (desidero), la «ginere» m ă r i t (maritus), la «frică» t e-

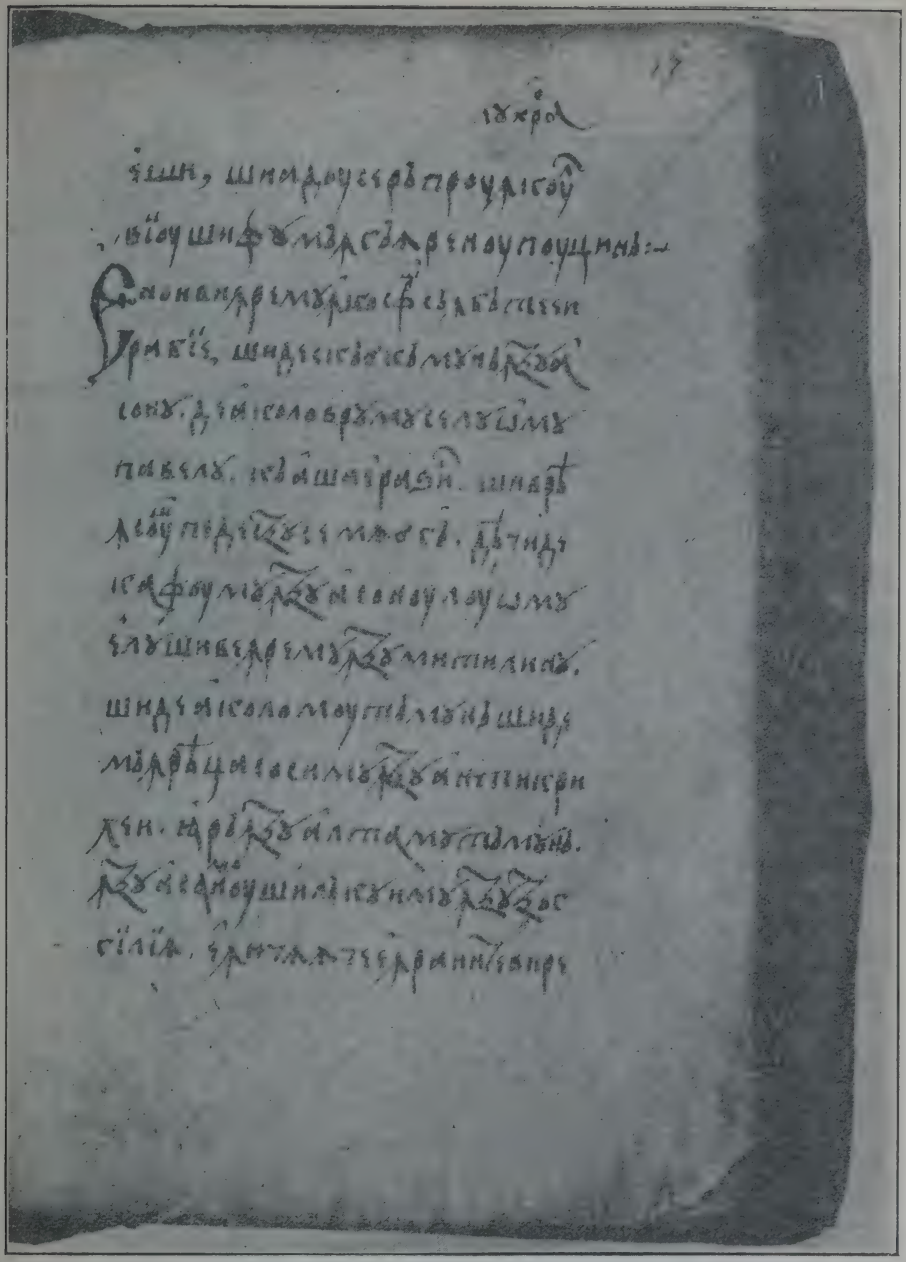

O pagină din CODICELE VORONEȚEAN.

(După I. al lui G. Sbiera, *Codicele Voroneţean*).

moare (timor), se distingeà încă între gură, care ca şi nemţescul «Maul» se întrebuinţà numai pentru animale, şi între rostul omenesc, a sărutà aveà încă înţelesul latinescului «salutare», prepoziţia pe (pre) încă nu erà întrebuinţată la acuzativ (ca la Aromâni, Megleniţi şi la Românii din Istria) şi în locul perifrasticului «dacă aş fi fost» se conjugà se eu fure, se tu furi, etc. (fuerim, fueris). Şi în pronunţare erau deosebiri mari. Astfel strămoşii noştri aveau vocale nazale, ca Francezii şi Portughezii, aveau rotacism (n prefăcut în r între vocale), etc.

Exemplul anonimului sau anonimilor care au dat întâiele cărţi româneşti a fost urmat de alţii şi copiile şi noualе traduceri par a fi dăinuit mult timp după ce mişcarea husită a fost potolită, după ce micile modificări ale cultului primite de Români dela husiţi au fost uitate din nou. Din nenorocire nu ni s'au păstrat decât puţine documente din vremea aceasta, iar aceste puţine poartă şi ele pecetea vremilor mai nouă, nu sânt originale din sec. al XV-lea, ci, precum dovedeşte hârtia şi scrisoarea, numai còpii şi còpii de pe còpii din sec. al XVI-lea.

Vom înţelege uşor de ce ele s'au pierdut. Înainte de toate în Ardeal nu existau acèle mănăstiri bogate şi protejate de domnitori, ca în Ţările române, ca să păstreze cu scumpătate manuscriptele caligrafiate pe pergament scump şi împodobite cu desemnuri colorate. Cei ce scriau şi copiau în Ardeal erau preoţi simpli şi săraci, care n'aveau nici învăţătura să aşeze cu artă literă lângă literă, nici banii trebuitori să cumpere pergament şi văpseli. Cărţile acestea s'au scris deci pe hârtie proastă, cu cerneală spălăcită; cele mai multe vor fi pierit cu vremea rupându-se şi zdrenţuindu-se. Nici o podoabă nu le făceà preţioase, nici o arhivă nu le-a asigurat viitorul. Dacă câteva din ele s'au păstrat în vreo mănăstire moldoveană, ele erau ţinute în mod clandestin, căci biserica din Principate, subt influenţa slavismului şi a teologilor eruditi pe care-i adăposteà, nu puteà suferì cărţi bisericeşti scrise româneşte, considerându-le de potrivnice canoanelor şi privind pe Ardelenii husiţi ca pe niste eretici.

Codicele Voroneţean. Cel mai vechiu dintre manuscrisele care ni s'au păstrat, o traducere a «Faptelor apostolilor», s'a găsit în Bucovina, la mănăstirea Voroneţului. El e însă fragmentar şi e evident că a fost rupt de bună-voie, deoarece un oarecare Constantin din

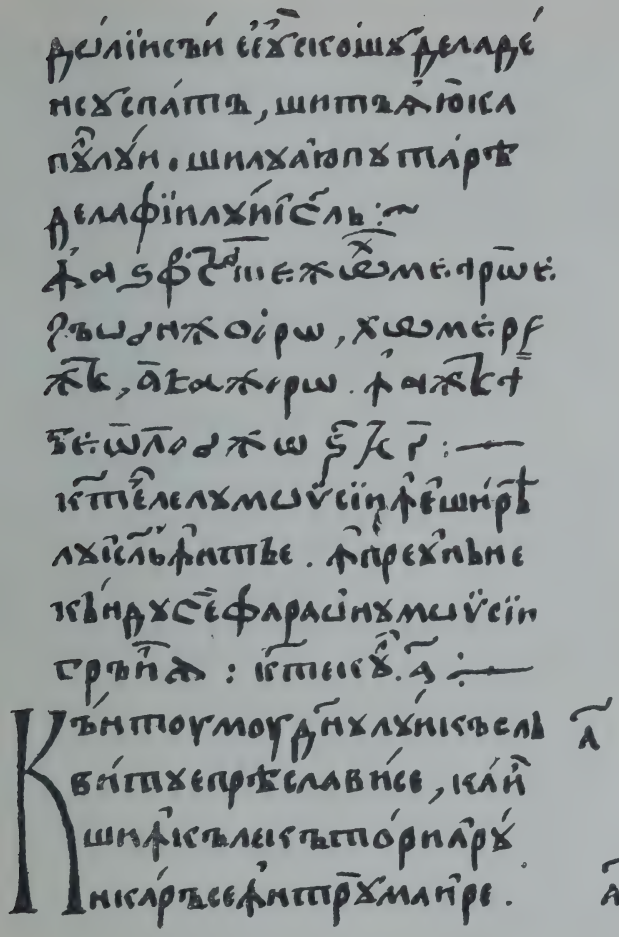

Pagina 483 (cu criptogramă) a PSALTIREI SCHEIANE.

(După I. Bianu, *Psaltirea Scheiană*).

Dorna din mănăstirea Voroneţului a scris pe el la 1733: «Această carte au fost scrisă pe rumânie şi nu-i bună de nimica». E vestitul *Codice Voroneţean,* editat cu multă îngrijire de Dl I. Sbiera. Deşi exemplarul pe care-l cunoaştem e o copie din sec. al XVI-lea, copistul a păstrat cele mai multe dintre particularităţile limbii originalului, precum e rotacismul consecvent, păstrarea lui *u* final, semnul ˆ pentru indicarea vocalelor nazalizate ş. a., particularităţi care în parte se mai păstrau încă şi în limba copistului. În alte privinţe însă el a modernizat limba originalului, întâmplându-i-se cu toate acestea să transcrie ici şi colo forme ca *întâniă, cleamă-se* (alături de formele modernizate *întâia, chiamă*), care dovedesc că originalul din sec. al XV-lea păstrà încă pe *n* şi pe *l* muiat, precum până azi ele se conservă în dialectele din sudul Dunării şi la Istro-români.

Psaltirea scheiană. Tot din vremea aceasta trebue să fie şi traducerea Psaltirii, care ni se păstrează în mai multe còpii, dintre care cea mai importantă e *Psaltirea scheiană,* numită astfel după Dl Sturdza Scheianul, care a dăruit-o Academiei Române. De un deosebit interes este mărturisirea credinţei dela urmă, în care se strecoară «filioque» al bisericii apusene, prin ceea ce se dovedeşte încă odată că la temelia acestor traduceri trebue căutată o influenţă apuseană.

Unele dintre aceste exemplare sânt bilingve, dând şi textul slavon pe lângă traducerea românească — un obiceiu care aveà să dăinuiască şi mai târziu — ceea ce le face să apară ca un fel de simbol al luptei ce se dădeà între tradiţiune şi între spiritul inovator: cei ce ţineau la obiceiul vechiu şi nu se puteau împăcà cu introducerea limbii naţionale în biserica română, aveau putinţa să găsească şi textul slavon consacrat, pe când traducerea românească alăturată le dădeà înţelegerea textului.

Evanghelia. Şi *Evanghelia* a fost tradusă de sigur tot în vremile acestea, deşi n'o cunoaştem decât din còpii şi din tipărituri din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Dar şi evangheliile, aşa cum ni le-a păstrat bunăoară Coresi, cuprind cele mai multe din trăsăturile caracteristice ale traducerilor husite. Limba lor e curăţită de multe provincialisme, căci până a ajunge la Braşov sau în Ţara-românească, aceste còpii au suferit unele modernizări. Cu toate acestea însă ele cuprind încă multe arhaisme şi reproduc textul slavon în aceeaşi traducere servilă, uneori neîn-

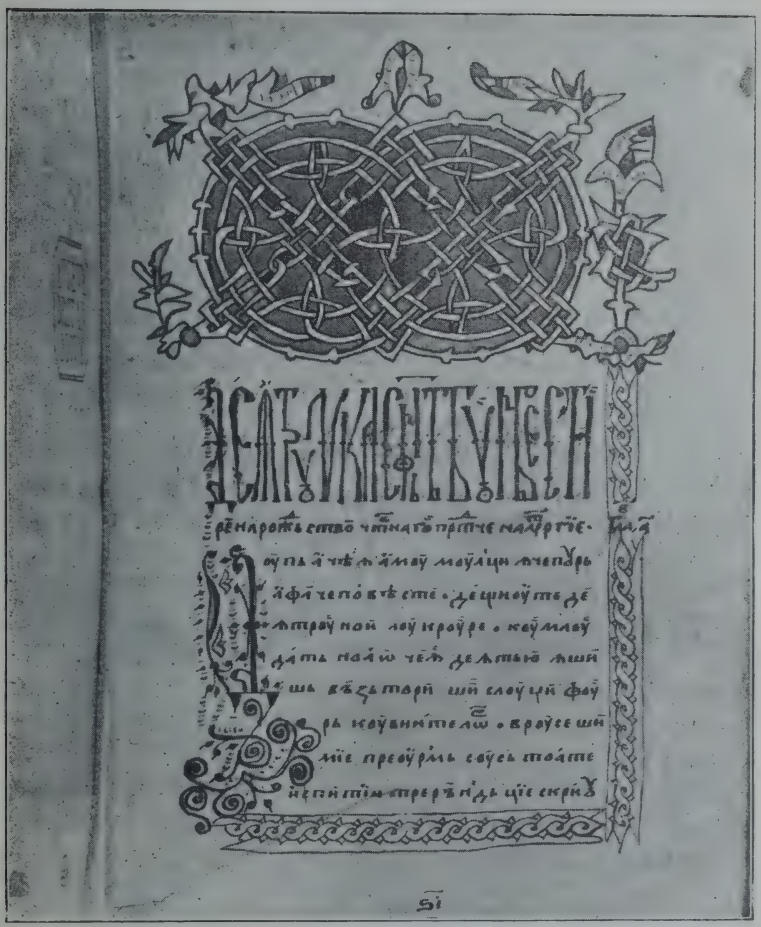

Pagina întâia din evanghelia lui Luca, a EVANGHELIARULUI copiat de Radu din Mănicești, la 1574.

(După o fotografie în posesia dlui *Dr. E. Kaluzniacki*).

ţeleasă (fiindcă tălmăceà cuvinte, iar nu fraze) caracteristică tocmai pentru întâii traducători, din vremea husită.

Alte traduceri. Dar, începutul fiind făcut, activitatea aceasta de traducători nu s'a restrâns la textele biblice, ci ea pare a se fi extins şi asupra altor scrieri care erau în legătură mai mult sau mai puţin strânsă cu biserica, precum predici, scrieri apocrife, în parte de origine bogomilică ş. a. Cel puţin judecând după limba lor, multe dintre traducerile cuprinse în Codicele sturdzan, de care va fi vorba mai târziu, sânt cu mult mai vechi decât copierea lor prin popa Grigore din Măhaciu.

9. A DOUA INFLUENŢĂ APUSEANĂ.

Luteranismul şi calvinismul. Tot în Codicele Sturdzan ni s'a păstrat copia întâii cărţi româneşti tipărite (la Sibiiu), a *Catehismului din 1544,* din care nu mai există nici un exemplar tipărit şi care, precum a dovedit Dl I. Sbiera, a fost tradus din limba germană.

Căci a doua influenţă apuseană, căreia se datoreşte răspândirea de cărţi tipărite româneşte, ne-a venit, în sec. al XVI-lea, prin mijlocirea Nemţilor şi Maghiarilor din Ardeal, care căutau să câştige pentru învăţăturile lui Luther şi ale lui Calvin pe Românii transilvăneni, punând noua invenţie a tiparului în slujba propagandei lor. Un document contemporan ne spune că acest catehism, care spuneà credincioşilor români: «zi o c e n a ş (Tatăl-nostru) româneşte, să înţeleagem» a găsit mulţi cumpărători printre preoţii români, pe când o parte din ei îl condamnau, privind cu ochi neîncrezători această inovaţie.

Cei doi Tordaşi. Mai ales Maghiarii calvini căutară să atragă pe Români la credinţa lor. Ei aşezară episcopi româno-calvini şi căutară să le dea cărţi româneşti. Unul dintre aceşti episcopi, P a v e l T o r d a ş i, a tradus, pe cât se pare, o *Liturghie* românească, pe care o vindeà cu 32 de dinari preoţilor români. De curând s'au descoperit în scoarţele unei legături din a. 1601 nişte foi dintr'o *Psaltire* — preţul ei erà un fiorin — pe care acelaşi Tordaşi a dat-o la tipărit în anul 1570. Ea e scrisă cu l i t e r e l a t i n e şi cu ortografie ungurească. Fragmentul pe care îl cunoaştem, numit, după posesorul lui, *Fragmentul Teodorescu,* cuprinde nişte psalmi în formă de cântări bisericeşti, precum se obicĭnuesc în biserica calvină, traduşi după cartea ungurului Szegedi Gergely. Celalalt episcop T o r d a ş i, M i h a i l, împreună cu Ş t e f a n H e r c e, predicatorul

Iniţiala K.

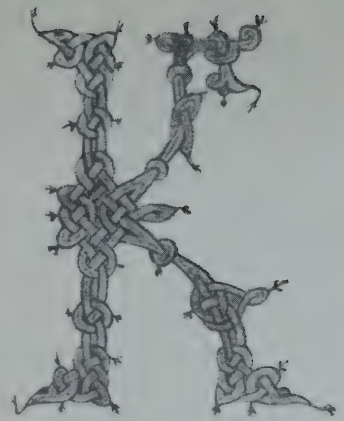

a

a) într'un Evangheliar slav manuscris din 1502 (cf. pag. 29).

(Muzeul de antichităţi din Bucureşti).

b

b) în Liturghierul slav tipărit de Macarie la 1508 (cf. pag. 47).

(După I. Bianu şi N. Hodoş, *op. cit.*)

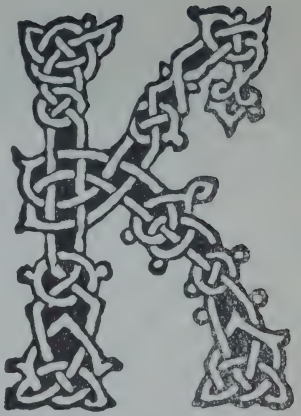

c

c) în Evanghelia cu învăţătură românească tipărită de Coresi la 1581 (cf. pag. 72).

(După I. Bianu şi N. Hodoş, *op. cit.*)

din Caransebeş, cu dascălul Efrem Zacan, cu Moise Pestişel, predicator în Lugoj, şi cu protopopul Huniedoarei Archirie, s'au apucat de traducerea Vechiului Testament, nu din evreeşte, greceşte şi sârbeşte, precum se spune în introducere, ci, după cum s'a arătat de curând, din traducerea ungurească a cărţilor lui Moisi, făcută de Heltay (1551). S'au tipărit, subt titlul de *Palia*, la Orăştie, la a. 1582, cu cheltuiala lui Francisc Geszty şi «cu ştirea Măriei lui Bator Jicmon, voevodul Ardealului... pentru întrămătura besearecei sfântă a Românilor», numai cele două dintâi cărţi, Facerea şi Exodul, de astădată însă cu chirilice, de diacul Marien şi de Şerban, fiul lui Coresi.

10. DIACONUL CORESI.

Numele de care se leagă, în istoria literaturii române, începutul răspândirii de cărţi româneşti prin tipar este al diaconului Coresi.

Pe acesta îl chemară Saşii braşoveni, din Târgovişte, unde probabil îşi făcuse ucenicia de tipograf la Dimitrie Liubavici, şi-i dădură în grijă tipărirea de cărţi bisericeşti pentru Români. Scopul Saşilor, care erau protestanţi, va fi fost de sigur şi acela de a-i atrage pe Români la credinţa lor, cu atât mai mult, cu cât ştiau că prin aceasta fac o plăcere regelui Ioan Sigismund, care trecuse la reformaţiune şi pe care-l vedem dând porunci Românilor să treacă la noua lege, să citească româneşte cărţile sfinte şi care decretă la 1567 prin Vlădica Gheorghe, pus de el, ca limba slavonă să fie izgonită şi înlocuită în biserică prin cea română. Dar Saşii, care aveau în Braşov o tipografie şi o fabrică de hârtie, mai urmăreau şi scopuri curat negustoreşti, voind să răspândească nu numai în Ardeal, ci şi în ţările româneşti, cu care aveau un negoţ înfloritor, aceste cărţi bisericeşti, mai ieftine decât cele copiate cu mâna. De aceea, cât timp purtătorii cheltuielilor sânt juzii braşoveni Hans Benkner — Hanăş Beagner — şi Lukas Hirscher — Lucaciu Hrăjil — o parte mare din cărţile tipărite sânt slavone, altele slavo-române, iar în cele româneşti nu se face propagandă pentru noua învăţătură, ci, dimpotrivă, în predoslovii se cere iertare de la cetitori că li se dau cărţi bisericeşti în limba română, citându-se în sprijinul acestei inovaţiuni cunoscutele cuvinte ale apostolului Pavel către Corinteni: «în sfânta besearecă mai bine e a grăi cinci cuvinte

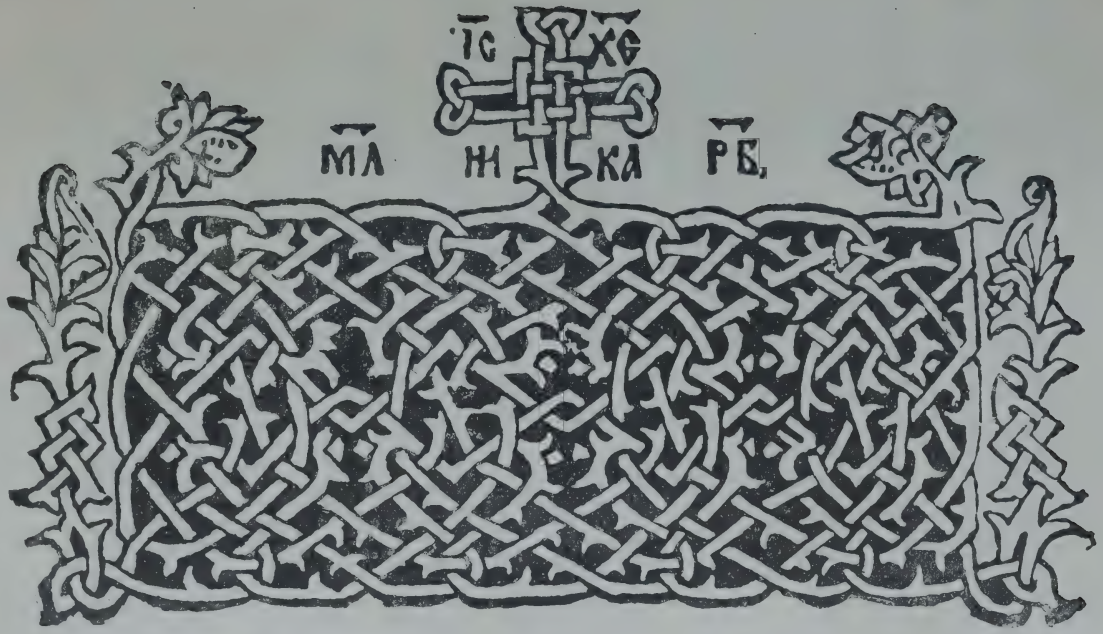

Vignetă, în felul celor din manuscrisele anterioare, din EVANGHELIARUL românesc tipărit de Coresi (1561).

(După I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*)

cu înţeles decât 10 mii de cuvinte neînţelease, în limbă străină». Înainte de a tipări o carte atât de importantă ca *Evanghelia cu învăţătură*, Saşii se consultă cu mitropolitul Ghenadie al Ardealului şi caută originalul slavon în Ţara-românească, la «arhimitropolitul» Serafim din Târgovişte. În astfel de împrejurări nu e mirare că această carte se vindeà foarte bine dincolo de Carpaţi, precum mărturiseşte Hirscher însuşi într'o scrisoare către judele Bistriţei.

Aceste constatări sânt necesare spre a înţelege activitatea lui Coresi, căruia pe nedrept i s'a dat numele de «părinte al literaturii române», atribuindu-i-se intenţii pe care nu le-a avut, anume că, angajându-se faţă de Saşi şi Unguri de a propagà învăţăturile nouă printre connaţionalii săi, el ar fi căutat să menţină legea cea veche în cărţile ce le dădeà Românilor, făcându-şi de «menire a vieţii sale înlocuirea limbii slavone prin cea română». Vedem chiar, dimpotrivă, că pe la 1564 el primeşte a tipări, din însărcinarea lui Forró Miklós, *Tâlcul evangheliilor*, în care se strecoară unele învăţături reformate. *Molitvelnicul* de la sfârşitul acestei publicaţii e tradus din ungureşte. Deci partea pe care a avut-o la această lucrare Coresi, care n'aveà de unde şti ungureşte, e numai cea de tipograf, şi poate nici tiparul nu l-a făcut el, decât în parte, dându-şi numai numele său de vestit tipograf, spre a mări importanţa cărţii.

Căci a *tipări* cărţi româneşti trebue să fi fost în vremile acelea un merit cel puţin tot atât de mare ca şi de a le fi tradus. Astfel se explică şi împrejurarea că Coresi se dă de *autor* al unor cărţi pe care el le *tipăreşte* numai. Şi Evangheliarul din 1561, şi Psaltirile din 1570 şi 1577 şi probabil şi Praxiul din 1563 s'au tipărit după manuscripte mai vechi, care redau într'o formă mai mult sau mai puţin modernizată traduceri din şcoala traducătorilor husiţi. Astfel evangheliile tipărite de Coresi, în toate cărţile sale româneşti, sânt aproape identice cu copia după un Evangheliar mai vechiu pe care a făcut-o, la 1574, pentru Cercel-vodă, Logofătul *Radu din Măniceşti.*

Şi mai mult ne bate acest lucru la ochi la Psaltirea din 1577. Prefaţa lui Coresi e scrisă într'o limbă atât de apropiată de a noastră, încât oricine o înţelege astăzi fără greutate: «Cu mila lu Dumnezeu, eu, diaconŭ Coresi, deaca văzuiu că

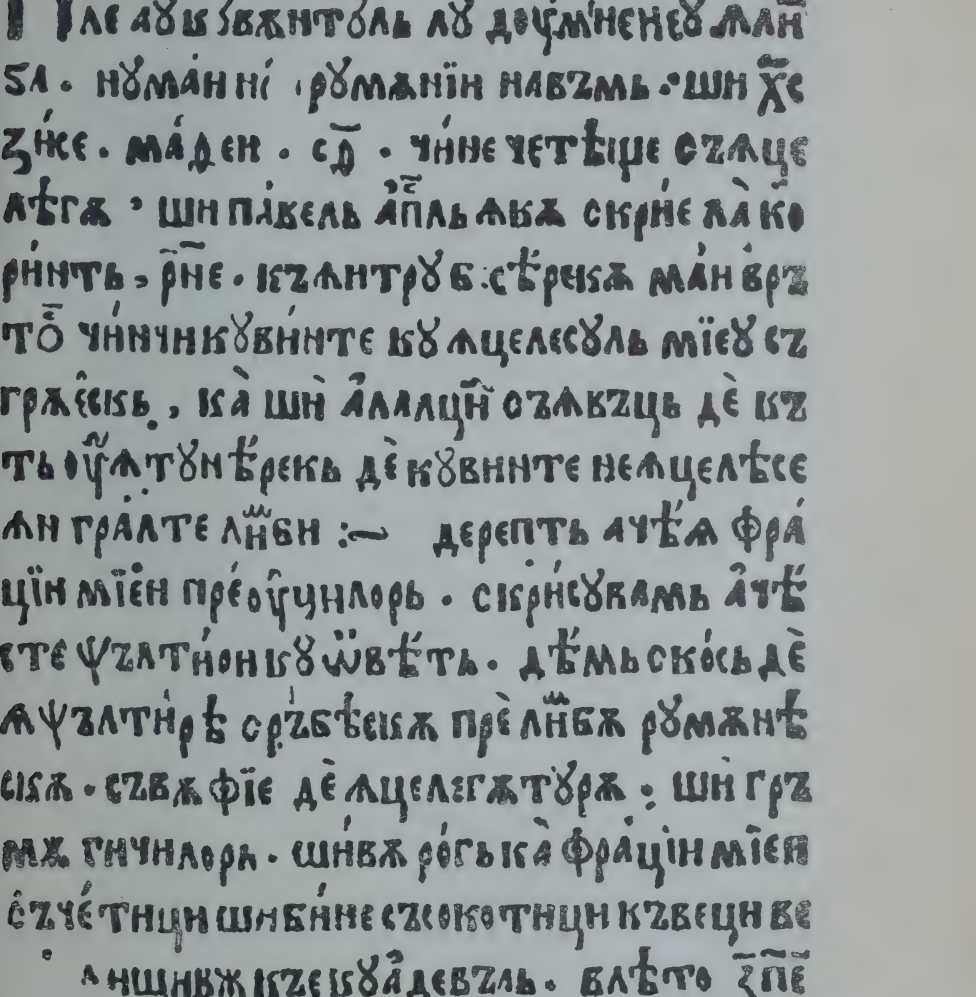

Epilogul PSALTIREI slavo-române, tipărită de Coresi la 1577.

(După I. Bianu şi N. Hodoş, *op. cit.*)

mai toate limbile au cuvântulŭ lu Dumnezeu în limba [lorŭ], numai noi, Românii, n'avămŭ..., dereptŭ aceaia, fraţii miei, preuţilorŭ, scrisu-v'amŭ aceaste Psăltiri cu otveatŭ, de-amŭ scosŭ den psăltirea sârbească pre limbă rumânească, să vă fie de înţelegătură...» Dacă deschidem însă Psaltirea însaşi, dăm de o limbă aproape neînţeleasă, cu mult mai veche ca forme şi atât de stângace în expunere, încât imediat bănuim că e anterioară lui Coresi şi că a fost scrisă pe când nu exista încă o tradiţie literară, care să fi mlădiat limba. De fapt, textul acestei Psaltiri e aproape identic cu cel al Psaltirei scheiane, atât doar că reproduce — cu o mulţime de greşeli de lectură — o copie făcută în regiunile din sudul Transilvaniei. Deci asigurarea din prefaţă, că ar fi tradusă de Coresi din slavoneşte, nu e vrednică de crezare.

În astfel de împrejurări, nu vom atribuì lui Coresi o prea mare parte de traducător nici la tălmăcirea acelei mari opere de erudiţiune teologică care este Evanghelia cu învăţătură din 1581, deşi predoslovia ni-l prezintă ca «meşter învăţat într'acest lucru». El va fi fost tipograful iscusit, iar traducătorii, acei doi preoţi de la biserica sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, pomeniţi în prefaţă, popa *Iane* şi mai ales popa *Mihaiu*, fiiul popii Dobre, despre care ştim că a învăţat carte slavonească în Serbia, că fusese hirotonit (1576) în Ţara-românească şi ajunse preot mai întâi în Râşnov, apoi la Braşov (1578), unde a făcut mult bine bisericii şi poporenilor săi în cursul celor trei decenii de preoţie.

Dar faptul că diaconul Coresi răspândeşte prin tipar vechile traduceri şi tălmăciri nouă în toate regiunile locuite de Români, constitue un merit mai mare decât dacă el şi-ar fi întrebuinţat timpul cu traduceri migăloase. Prin activitatea sa mare el contribue în primul rând la *stabilirea unei limbi literare româneşti* înţelese pretutindeni.

Cel ce întrebuinţează mai întâi o limbă spre scopuri literare, fixează în scris, în mod firesc, graiul popular vorbit în regiunea sa. Să ne închipuim că în regiunile din nordul Mureşului s'ar fi pronunţat în secolul al XV-lea, ca în cele mai multe părţi româneşti de azi, chept în loc de «piept», ghine în loc de «bine», hier sau şer în loc de «fier», ş. a. m. d. Cei dintâi tălmăcitori ar fi scris atunci chept, ghine, hier şi

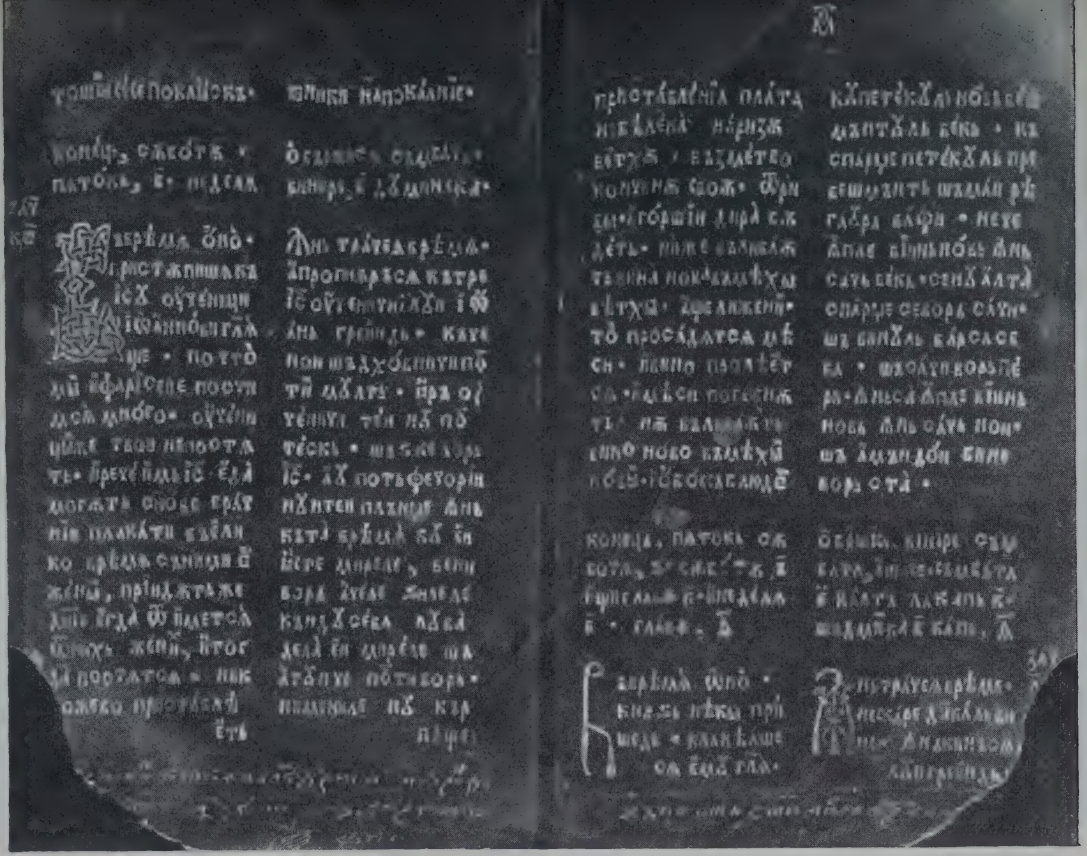

Pagină din EVANGHELIARUL slavo-român din Petersburg.

(După o fotografie în posesia dlui *I. Bogdan*).

urmaşii lor ar fi continuat să scrie astfel, fixând pentru totdeauna în limba noastră literară aceste forme pe care noi le simţim urîte şi care ar face ca limba noastră scrisă să se depărteze foarte tare de orîcare altă limbă romanică. Dar întâii traducători husiţi vorbeau în satele lor graiul sonor şi puternic din Transilvania de nord, care în acelaşi timp e şi temelia dialectului bogat moldovenesc. În drumul lor spre miază-zi, copiindu-se mereu, scrierile acestea au pierdut unele arhaisme şi particularităţi dialectale neînţelese aiurea (bunăoară rotacismul) şi s'au apropiat tot mai mult de dialectul din Ardealul sudic, identic, în trăsăturile sale principale, cu cel din Muntenia. Tipărindu-le, Coresi a stabilit o formă a limbii care erà înţeleasă pretutindeni. Prin legăturile comerciale ale Saşilor braşoveni cu Ţările româneşti, aceste tipărituri s'au răspândit (cu atât mai lesne, cu cât trebuinţa lor erà simţită din ce în ce mai mult) şi în Principate, unde cunoştinţele de slavoneşte scădeau mereu.

Orîcât de sterile sânt, din punct de vedere pur literar, aceste tipărituri, şi orîcât de modest este rolul de scriitor al lui Coresi, activitatea sa a avut urmări foarte importante, căci prin ea s'a dat un puternic impuls naţionalizării literaturii noastre. Din lupta mocnită cu curentele stăpânitoare venite din orient, cele două curente apusene, reprezentate prin mişcarea husită şi prin tipăriturile ardelene, au făcut să iasă învingătoare limba română. Izvorul din care literatura se adapă şi acuma, rămâne acelaşi şipot îngrădit în curtea bisericii, dar apa lui curge limpede şi răcoritoare, făcând de-acî înainte câmpiile prin care treceà fertile şi pentru alte genuri literare.

11. LITERATURA PROFANĂ.

Cărţi populare.

Alături de cărţile sfinte şi de literatura bisericească patronată de biserică, precum predici, tratate teologice, vieţi de-ale sfinţilor, cărţi de rugăciuni ş. a., circulau de timpuriu în Ţările române o mulţime de scrieri de natură mai mult distractivă. O mare parte din ele sânt strâns legate de literatura bisericească, fiind un fel de derivat al ei. Scrierile *apocrife* sau *cărţile mincinoase,* deşi nu patronate, erau totuşi tolerate de biserică, căci ele erau în strânsă legătură cu istoria biblică, pe care o amplificau cu o mulţime de elemente nouă, dând amănunte despre facerea lumii, despre viaţa familiară a lui Adam

şi despre judecata din urmă, istorisind despre călătoria apostolului Pavel şi a Maicii Domnului în iad, descriind cu un naturalism neîmpodobit muncile lăcaşului de vecînică ispăşire a păcatelor, etc. Ele popularizau ştiinţele astronomice şi astrologice, în *zodii gromovnice* şi *trepetnice*, care făceau proorocii asupra viitorului din stele, tunete şi din tremurarea cutărei părţi a corpului omenesc, etc. Astfel ele satisfăceau curiozitatea credincioşilor şi nutreau fantazia lor dispusă spre credinţe deşerte. Pe lângă ele existau câteva romane ce se răspândiseră din orient asupra întregei Europe, dintre care unele cu tendinţe moralizătoare, ca *Varlaam şi Ioasaf*, altele simple povestiri fantastice, intreţesute de elemente din poveştile populare, precum e povestea lui *Alexandru Machedon*, *Mitul troian*, ş. a. Filosofia popularizată erà depusă în colecţiile de *florilegii*, adecă *pilde filosoficeşti*, scrieri moralizătoare, care poartă titluri diferite, precum *Floarea Darurilor*, *Albina* etc.; în *Fiziolog* se cuprindeau cunoştinţele de istorie naturală ale timpului, ticluite în pilde şi istorioare despre dobitoace şi năravurile lor; iar *Hronografele* erau nişte tratate de istorie universală, care se citeau cu deosebit interes.

Toate aceste scrieri, care formau literatura distractivă a timpului, se răspândeau în zeci şi sute de còpii slavoneşti prin părţile locuite de Români. Ele sânt toate de origine bizantină şi — lucrul acesta trebue accentuat — nu alcătuiau floarea acestei literaturi atât de bogate. Cultura popoarelor slave de sud nefiind nici odată deosebit de desvoltată, scriitorii slavi n'au trecut, fără să le aprecieze, numai pe lângă capod'operele clasicităţii eline cetite la Bizanţ, ci şi pe lângă lucrările de valoare ale scriitorilor bizantini, pentruca să se oprească la scrierile cu conţinut naiv, romantic sau mistic, care corăspundeau gustului lor literar şi gradului lor de cultură. Cei ce le ceteau la noi erau puţinii cunoscători de carte slavonă. Dar nu trebue să ne închipuim că ele rămâneau cunoscute numai de aceştia. Mai mult decât oricare alt gen literar, ele se răspândeau în păturile largi ale populaţiunii, căci puţinii cari le ştiau çetì în limbă streină le istoriseau şi le răspândeau prin tradiţie orală, şi astfel ele îmbogăţiră cu elemente nouă literatura noastră populară.

După ce întâii traducători au dat în limba română părţile mai importante din Biblie, a fost firesc ca activitatea lor să se

extindă şi asupra acestei ramure literare, care prin cuprinsul ei atrăgeà mài mult pe ştiutorii de carte. Precum am spus mai nainte, avem motive să credem că traducerile acestea au început să se facă foarte de vreme. Deşi nici unul dintre manuscrise nu datează mai de mult decât începutul secolului al XVII-lea, totuşi limba le arată pe unele din ele a fi còpii după traduceri din epoca husită. Avem şi exemplare slavo-române, care de asemenea, prin punerea alături a textului original şi a traducerii, se dovedesc a aparţineà unor timpuri vechi. Nu trebue să uităm că tocmai prin setea cu care se citeau, astfel de scrieri, făcute pe material ieftin, trecând din mână în mână, se uzau şi se ferfeniţeau repede.

Codicele sturdzan. Cel mai vechiu e amintitul *Codice sturdzan*, publicat de Hasdeu. El a fost scris în cea mai mare parte de un preot Grigorie din satul Măhaciu de lângă Turda Ardealului, pe la 1600. Despre bucata întâia ni se spune că a fost scrisă «în luna lui Martie, 19 zile, în zilele regelui Sigismund Bathori, când fu bătut Mihaiu-vodă la Mirislău, anul de la Adam 7108, de la naşterea lui Hristos 1600».

Deci, pe când în nemijlocita sa apropiere se începeà actul final al acelei zguduitoare tragedii, pentru care popa Grigorie nu aveà nici o înţelegere, acest simplu preot copià scrierile româneşti ce-i ajungeau în mână şi din care voià să-şi alcătuiască o mică bibliotecă: găsim în acest codice miscelaneu chiar şi un «Tatăl nostru» unguresc, scris cu litere chirilice. Importanţa lui stă tocmai în bizareria cuprinsului, din care ne putem face o imagine asupra lecturei predilecte a timpului. Aici întâlnim Legenda Dumineci — astăzi Epistolia Domnului Isus Hristos — cu îngrozitoarele ameninţări pentru cei ce nu ţin Dumineca, alături cu o predică de Paşti; o rugăciune pentru scoaterea dracilor urmează după legenda, de origine bizantină, a sfintei Vineri, căreia îi urmează, între altele, şi azi populara Epistolie a Maicii Domnului şi Legenda lui Avram, apoi omiliile lui Efrem Sirul, ale cărui scrieri «erau atât de gustate, încât se citeau după sfânta scriptură în multe biserici» ş. a. Alături de bucăţi cu limba arhaică a întâielor traduceri husite, găsim copia Catehismului dela 1544, cu limba lui cu mult mai modernă, lipsită de rotacism şi de alte particularităţi arhaice.

Un alt codice miscelaneu, scris la 1620, tot în Ardeal, e *Codex Neagoensis*, numit astfel după donatorul lui. El a fost scris de popa Ioan Românul din Simpetru (probabil, Simpetrul Haţegului) şi cuprinde, pe lângă lucruri trebuincioase preoţilor (precum un scurt tratat despre datoriile preoţilor la spovedanie şi la daruri şi o rânduială a vecerniei, scrisă slavoneşte), o «rojdeniţă» (zodiile) şi o «Alghinuşă» (31 de istorioare moralizătoare). Dar partea cea mai importantă a acestui codice o constitue începutul lui, în care se cuprinde *Alexandria*, cea mai iubită carte populară până în ziua de astăzi, pentru conţinutul ei romantic şi fantastic. Lucrarea popii Ioan din Simpetru nu e o traducere originală, ci, precum a arătat în urmă dl N. Cartojan, e copiată după o traducere mai veche din sârbeşte, din a doua jumătate a veacului XVI. **Codicele lui Ioan din Simpetru.**

Pe când tânărul popă Ioan din Simpetru copià Alexandria, în acelaşi an 1620, scrie călugărul Moxalie, sau scurtat, Moxa, lucrarea sa întitulată *De începutul lumei dentâi*. Episcopul de Râmnic, Teofil, îndeamnă pe călugărul său oltean Moxa, care se vede a fi fost un cărturar iscusit, să tălmăcească «în limba noastră» unul din acèle hronografe, care începeau cu facerea lumii, cuprindeau istoria biblică, treceau la istoria bizantină, întreţesută de vieţi de ale sfinţilor, şi sfârşeau cu istoria turcească. Întemeiat pe Hronograful lui Manasses, din care-şi scosese învăţătura cu un veac înainte şi cronicarul Macarie, apoi pe nişte anale bulgaro-slave din veacul al XV-lea, Moxa îşi alcătueşte scrierea sa într'o frumoasă limbă românească, prescurtând originalul şi oprindu-se mai mult la descrierile împodobite şi la părţile anecdotice. Istoria sa se sfârşeşte pe la mijlocul veacului XII, dar mai târziu el revine asupra ei şi o continuă «dintr'alte izvoade» până la a. 1489. Foarte rar se întâmplă ca vreo dată din istoria universală să-i amintească evenimente din trecutul Românilor, precum bunăoară anul 1359 (6867), când face observarea: «atunce s'au început a se descălecă ţara Moldovei». Lucrarea lui Moxa e cea mai veche istorie universală în limba română. **Hronograful lui Moxa.**

Din anul 1639 avem un *Cuvânt* la înmormântarea jupânesii Sofronia, soţia logofătului Pătraşcu Ciogolea, din satul Calafendeşti, în sudul Bucovinei de azi. L-a scris caligrafic dascălul Toadăr, care fusese chemat cu ani înainte din satul Feldra, lângă Bistriţa Ardealului, ca să instruiască copiii boie- **Dascălul Toadăr.**

rului moldovean şi care crezù că nu-şi poate arătà mai frumos recunoştinţa sa faţă de familia în mijlocul căreia petreceà, decât traducând din slavoneşte — sau poate copiind numai o traducere mai veche — una dintre splendidele cuvântări hrisostomice, atât de preţuite pentru frumuseţea stilului lor.

CAPITOLUL III.

Epoca de înflorire (1640—1720).

12. PRIVIRE GENERALĂ.

Mediul cultural.

După strălucirea de o clipă a lui Mihaiu Viteazul, urmă un timp zbuciumat, în care istoria Românilor prezintă înfăţişarea tristă a unui şir necurmat de sfâşietoare lupte interne. Stările politice din Ardeal nu erau mai favorabile unei desvoltări culturale, astfel încât şi acolo, după activitatea de douăzeci de ani a harnicilor traducători de scrieri bisericeşti în limba română, nu mai vedem tipărindu-se, în curs de jumătate de veac, nici o carte. Dar munca traducătorilor ardeleni n'a fost stearpă, ci pilda lor a fost imitată şi tălmăcirile pe româneşte se extind şi asupra altor ramuri literare. Astfel văzurăm, în cele dintâi patru decenii ale veacului al XVII-lea, traducându-se şi copiindu-se, în cele mai opuse colţuri ale românismului, scrieri cu un conţinut variat, care nu mai aveau decât slabe legături cu biserica. Literatura ieşi din incinta bisericii, ea fu democratizată, limba română îşi câştigă drepturile ei naturale, şi astfel nu trebuiau decât să se ivească stări politice mai favorabile pentru ca poporul românesc, dotat dela fire cu calităţi intelectuale strălucite, să desvolte o activitate literară înfloritoare. Condiţiile acestea fură date când pe tronurile celor două Principate ajunseră Domni luminaţi, care se îngrijiră şi de starea culturală a popoarelor lor. Şirul lor îl deschide, în Ţara-românească, Mateiu Basarab (1632—1654) şi în Moldova, Vasile Lupu (1634—1653). Subt ei şi subt urmaşii lor, cu deosebire subt Domnii munteni Şerban Cantacuzino (1678—1688) şi Constantin Brâncoveanu (1688—1714), literatura nu mai e surghiunită în mănăstiri, ci principii români sânt protectorii oficiali ai ei. Alături deci, între boierii celor două ţări se ivesc tot mai mulţi cărturari şi unii dintre ei, precum Udrişte Năsturel, Stolnicul Cantacuzino, fraţii Greceanu, Radu Popescu în Muntenia, Grigore

Ureche, Miron Costân, Ion Neculce în Moldova sânt erudiţii timpului şi cei mai de seamă scriitori. În acelaşi timp, în fruntea bisericii române stau arhipăstori luminaţi, care sprijinesc năzuinţele culturale sau apar înşişi ca literaţi: Varlaam şi Dosofteiu în Moldova, Ştefan, Varlaam, Teodosie şi mai ales Antim şi Damaschin în Ţara-românească, Iorest, Simeon Ştefan şi episcopul-martir Sava Brancovici în Ardeal.

Tiparul. Prin sprijinul ce-l acordă domnitorii literaturii, se reintroduce şi tiparul, mai întâi în Muntenia, unde o sută de ani nu mai lucrase tipograf, apoi în Ardeal, şi în sfârşit, subt Vasile Lupu, se activează întâiul teasc tipografic şi în Moldova. Tiparul încă nu ajunge, e adevărat, un mijloc de a răspândì cultura în păturile cele mai largi ale populaţiunii, căci el e încă prea scump şi lipsesc cu desăvârşire spiritele comerciale care să ştie trage folos material din setea de învăţătură a populaţiei. Astfel el păstrează în tot cursul veacului al XVII-lea un caracter oficios, şi nici o scriere distractivă sau istorică nu vede în timpul acesta lumina tiparului.

Cărţi de legi. Totuşi, întâia oară în acest secol, tiparul iese din serviciul excluziv al bisericii şi vedem tipărindu-se cărţi de legi. Începutul îl face *Pravila dela Govora* (1640), tradusă după un nomocanon slav de călugărul Moxa. Ea apare subt protecţia lui Mateiu Basarab şi cuprinde încă legiuiri curat bisericeşti, destinată fiind numai pentru preoţi. În predoslovie se spune curat că «întru mână de mirean să nu dea, nice la măscărici, să nu fie tocmealele sfinţilor apostoli şi a sfinţilor părinţi batjocurite». După şase ani (1646) apare însă marea lucrare juridică «scoasă din cărţi elineşti şi lătineşti» de Logofătul Eustratie, *Pravilele împărăteşti* cunoscute şi subt numele de *Pravila lui Vasile Lupu,* care alcătuesc «unul din cele dintâi coduri în Europa în limbă naţională» (S. Longinescu).

Decăderea culturii slavone. În măsură ce limba română se întrebuinţează tot mai mult spre scopuri literare, se restrâng cunoştinţele de slavoneşte. Încă pe la sfârşitul veacului al XVI-lea am văzut că se înmulţesc actele scrise româneşte. Numărul lor creşte în secolul al XVII-lea atât de mult, încât cele slavone devin tot mai rare. Cu toatecă limba slavonă se învaţă mai departe la şcolile mă-

năstireşti, cunoscătorii acestei limbi sânt tot mai puţini, şi Mitropolitul Dosofteiu se plânge de lipsa de ştiinţă de carte slavonă de pe vremea sa. Dicţionarele slavo-române, al căror număr se înmulţeşte, sânt şi ele o dovadă de necesitatea tot mai mare a lucrărilor ajutătoare pentru înţelegerea cărţilor slavone, care se menţin încă în biserică. Deşi între anii 1680 şi 1720 se tipăresc în Muntenia optsprezece scrieri slavo-române, ele aparţin toate literaturii bisericeşti şi singura carte tipărită numai în slavoneşte e o gramatică a acestei limbi.

Fiul rătăcitor, din EVANGHELIA ÎNVĂŢĂTOARE, Govora (1642).
(După I. Bianu şi N. Hodoş, *op. cit.*)

Literatura religioasă.

Dar chiar şi în sânul bisericii se încinge o luptă mocnită împotriva limbii slavone, şi deşi tradiţia e încă puternică şi conservatismul clerical îi pune piedeci necurmate, graiul strămoşesc câştigă redută după redută şi sfârşeşte prin a izbândì o victorie definitivă şi în lăcaşul de închinare. Relaţiile literare dintre cele trei provincii locuite de Români devin din ce în ce mai strânse, apar ediţii speciale destinate pentru Românii de peste hotare,

Stema Basarabilor din PRAVILA DELA GOVORA (1640).

(După I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*)

iar ucenicii autorilor bisericeşti trec dintr'o provincie în alta ca să continue opera măieştrilor lor. Astfel se stabileşte, prin biserică, o unitate culturală a tuturor Românilor, pe care o exprimă mitropolitul Teodosie chiar în prefaţa Liturghiei dela

Stema Moldovii din PRAVILELE ÎMPĂRĂTEŞTI, Iaşi (1646).

(După I. Bianu şi N. Hodoş, *op. cit.*)

1680 cu cuvintele: «Între Rumâni ce zisem, cuprindem şi pe Moldoveni, că tot dintr'o fântână cură». Românismul se accentuiază de acuma chiar şi în titlul cărţilor. Astfel Cazania lui Varlaam şi Pravila lui Vasile Lupu se numesc «Carte românească de învăţătură».

Străduinţele lui Mateiu Basarab. Petru Movilă.

Ajungând pe tronul Ţării-româneşti Mateiu-vodă, el urmează tradiţia înaintaşilor săi din neamul Basarabilor, şi din tipografia sa din Câmpulung şi, mai în urmă, din Govora, voeşte să trimeată cărţi bisericeşti «Bulgarilor, Sârbilor, Ugrovlahilor, Moldovenilor şi alţii», care aveau aceeaşi lege şi «acelaşi vestit dialect slovenesc ca limbă». Dar vremile trecute nu mai puteau fi înviate. Centrul ortodoxismului în haină slavonă începuse de-acum să se mute spre est, în Rusia, din ce în ce mai puternică. Dar dacă nu ne-a mai fost dat să fim purtătorii culturii slavone, soarta a voit ca din sânul Românilor să se nască cel mai mare apostol cultural al împărăţiei moscovite. Cel ce aveà să devină la vârsta de treizeci şi şapte de ani vestitul mitropolit al Chievului, acel erudit ca nimeni altul în întreg sud-estul european, cel ce a înfiinţat vestitele şcoli ruseşti şi a răspândit în întreg răsăritul creştin cărţi bisericeşti, erà un fiu de Domn moldovean. Petru Movilă (născ. în 1596), zguduit în suflet de sângeroasele lupte ce se dădeau între membri familiei sale pentru tronul Moldovii, schimbă hlamida de purpur, ce i-o ţineà în perspectivă ambiţioasa sa maică, cu haina modestă de monah. Învăţatul rus Wenelin zice despre el: «E întrebarea, care dintre cei doi bărbaţi cu numele Petru este reformatorul îndrăsneţ al imperiului rusesc şi căruia prin urmare i se cuvine titlul istoric de «mare», Petru I, împăratul Rusiei, sau Petru Movilă?» Dela el primì Mateiu Basarab buchile pentru tipografia sa, dar tot el, prin concurenţa sa puternică, a fost cauza că tipografia Domnului muntean nu puteà emulà cu cea din Chiev. Astfel, în curând, alături de cărţile slavone, încep să apară cărţile româneşti. E adevărat că tipăriturile pentru slujba bisericească (Liturghierul, Molitvelnicul, etc.) urmează să fie slavoneşti (în număr de nouăsprezece), dar pe lângă Pravilă, încep să se introducă timid şi scrieri bisericeşti pentru folosinţa preotului, tipărite româneşte. Începutul se face cu Cazaniile, iar pe la sfârşitul domniei lui Mateiu Basarab (între 1650 şi 1652), apar trei cărţi romăno-slave (Înmormântarea preoţilor, Botezarea şi Miruirea, şi Sfinţirea bisericilor), în care tipìcul e arătat româneşte.

Noul Testament de Bălgrad.

Mateiu-vodă nu şi-a restrâns însă părintească sa privighere asupra ţării sale, ci s'a îngrijit şi de hrana sufletească a Românilor ardeleni, de care-l legà tradiţia de protector, întemeiată în mod atât de strălucit de un înaintaş al său. Chiar din cea dintâi

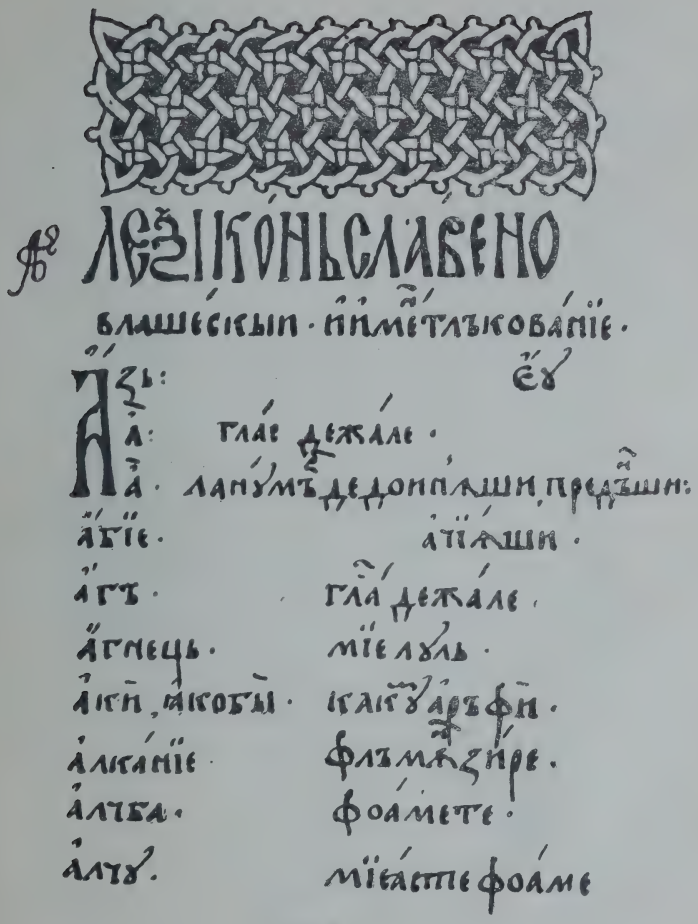

Pagina întâia a LEXICONULUI slavo-român a lui MARDARIE COZIANUL.

(După Gr. Crețu, *Mardarie Cozianul, Lexicon slavo-român).*

carte românească ieşită de subt teascurile govorene, el făcù o ediţie anume pentru Transilvania, apoi trimise la Alba-Iulia buchile cu care aveà să se înceapă acolo noua serie de tipărituri, iar «smeritul» («taha») Silvestru, tipograful său, trecù munţii ca să se pună în serviciul episcopului român din Ardeal. Ce mulţumită mai frumoasă îi puteau aduce primitorii, decât următoarele cuvinte prin care pentru întâia oară se exprimă la noi în mod hotărît nu numai trebuinţa unei limbi literare româneşti, ci şi ideea unităţii noastre etnice? «Aceasta încă vă rugăm să luaţi aminte că Rumânii nu grăesc în toate ţările într'un chip, încă neci într'o ţară toţi într'un chip; pentr'aceaia cu nevoie poate să scrie cineva să înţeleagă toţi, grăind un lucru unii într'un chip, alţii într'alt chip: au veşmânt, au vase, au altele multe, nu le numesc într'un chip. Bine ştim că cuvintele trebue să fie ca banii, că banii aceia sânt buni carii îmblă în toate ţările, aşà şi cuvintele, acealea sânt bune, carele le înţeleg toţi. Noi derept aceaia ne-am silit, den cât am putut, să izvodim aşa cum să înţeleagă toţi; iară, să nu vor înţeleage toţi, nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfirat Rumânii printr'alte ţări, de şi-au mestecat cuvintele, de nu grăesc toţi într'un chip». Cuvintele acestea se găsesc în predoslovia, iscălită de Mitropolitul Simion Ştefan, a *Noului Testament* tipărit la Bălgrad (Alba-Iulia) în anul 1648. Traducerea se întemeiază şi ea pe «întorsura de demult», pe care o îndreptează însă nu numai în privinţa limbei, ci şi cu privire la text, care se colaţionează, precum ni se asigură, cu textele slavone, latine şi greceşti, tot astfel precum *Psaltirea*, apărută cu trei ani mai târziu, se spune că erà tradusă de-adreptul din limba jidovească. Deşi asemenea afirmaţiuni trebue primite cu oarecare rezervă, nu e mai puţin adevărat că «Noul Testament» e rodul unor serioase năzuinţe de a răspândì cultura printre Românii ardeleni din partea unor bărbaţi luminaţi, precum erà superintendentul calvinilor Ştefan Geley sau Gheorghe Rákoczy, care «cu mult chelciug» trimiteà tineri «în ţări străine, să înveţe cu de-adinsul cuvântul lui Dumnezeu din scriptura jidovească». Astfel, cartea aceasta e cea mai de valoare traducere biblică ce o avem noi, deopotrivă izbutită prin claritatea stilului, ca şi prin frumuseţea limbii. Ardealul a fost provincia românească în care limba strămoşească a pătruns

Vignetă din NOUL TESTAMENT, Belgrad (1648).

(După I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*)

mai de vreme în biserică. Aici ştiinţa de carte slavonă erà mai puţin răspândită, aici s'a răspândit mai intâi cuvântul lui Dumnezeu în limba naţională, şi la lăţirea lui contribue în mare măsură mai târziu un Moldovean, dascălul Vasile Sturzea, ca harnic traducător al cărţilor de slujbă bisericească. Multele manuscrise (Ceasloave, Octoihuri, etc.) din vremea aceasta dovedesc că preoţii dela sate nu mai puteau întrebuinţà cărţile slavone şi deci erà iluzorie porunca pe care în anul 1698 o dădù patriarhul Ierusalimului Dionisie episcopului Atanasie, când îl sfinţì la Bucureşti, ca să se nevoiască ca slujba bisericii «să se citească pe slavonească sau elinească, iar nu românească».

Mitropolit. Moldovei Varlaam.

Gelos de înflorirea culturală de la curtea rivalului său din Ţara-românească, Vasile Lupu întemeiază la Iaşi vestita şcoală de la Trei-Ierarhi, cu o tipografie, în care apar, pe lângă «Pravilă», cele *Şapte taine* (1644), în traducerea logofătului Eustratie. În străduinţele sale, Domnul moldovean e ajutat de Mitropolitul Varlaam, cunoscut mai ales pentru *Răspunsul* (1645) ce-l dădù *Catehismului calvinesc* din anul 1642, dupăce mai întâi se ţinuse în Iaşi un sinod ecumenic, la care participară şì ierarhi ruşi şi greci din ţările vecine. Opera de căpetenie a lui Varlaam e însă Cazania «adunată din toţi tâlcovnicii Evangheliei, dascăli bisericei noastre», tipărită la Iaşi, în anul 1643, subt titlul *Carte românească de învăţătură.* În opoziţie cu Cazania lui Coresi, tâlcuirile textului evanghelic nu se pierd în subtilităţi teologice, ci ascultătorilor li se dau predici în care sânt povestite vieţile sfinţilor. Astfel importanţa literară a acestei scrieri e deosebită, iar limba lui Varlaam, fiu de ţăran din regiunile Putnei, este viguroasă, deşì are un colorit dialectal pronunţat. Activitatea lui Varlaam fu continuată de urmaşul acestuia, Dosofteiu, a cărui operă e atât de importantă, încât vom revenì asupra ei.

Biblia dela Bucureşti. Episcopul Damaschin.

Subt Şerban Cantacuzino limba română pătrunde tot ma adânc în biserică. Subt privigherea Mitropolitului Teodosie, se publică cu cheltuiala Domnului şi se împart în toată ţara, în dar, *Liturghia* (1680), *Evanghelia* (1682) şi *Apostolul* (1682). La 1688 apare apoi într'o splendidă ediţie, la Bucureşti, *Biblia* întreagă, tradusă cu multă osteneală din greceşte de boierii din jurul Domnului, dându-se astfel pentru întâia oară neamului românesc întreaga Scriptură sfântă în graiul strămoşesc. Cu toate

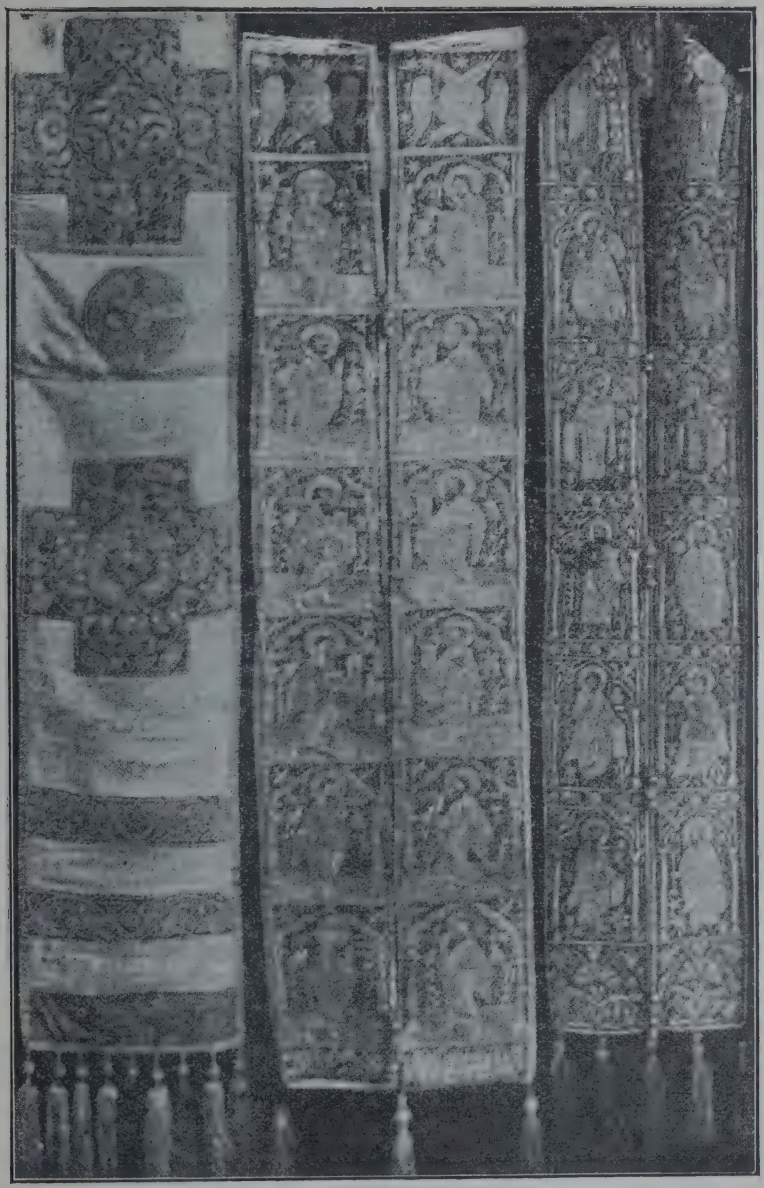

Omofoare ale MITROPOLITULUI VARLAAM, păstrate la mănăstirea Secu.
(După Stelian Petrescu, *op. cit.*)

acestea, subt domnia lui Şerban-vodă şi în tot cursul lungii domnii a lui Brâncoveanu, căruia îi plăceà să treacă de protectorul ortodoxismului, vechea tradiţie a limbei slavone se menţinù încă în biserică. Însuşi Mitropolitul Teodosie apare ca păstrător al acestei tradiţii, declarând în introducerea Liturghiei din 1680, că dă româneşte numai tipìcul, pentru ca preoţii necunoscători de slavoneşte sau de greceşte să poată şti slujba, «iară liturghia toată a o prepune pre limba noastră şi a o mutà, nice am vrut, nice am cutezat». De asemenea Antim Ivireanul, care a contribuit atât de mult la promovarea literaturii bisericeşti, nu are nici o publicaţie curat românească de ritual. Cel care prin activitatea sa neobosită a făcut pasul din urmă pentru izbânda desăvârşită a limbii româneşti în biserică, traducând, pe lângă multe alte scrieri bisericeşti, şi toate cărţile de ritual (Molitvelnicul, Ceaslovul, Octoihul, Triodul, etc.), a fost urmaşul lui Antim în scaunul episcopesc din Râmnic (1708), Damaschin († 1725), care mai nainte purtà modestul titlu de «dascăl».

Literatura profană.

Activitatea traducătorilor nu se restrânse însă asupra scrierilor religioase, ci ea se îndreptă tot mai cu dinadinsul asupra literaturei profane, care formà lectura de predilecţie a publicului mare.

Varlaam şi Ioasaf.

Istoria lui *Varlaam şi Ioasaf* e azi o carte populară, pe care ţăranii noştri o citesc cu aceeaşi plăcere ca pe Epistolia Maicii Domnului sau Minunile Sfântului Sisoe. Prin secolul al XVII-lea însă gustul literar al claselor suprapuse nu erà prea rafinat şi astfel vedem că însuşi învăţatul cumnat al lui Mateiu Basarab, Udrişte Năsturel, e cel ce tălmăceşte din slavoneşte în limba ţării sale această istorioară naivă, în care e preamărit creştinismul.

Învăţăturile lui Neagoe şi Viaţa lui Nifon.

Cu încetarea culturii slavone începe să se simtă tot mai viu nevoia de a tălmăcì pentru păturile largi ale populaţiunii şi acèle cărţi pe care cu o sută şi mai bine de ani înainte le scriseseră Românii în limba literară a timpului, în cea slavonă, sau pe care streinii le scriau despre Români. Astfel la a. 1654 s'au tradus într'o frumoasă limbă românească *Învăţăturile lui Neagoe Basarab.* Mai veche cu un an este traducerea din slavoneşte a *Vieţii lui Nifon* de Gavril, protul mănăstirii dela Atos. Această scriere hagiografică e de cea mai mare impor-

Vignetă din CARTEA ROMÂNEASCĂ de învăţătură a MITROPOLITULUI VARLAAM (1643).

(După I. Bianu şi N. Hodoş, *op. cit.*)

tanţă istorică, căci descriind viaţa plină de fapte măreţe ale patriarhului de Constantinopol Nifon, care a petrecut câtva timp la curtea lui Radu cel Mare, şi ale cărui moaşte au fost aduse în ţară şi aşezate la Mănăstirea-Dealului de celalalt mare Basarab, de Neagoe, cuprinde o mulţime de date istorice de cea mai mare însemnătate despre Basarabi.

Letopiseţul moldovenesc.

Tot pe timpul acesta se află un traducător şi pentru corpul cronicelor moldovene, scrise în limba slavonă şi deci acum neînţelese de cei mai mulţi. Deşi o astfel de traducere nu ni s'a păstrat, existenţa ei e mai presus de orîce îndoială, prin mărturisirea întâilor cronicari naţionali, care vorbesc mereu de un *Letopiseţ moldovenesc*. Acesta erà traducerea în româneşte a corpului de cronici slavone, într'o redacţie mai completă decât a lui Azarie, ajungând până la Domnia lui Petru Şchiopul.

Cronica lui Brancovici.

Şi istoria altor ţări stârneşte interesul unora dintre traducătorii acestui timp. Astfel cunoaştem trei manuscrise ale unei traduceri făcute în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, pe cât se pare, de Gheorghe Brancovici, fratele episcopului ardelean, şi cuprinzând *Cronica Sloveanilor, Iliricului, Misiei cei din sus şi cei din jos.*

Versuri despre Ioasaf stâlpnicul.

Nu lipsesc nici încercările versificate. Astfel, din anul 1699 avem o traducere în versuri a cântării prin care *Ioasaf stâlpnicul* îşi ia rămas bun dela plăcerile lumeşti şi se încrede scutului sigur al pustietăţii din codru. Scriitorul acestor stihuri e un Dosofteiu din Hurez.

Nu vom mai cità alte scrieri, căci cele înşirate ne permit să ne formăm o idee despre ceea ce alcătuià pe timpul acesta lectura de predilecţie a publicului. De altminteri, cât timp materialul bogat de manuscripte din biblioteca Academiei Române şi din colecţiile câtorva particulari nu va fi studiat, cu greu ne-am puteà face o idee lămurită asupra întregei literaturi profane din această epocă. Sigur e că multe din copiile din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, şi chiar de mai târziu, sânt făcute după traduceri mai vechi. Ceea ce merită însă a fi relevat, e faptul că, începând cu anul 1700, când Antim tipăreşte la Snagov *Floarea Darurilor*, literatura distractivă cucereşte şi tiparul, rezervat până atunci numai cărţilor patronate de biserică sau de Domn. Astfel se întâmplă că la anul 1714 văzù lumina

SFÂNTUL IOAN DELA SUCEAVA, ilustraţie din aceeaşi carte.

(După I. Bianu şi N. Hodoş, *op. cit.*)

tiparului chiar şi *Alexandria*, această carte «plină de basne şi scornituri», precum o numeşte Miron Costân.

Influenţa grecească.

De pe la mijlocul secolului al XVII-lea scrierile distractive nu mai sânt traduse excluziv din limba slavonă, ci tot mai des întâlnim tălmăcirile din limba «proastă grecească» (neo-greacă). De asemenea logofătul Eustratie spune că a «scos» pravilele «din limba cea mai subţire şi mai ascuţită», şi tot din greceşte e tradusă şi Biblia de la 1688.

Grecii se întâlnesc de vreme în Ţările române. Întemeindu-se (la anul 1359) mitropolia Ugro-Vlahiei, domnitorul Alexandru cere patriarhului din Constantinopole să-i trimeată un arhiereu. Cel dintâi arhipăstor al acestei mitropolii e un Grec (Iacint Critopol) şi tot Greci au fost cei doi urmaşi ai săi. Şi mai târziu vedem pe Domnii munteni invitând la curtea lor feţe bisericeşti din răsărit, unde întâlnim Greci învăţaţi ca pe Nifon şi ca pe Gavril, biograful său. Dar Grecii au venit mai ales după cucerirea Constantinopolei de Turci, adesea nechemaţi. Un pamflet bizantin («Coborîrea lui Macarie în Iad», din anul 1415) ne spune că emigranţii greci, trecând Dunărea, îşi agoniseau averi frumoase în slujba Domnilor munteni. Încă în secolul al XVI-lea îi vedem câştigând tot mai mult teren, şi puterea lor creşte în măsura în care ei se întăresc şi în Constantinopolea plină de intrigi şi prosperă pentru ele. De timpuriu ei încep a aveà o influenţă mare asupra Domnilor români. Mihnea, fiul unei Grecoaice, erà mai mult Grec decât Român. Subt Radu Mihnea, fiul acestuia, întâlnim la curtea Domnului român pe învăţatul Grec Mateiu al Mirelor şi pe Ieroteu, mitropolitul de Monembasia, şi-l vedem pe Chiril Lucaris trecând prin Ţările-române. Pe vremea aceasta încep să se închine mănăstirile către Athos, mai ales subt Radu-vodă Grecitul. Când ajunseră Mateiu Basarab şi Vasile Lupu pe tronurile române, ei erau consideraţi de Greci ca protectorii grecismului, mai ales cel din urmă, care în casa sa vorbeà greceşte şi care dădù poruncă ca în toate mănăstirile mai mari să se primească călugări greci, ca să înveţe pe fiii boierilor literatură şi ştiinţă greacă. Şcoala de la Sf. Sava din Bucureşti şi, mai ales, Academia întemeiată de Vasile Lupu la Trei-Ierarhi sânt numite de istoricii literari ai Grecilor «vetre de lumină» şi aici întâlnim ca profesori

КЪТРЪ СОЛОНѢНИ КАТЕТРИ

послание алꙋй Павел дентъи.

КАП. А.

авелъ ши Силꙋанъ ши Тимоѳею бесѣрічій Солонѣнилоръ ѫтрꙋ Дмнезъꙋ Пъринтеле, ши Домнꙋль Іс Хс, даръ воао ши паче дела Дмнезъꙋ Пъринтеле нострꙋ ши Дмнꙋль Іс Хс. Мꙋлцъмим лꙋй Дмнезъꙋ пꙋрꙋрѣ пентрꙋ тоцй пентрꙋ вой, поменире де вой фъкѫндꙋ ла рꙋгъчꙋниле ноастре. Не ѫчетатъ поменинд пре вой, де лꙋкрꙋль кредінцій, ши остенѣла драгостій ши ѫтрꙋ ръбдарѣ нъдеждій Домнꙋлꙋй нострꙋ Іс Хс, ѫнаинтѣ Дмнезъꙋлꙋй ши Пъринтелꙋй нострꙋ.

Д Щіинд фрацй ꙗбицй,

Pagină din BIBLIA DELA BUCUREȘTI (1688).

(După I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*)

pe învăţaţii greci Paisie Ligarides, pe Nicolae Kerameus şi pe Ieremia Cacavela. Subt Duca-vodă se ridică cea dintâi tipografie pentru cărţile greceşti în orient, şi instalarea ei fu supraveghiată de însuşi patriarhul Ierusalimului Dosofteiu «pe care-l putem privì ca pe cel dintâi statornicitor al renaşterii greceşti în principate» (Iorga). Subt Const. Cantemir, care nu erà un om învăţat, în biserica curţii, când Domnul erà de faţă, se cântà dintr'o stranà româneşte şi din alta greceşte, iar el ia de învăţător pentru beizadeaua Dimitrie pe vestitul Cacavela. Grecii prosperară şì în Muntenia subt Şerban Cantacuzino, care se considerà înrudit cu împăraţii bizantini, şi subt urmaşul acestuia, subt bogatul Const. Brâncoveanu, care făcù o tipografie pentru toate limbile orientale şi era darnic cătră învăţaţii timpului. Între anii 1680 şi 1720, faţă de cele treizeci şi cinci de cărţi româneşti ieşite de subt teascurile muntene, avem treizeci şi opt de cărţi greceşti, una greco-română şi două greco-arabe. La noi lucrează un Hrisant şi un Dosofteiu Notarà, răspândind cultura timpului, care acuma în orient erà cea grecească.

A treia influenţă apuseană.

Cu toate acestea, veacul al XVII-lea nu e cu totul închis nici influenţelor apusene. Mai ales pentru Românii din Ardeal şi din Ungaria, care începeau, deşì în număr mic deocamdată, să treacă prin şcolile humaniste ale Saşilor şi Ungurilor. Un bănăţean, al cărui nume nu ni s'a păstrat, a întocmit pe la mijlocul sec. al XVII-lea chiar un *Dicţionar român-latin*, iar la a. 1674 vedem pe un Haliciu, Român din Caransebeş, trimiţând din Basel, unde studià, o poezie în hexametre latine şi române prietenului său Franciscus Pápai. În şcolile latine ale Ardealului au primit instrucţie şi câţiva din copiii pretendenţilor de tron şi ai boierilor refugiaţi peste munţi dinaintea persecutorilor lor. Unii dintre boierii ţării, precum Udrişte Năsturel, se ocupă cu traduceri din latineşte în slavoneşte, iar unii dintre fiii de boieri mari, precum stolnicul Cantacuzino de mai târziu, studiază chiar la şcolile înalte din Italia. La Academia din Iaşi întâlnim ca profesor de latineşte pe Pavel Kozenski, care fusese profesor la Universitatea din Cracovia. În Ţările române se înmulţeşte şì numărul streinilor care se adăpostesc pe la curţile Domnilor; dintre aceştia unii erau secretari de curte pentru corespondenţa cu streinătatea şi pentru misiuni diploma-

tice. Vreunul dintre aceşti streini va fi compus, poate din însărcinarea Domnului doritor să-i preamărească faptele într'o limbă care puteà fi cetită în streinătate, poate numai din interes ştiinţific, acel *Letopiseţ latinesc*, despre care vorbesc atât de des întâii cronicari moldoveni şi care nu s'a restrâns la traducerea vechilor cronici slavone, ci le-a augmentat cu amănunte scoase mai ales din izvoare polone.

Spătarul Milescu.

Una dintre cele mai interesante şi caracteristice figuri ale veacului, pe care însă n'o putem menţionà, decât în treacăt, în acest capitol de consideraţii generale asupra culturii timpului, este spătarul Nicolae Milescu, supranumit «Cârnul». Ca şi Petru Movilă, ca şi Antioh Cantemir mai târziu, acest Român luminat n'are o însemnătate directă pentru literatura noastră, orîcât de mare i-ar fi rostul în istoria culturii ruseşti. Originar din părţile Vasluiului, a ocupat întâiu funcţia unui treti-spătar deci nu tocmai o funcţie înaltă, deşi «erà prea învăţat şi cărturariu şi ştià multe limbi: elineşte, slavoneşte, greceşte şi turceşte» (Neculce) şi se bucurà de protecţia lui Ştefăniţă, fiul lui Vasile Lupu, care «giucà chiar cărţi cu dînsul». Dar Milescu nu i-a fost recunoscător şi s'a amestecat într'o conjuraţie, care fiind descoperită, de pedeapsă i s'a tăiat nasul. Nenorocitul o luă în lume şi în curând «Nicolaus Spatarius, baro ac olim generalis Walachiae» e în Stockholm, unde scrie cărţi lămuritoare ale ortodoxismului. La 1668 murind protectorul său Gheorghe Ştefan, care într'o vreme îl trimisese într'o misiune la Ludovic al XIV-lea, Milescu rămâne singur şi negăsind un rost vieţii sale în apusul bogat în oameni luminaţi, el se îndreaptă spre Rusia, unde bărbaţi atât de potriviţi pentru diplomaţie şi cu atâtea cunoştinţe erau foarte rari. Aici îl vedem îndeplinind misiuni importante şi scriind fel de fel de cărţi. Mai interesant e că el, un Român, a fost cel dintâiu explorator şi descriitor mai însemnat al Chinei, unde fusese trimis în primăvara anului 1675 într'o solie. Descrierea lui a făcut-o în ruseşte şi apoi a tradus-o şi greceşte. Tot el a fost cel ce a descoperit rămăşiţele satelor gotice din Rusia. A murit la începutul veacului al XVIII-lea, departe de ţara sa şi de aspiraţiile ei.

Şcolile polone.

Cea mai puternică influenţă apuseană ne-a venit din Polonia, unde pe vremile acestea pătrunsese, ca o toamnă târzie,

renaşterea din Italia. Mulţi din boierii moldoveni petreceau ani întregi în ţara învecinată, fie că se simţeau mai bine în mediul cultural al oraşelor polone, fie că erau nevoiţi să se băjenească din ţara lor. Contactul acesta erà atât de viu, încât boierii obicĭnuiau să-şi trimeată fii la învăţătură în şcolile Poloniei, de unde se întorceau cu o cultură superioară. Aceşti tineri au fost cei ce au adus vechea noastră literatură la cea mai mare înflorire.

Istoriografia naţională.

Căci înflorirea literaturii noastre vechi nu se datoreşte numai harnicilor traducători de scrieri bisericeşti şi profane, ci mai ales scrierilor originale, în care se descrià trecutul românesc, cronicilor, scrise de-acuma în limba strămoşească şi având de autori pe cei mai învăţaţi şi mai talentaţi scriitori ai timpului.

În Moldova. Logofătul Eustratie.

Patria istoriografiei naţionale este Moldova. Aici se scrisese cel dintâi corp de cronici, pe când limba literară erà cea slavonă, şi tot aici au lucrat cei mai mari cronicari ai noştri. Pe lângă «letopiseţul latinesc», despre care am vorbit, circulà de timpuriu şi un «letopiseţ moldovenesc», care, după cum văzurăm, erà o traducere a corpului de cronici scris în limba slavonă. Acest letopiseţ a fost continuat, pentru timpul de la Petru Şchiopul până pe la mijlocul veacului al XVII-lea, de un cronicar român. Sânt indicii serioase ca să credem, cu dl C. Giurescu, că acest cronicar este Eustratie logofătul, despre care ştim că a mai scris sau tradus şi alte cărţi. Din nenorocire, letopiseţul acesta, care poate fi considerat ca cea dintâi cronică originală scrisă în limba românească, nu ni s'a păstrat. Din menţiunile lui Simeon dascălul putem însă deduce că el se restrângeà la enumărarea unor evenimente istorice, povestite pe scurt, fără amănunte şi fără idei personale.

Astfel, cel ce de mai bine de două veacuri şi jumătate trece de începătorul istoriografiei naţionale, vornicul Grigorie Ureche, deşi nu mai poate fi numit cel dintâi cronicar moldovean, este totuşi cel ce a deschis şirul marilor povestitori ai trecutului românesc. La el întâlnim mai întâi acèle calităţi, care ni-i face pe cronicarii moldoveni atât de apropiaţi şi opera lor atât de preţioasă din punct de vedere literar. Despre el, precum şi

despre urmaşii lui, Miron şi Nicolae Costân şi Ion Neculce vom vorbì pe larg mai târziu.

Simeon dascălul.

Cronica lui Ureche nu ni s'a păstrat decât în compilaţia lui Simeon dascălul. Şi aceasta ni s'a transmis numai în còpii târzii şi defectuoase, aşà că azi e foarte greu a deosebì ce aparţine lui Ureche şi ce compilatorului său. Se pare însă că Simion dascălul care cunoşteà toate izvoarele lui Ureche şi pe lângă ele şì câteva izvoare nouă, precum letopiseţul moldovenesc în redacţia lui Eustratie, apoi un letopiseţ unguresc şi câteva cronici polone nouă, a controlat şi a rectificat toată partea scrisă de Ureche, adăogând amănunte nouă şi continuând letopiseţul acestuia până după domnia lui Vasile Lupu. Despre acest Simion dascălul nu ştim nimica şi soarta a voit ca până în timpul din urmă, când dl C. Giurescu i-a recâştigat locul ce i se cuvine în istoria literaturii noastre, numele lui să se perpetueze într'o lumină greşită. În străduinţa sa anume de a nu lăsà neutilizat nici unul din izvoarele sale istorice şi de a-şi îmbogăţì letopiseţul cu toate ştirile şi datele ce-i stăteau la dispoziţie, el a introdus, dintr'un letopiseţ unguresc, faimoasa tradiţie a originii Românilor de la tâlharii din temniţele Romei, aduşi de Traian pe vremea craiului unguresc Laslău. Urmaşii săi, crezând că la acest adaos se reduce întreaga activitate a obscurului dascăl şi că tot restul cronicei e opera boierului cu bun nume Ureche, s'au năpustit asupra lui. Miron Costân, printr'o polemică vehementă, l-a discreditat mai ales în faţa posterităţii. Faptul că Simeon utilizează şì un izvor unguresc — el cearcă să derive din ungureşte şì numirile oraşului Suceava şi a Siretului — face probabilă părerea dlui Iorga, că ar fi fost originar din Maramureş, despre ale cărui referinţe locale pare a fi fost bine informat. În tot cazul, modestul dascăl Simeon, care-şi scrià între anii 1654—1660 letopiseţul său, erà un bărbat învăţat, cu cunoştinţe de limbi şi cu o conştienţiozitate care-i face cinste.

Izvoadele boiereşti.

Miron Costân n'apucă să ducă firul povestirii sale istorice mai departe de anul 1661, şi se pare că în urma lui n'au rămas nici acèle însemnări asupra evenimentelor contemporane, despre care se credeà până în timpul din urmă că serviseră de material istoric cronicarilor următori. Evenimentele dintre anii 1661 şi 1709, când şirul povestirii îl reià fiul său Nicolae, au fost însă însemnate de alţi cronicari mărunţi. Câtevà din aceste «izvoade»

se pot reconstruì azi; despre una din ele ştim că aveà de autor pe logofătul al treilea Vasile Demian, despre alta aflăm că a fost scrisă din însărcinarea boierului influent Tudosie Dubău, alte două aveau de autori pe doi boieri din nemijlocita apropiere a hatmanului Alexandru Buhuş şi a Domnului Mihaiu Racoviţă. «Decât toată distanţa care desparte pe Miron Costân, personalitatea culturală cea mai de seamă a timpului ...de micii săi continuatori, se reflectează întreagă şì în operile lor. Nici o asemănare aproape între cronica bogată, care expune faptele pe larg şi caută necontenit să adâncească legăturile dintre ele, a celui dintâi, şi naraţiunea sumară, mărginită adesea numai la înregistrarea schimbărilor de Domni şi a câtorva evenimente mai însemnate, a celorlalţi» (C. Giurescu).

Axintie Uricariul.

Cu Nicolae Costân intrăm într'o nouă fază a istoriografiei moldovene. Pe lângă rolul de cronicar al ţării sale, el e şì cronicar oficial al Domnului său. Murind însă Nicolae Costân şi «nelăsând coconi», Nicolae Mavrocordat căută alt istoriograf, ca să alcătuiască un corp de cronici moldovene. Acesta întrebuinţează pentru răstimpul de la 1661 până la 1709 «izvoadele» amintite, iar pentru anii 1709—1711 copiază cronica lui Nicolae Costân. Acest corp de cronici îl copiază apoi (în anul 1715) Axintie Uricariul, făcând unele interpolări şi continuându-l, după însemnările lui N. Costân, după acte oficiale, pe care le şì citează une-ori, şi după amintiri personale, până la sfârşitul domniei a doua (1711—1716) a lui N. Mavrocordat în Moldova. Despre acest Axintie nu ştim altceva decât că erà un scriitor de urice al Domnului moldovean (numele său îl întâlnim în documente între anii 1707 şi 1719), se pare însă că aveà oarecare grad de cultură, căci îl vedem făcând chiar citaţii latineşti. Modelul său a fost N. Costân, pe care-l numeşte «acel vestit carele erà şì din părinţi blagorodnic şi învăţat... şi dintru sine cu adevărat împodobit cu învăţătură». El scrie din însărcinarea Domnului său şi n'are decât laude la adresa lui. Mai puţin meşter decât N. Costân, el nu caută însă să atenueze faptele nevrednice ale stăpânului său prin explicaţii şi scuze, ci le retace simplu de tot, astfel că cel ce ar vrea să-şi facă, din cronica aceasta, o idee despre N. Mavrocordat, ar ajunge de sigur la o imagine greşită. Une-ori i se întâmplă chiar că sentimentele sale adevărate, pe care nu e destul de diplomat ca

să le ascundă, stau în opoziţie cu sentimentele sale oficiale, pe care e nevoit să le exprime. Acesta e bunăoară cazul când vorbeşte de Brâncoveanu, pentru al cărui sfârşit tragic îl doare inima, dar care având păcatul de a fi fost un duşman al lui Mavrocordat, trebuià prezentat într'o lumină nefavorabilă.

În Muntenia.

Precum am spus, în Muntenia nu există un corp de cronici slavone, ca în Moldova, ci numai lucrări mărunte, pe care nu se găsise nimeni să le împreune într'o lucrare sistematică. De aceea, când în secolul al XVII-lea apar şi în Muntenia întâii cronicari, ei nu dau opere atât de bine informate despre trecut ca Moldovenii, ci fiecare îşi strânge datele din izvoarele care îi stăteau la îndemână. Între acestea sânt şi câteva scrieri streine, bogate în amănunte, însă tratând despre un răstimp scurt, precum e «Viaţa lui Nifon», pentru domnia lui Neagoe Basarab, sau scrierile greceşti ale lui Mateiu al Mirelor, care descrisese în mai multe rânduri evenimentele din Muntenia dela începutul veacului al XVII-lea. Şi un Român, cu numele Teodosie, un curtean al lui Mihaiu Viteazul a scris un letopiseţ oficial despre marele Domn al Munteniei, pentru ale cărui fapte nu aveà însă înţelegerea necesară. Această cronică seacă ne e cunoscută numai dintr'o traducere latină a unei versiuni polone.

Dar cronicele muntene se deosebesc şi în altă privinţă de cele moldovene. Pe când în Moldova istoriografia porneşte din îndemnuri altruiste şi cuprinde subt o ochire evenimentele ţării întregi, în Muntenia cronicele sânt în mare parte produsul luptelor crâncene ce se dădeau între partidele boiereşti. Aici cronicarii nu sânt boieri cu tragere de inimă pentru trecutul ţării lor, ci logofeţi boiereşti tocmiţi ca să preamărească faptele unui partid politic sau ale unei mari familii. Partidele acestea, tot atât de puternice ca domnitorul însuşi, îşi au cronicele lor oficiale, de concurenţă, ale căror autori nu se mulţumesc să istorisească numai evenimentele istorice, ci caută să scoată în relief rolul protectorilor lor, având cuvinte de grea osândă pentru duşmanii politici. «Orîce boier are», zice Del Chiaro, «în casa lui un manuscript cu vieţile Domnilor, dar adevărul e schimbat în aşa fel, că fiece boier ţine la el o cronică, în care faptele Domnilor sânt zugrăvite în bine sau în rău, după cum un Domn sau altul a fost prielnic sau vrăjmaş neamului

acelui boier. Copiii neamurilor boiereşti se deprind de mici a privi lucrurile expuse astfel ca un adevăr incontestabil» (ap. Iorga). După simpatiile şi antipatiile exprimate în aceste cronicj, de cele mai multe ori anonime, istoricul literar e azi adesea în măsură să recunoască persoana autorului. E firesc însă că aceşti cronicari cu tendinţă să nu ajungă să-şi exprime părerile lor personale; deci cronicelor muntene le lipseşte una dintre cele mai însemnate calităţi ca să devină opere literare de valoare. Între toţi cronicarii munteni, dacă exceptăm pe Stolnicul Cantacuzino, numai Radu Popescu se poate înşirà, graţie talentului său de povestitor, între scriitorii mari ai epocei noastre vechi.

Cronica Buzeştilor.

Cea dintâi cronică de partid e cea numită de dl Iorga Cronica Buzeştilor, în care se preamăresc faptele vitejilor ieşiţi din sânul acestei familii oltene, într'o limbă frumoasă, care pentru vechimea ei are şi un interes filologic.

Cronica lui Stoica Ludescu.

Un boierinaş în slujba Cantacuzineştilor, logofătul Stoica Ludescu scrise, probabil pe timpul domniei lui Şerban Cantacuzino, o cronică favorabilă acestei puternici familii. Însemnătatea acestui letopiseţ stă în împrejurarea că autorul ei e cel dintâi care îşi începe naraţiunea cu descălecatul Munteniei, întrebuinţând pentru timpurile mai vechi fel de fel de izvoare, făcând o compilaţie din fragmente de întindere şi de valoare foarte diferită. Continuând apoi povestirea din amintirea proprie, îmbracă totul într'o frazeologie plină de patos.

Cronica lui Radu Greceanu.

Între boierii cei mai învăţaţi dela sfârşitul veacului al XVII-lea şi începutul celui de al XVIII-lea trebue număraţi, în Muntenia, fraţii Greceanu, Şerban şi Radu, traducătorii «pedepsiţi întru limba elinească» ai Bibliei lui Şerban-vodă, ai «Mărgăritarelor» (1691), cel din urmă şi al «Pravoslavnicei mărturisiri» (1691), iar cel dintâi al «Evangheliei greco-române» (1693). Pe logofătul Radu îl însărcinează Constantin Brâncoveanu cu scrierea domniei sale, aşà cum o doreà el, ca un domnitor doritor de mărire şi prevăzător din cale afară. Dl Iorga numeşte cu drept cuvânt această cronică, care începe dela 1688 şi se sfârşeşte, în redacţia cea mai completă, cu Paştile anului 1713, un fel de «monitor oficial al Brâncoveanului». Greceanu ştià de bună seamă cum să-şi alcătuiască scrierea ca să placă Domnului său, şi nu numai în laudele ce i le aduceà, ci şi în bat-

jocura şi dispreţul cu care învăluià pe duşmanii lui. Cu toate acestea, Brâncoveanul nu se lăsă cu totul în grija cronicarului, ci revedeà totul, ştergeà ce nu i se păreà prudent a fi scris şi schimbà aprecierile cronicarului după simpatiile şi antipatiile sale momentane. Astfel se explică unele aprecieri contradictorii şi astfel se înţelege cum de această cronică atât de amănunţită nu ştie să spună nimic despre politica cu două feţe pe care a ştiut-o purtà Constantin-vodă, păstrând ţării sale linişte din partea Turcilor şi a Nemţilor. Personalitatea scriitorului e redusă cu totul de acest vecinic control din partea Domnului.

Genealogii.

Nicolae Mavrocordat comandase, precum vom vedeà, lui Nicolae Costân o cronică oficială şi tot din porunca lui scrià Axintie Uricariul. Dar Domnul erà fiul unui Grec, şi el ar fi vrut ca cel puţin în faţa posterităţii să se şteargă streinismul originii lui, iar pe contimporani ar fi vrut să-i facă să creadă că neamul lui se trage din viţă de Domni pământeni. De aceea el îşi căută un geanealog — şi găsì doi. Unul din el erà marele-vistier Constantin Văcărescul, cel dintâi scriitor din această familie; al doilea erà marele-logofăt Nicolae Ruset, şì el Grec de origine şi coborîtor dintr'o familie care a jucat un rol foarte important în politica moldoveană. La 1726 el predă Domnului său scrierea despre *Preaslăvita viţă a prealuminatului Domn Io Nicolae Alexandru Vv., marele, bunul şi preaînţeleptul stăpânitor a toată Ţara-românească*, în care se arată, prin citaţiuni scoase din letopiseţele româneşti şi, unde ele nu ajung, din «Marţialis» şi «Taţitos», că Mavrocordat e urmaş al domnilor vechi moldoveni.

13. GRIGORIE URECHE.

Despre viaţa lui Grigorie Ureche ştim foarte puţin. Descendent dintr'o veche familie de boieri moldoveni, care e atestată de pe vremea lui Alexandru cel Bun, el erà fiul lui Nestor, un cucernic ctitor de mănăstiri, care l-a crescut în frica lui Dumnezeu. Tatăl său, refugiat într'un timp în Polonia, şi-a dat fiul «să înveţe literatură în şcoalele poloneşti». De aici i-a venit de sigur lui Grigorie îndemnul ca să scrie mai târziu istoria ţării sale «ca să nu se înece anii cei trecuţi... să nu se poată şti ce s'au lucrat, să se aseamene hiarălor şi dobitoacelor celor mute şi fără minte». Văzând cronicele naţionale ale Polo-

nilor, în care găseà de atâtea ori ştiri şi despre neamul său, în mintea lui trebue să se fi înjghebat de timpuriu hotărîrea ca să lase şi el «izvod pre urmă, şi bune şi răle să rămână ficiorilor şi nepoţilor, să le hie ceale bune de învăţătură, iar ceale răle ca să se poată ferì şi să se socotească, şi celor bune să urmeze». Învăţând latineşte, i-a bătut imediat la ochi asemănarea cu limba sa şi deşì din faptul acesta el n'a ştiut să tragă

(După Stelian Petrescu, *op. cit.)*

consecinţe mai însemnate, totuşi a remarcat, ca un fapt istoric vrednic de amintit, că «de la Râm (=Roma) ne tragem şi cu a lor cuvinte ne-i amestecat graiul...; noi zicem p â n e, ei zic *panis*, noi zicem c a r n e, ei zic *caro*, g ă i n ă-*gallina*, m u i a r e-*mulier*, f e m e a i e-*foemina*, a l n o s t r u-*noster* şi altele multe din limba latinească. Şi de-am socotì de-amăruntul, toate cuvintele le-am înţeleage».

În *Domnii ţării Moldovii şi viaţa lor*, care cuprinde istoria Moldovii dela descălecat până la domnia a doua a lui Aron-vodă, simţim întâiaşi dată la temelia unei scrieri româneşti bătând o inimă românească. O iubire adâncă de neam, o durere sinceră pentru relele ce bântue ţara sa şi o mândrie naţională pentru faptele eroice din trecut tremură în glasul povestitorului. Deşi mai puţin exprimată decât la unii dintre urmaşii săi, nota personală a scriitorului răsare une-ori spre a înviorà rândurile sale şi critica justă, şi la nevoie aspră chiar faţă de Domn, e dovada independenţei şi a cinstei sale de scriitor. Reflexiile sale filosofice nu sânt adânci, dar ele izvorăsc dintr'o minte sănătoasă, care şi-a făcut socoteala despre rostul acestei lumi, şi din expérienţa unui om care a trecut cu ochii deschişi prin viaţă. E filosofia resemnată a omului stăpânit până'n adâncul sufletului său de ideile religioase în care a crescut şi a căror exprimare cu toată ocazia dă una dintre notele caracteristice scrierii sale: «Aşa noroceşte Dumnezeu pre cei mândri şi falnici», exclamă el, povestind despre înfrângerea semeţilor Unguri prin Ştefan cel Mare, «pentru să arate lucrurile omeneşti cât sânt de fragede şi neadevărate; că Dumnezeu nu în mulţi, ce în puţini arată putearea sa, ca nime să nu se nădăjduiască în putearea sa, ce întru Dumnezeu să-i hie nădeajdea, nici fără cale războaie să nu facă, că Dumnezeu celor mândri se pune în protivă».

Un deosebit farmec dă cronicii lui Ureche limba în care e scrisă. Înaintea noastră nu mai e o traducere, care, oricât de îngrijită ar fi, redă, într'o formă influenţată totdeauna de original, idei gândite de altă minte, ci o scriere originală, turnată deadreptul în îmbrăcămitea ei de vorbe. Astfel, sintaxa e curată românească, neologismele lipsesc şi terminii necesari sânt căutaţi în limba de toate zilele care erà pe vremea aceea şi limba poporului, limpede, vânjoasă, curată şi plină de imagini. În limba noastră pătrunde acuma o comoară lexicală necunoscută scrierilor bisericeşti, cu cercul lor restrâns de noţiuni. Adesea ne surprinde eleganţa unei întorsături de frază, vioiciunea unei locuţiuni idiomatice, iar arhaismele dau acestui graiu cumpătat un deosebit parfum de vechime. Stilul, nesubţiat de gândirea unui şir întreg de înaintaşi, ne apare une-ori cam greoiu; dar dacă aceşti cronicari nu găseau totdeauna pentru ideile lor îmbrăcămintea suplă, croită pe corp, ei le înveşmântau în acèle haine largi şi groase,

care le ţineau de cald şi din care se desbrobodeau întregi şi nefalşificate.

Subt Movileşti şi, mai târziu, subt Vasile Lupu, Grigorie Ureche a ocupat funcţiuni de stat, fiind mai întâi spătar, apoi spătar-mare şi în urmă, până la a. 1646, vornic al Ţării-de-jos. Pe timpul vorniciei sale a scris letopiseţul. La 1647 Ureche nu mai erà în viaţă.

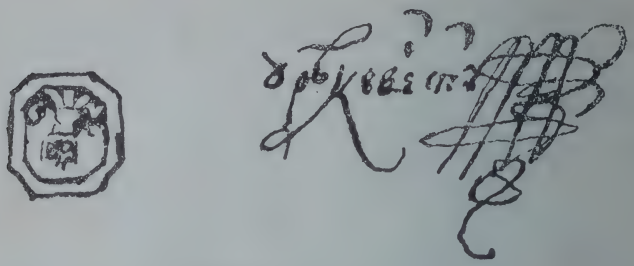

Iscălitura lui GRIGORE URECHE. (După V. A. Urechia, *Miron Costin I.*)

14. MITROPOLITUL DOSOFTEIU.

«Acest Dosofteiu mitropolitul nu erà om prost (=simplu) de felul lui; erà neam de mazîl, prea învăţat; multe limbi ştià, eleneşte, latineşte, slovineşte şi alte. Adânc din cărţi ştià, şi deplin călugăr şi cucernic şi blând ca un miel; în ţara noastră pe aceste vremi nu se află om ca acela». Faima lui de om învăţat şi cucernic trecuse hotarele ţării sale şi când Dosofteiu cere dela mitropolitul din Moscva buchi pentru tipărirea cărţilor sale, acesta, trimiţându-i-le îi răspunde: «că şi mai departe de noi a pătruns obştească mărire pentru a ta urmare a lui Hristos» şi «am aflat despre strălucita ta evlavie către Domnul Dumnezeu şi râvna cea dumnezeiască şi fierbinte ce ai în lucrurile credinţei tale ortodoxe... cu mintea ta aleasă».

Se chemà cu numele mirean Dimitrie Bărilă. Părinţii lui — pe tatăl său îl chemà Leontari şi erà negustor, iar pe mamă-sa Misira — par a fi fost Aromâni de origine; câteva aromânisme în limba lui Dosofteiu indică acest lucru. S'a născut pe la 1624 şi a fost mai întâiu călugăr la Pobrata (pe la 1649), apoi episcop de Huşi (1658) şi de Roman (1659), iar la 1671 ajunse mitropolit al Moldovei. La 1673 emigrează cu Petriceicu-vodă în Polonia, unde-l întâlnim iarăşi la 1686, urmând cu sfinţenie moaştele Sfântului Ioan, pe care Sobieţchi le-a dus de la Suceava la Jolchiev în Polonia. Acolo murì la anul 1694, în 13 Decemvrie.

MITROPOLITUL DOSOFTEIU.

(După un fresco din mănăstirea Dragomirna, copiat de pictorul E. Bucevschi).

Munca lui a fost neobosită şi prin numeroasele sale traduceri (între care pentru întâia oară se dădeà Românilor Liturghia, Molitfelnicul şi Octoihul) el a contribuit mai mult ca orîcare alt scriitor bisericesc din secolul al XVII-lea la stabilirea definitivă a graiului strămoşesc în biserică. Prin mânile sale au trecut multe manuscripte şi cărţi, pe marginea cărora el face notiţe şi din care îşi scoate material pentru marea sa operă de compilaţiune pe care o tipărì, la 1682, subt titlul Vieaţa şi petreacerea sfinţilor. Pentru întâia oară se dădea în această carte în mod sistematic o alegere a celor mai însemnate vieţi ale sfinţilor, scoase cu deosebire din cele douăsprezece cărţi de mineie greceşti. Ele sânt, pe lângă Psaltire, cea mai literară parte din toate scrierile bisericeşti şi prin conţinutul lor variat au format lectura de predilecţie a timpului.

Între alte cărţi bisericeşti, el tipăreşte, la 1673, şì o Psaltire în versuri. Ideea de a versificà psalmii nu e originală, deşì lucrarea lui Dosofteiu e cea dintâi încercare de acest soiu la ortodocşi. În apus, dimpotrivă, Calvin versificase câţîva psalmi, dându-le astfel forma potrivită spre a puteà fi cântaţi în biserică, iar poetul francez Clément Marot publicase cu mai bine de un veac înainte parafrazarea psalmilor în versuri. La Românii trecuţi la calvinism întâlnim deasemenea traduceri după psalmi şi alte cântări religioase, uneori versificate, între altele şì traducerea în versuri (din ungureşte) a psalmilor, făcută de Ştefan Fogaraşi şi păstrată în copia (din a. 1697) lui Ion Viszki. Biserica catolică la început a luat poziţie ostilă în mod hotărît contra lor, dar văzând trecerea cea mare pe care o aveau, a făcut ceeace făcuse în atâtea alte cazuri, a dat şì ea o traducere deosebită. La Poloni, catolicul Ion Kochanowski, cel mai mare poet al timpului său, a dat o traducere în versuri, tipărită la 1577, care a devenit clasică. Pe aceasta a cunoscut-o de sigur Dosofteiu, poate prin prietenul său Miron Costân, şi psalmii poloni i-au servit de model. El adoptă aproape toate formele de versificaţie, lungimea versurilor, împărţirea în strofe şi chiar şì felul rimei. Cu toate acestea n'a rămas de sigur fără influenţă asupra lui nici versul popular, pe care de sigur îl cunoşteà şi pe care une-ori se pare că-l imită.

Versurile lui Dosofteiu nu sânt curgătoare, iar accentuările nefireşti ale silabelor jignesc tot atât de mult urechea noastră, pe cât

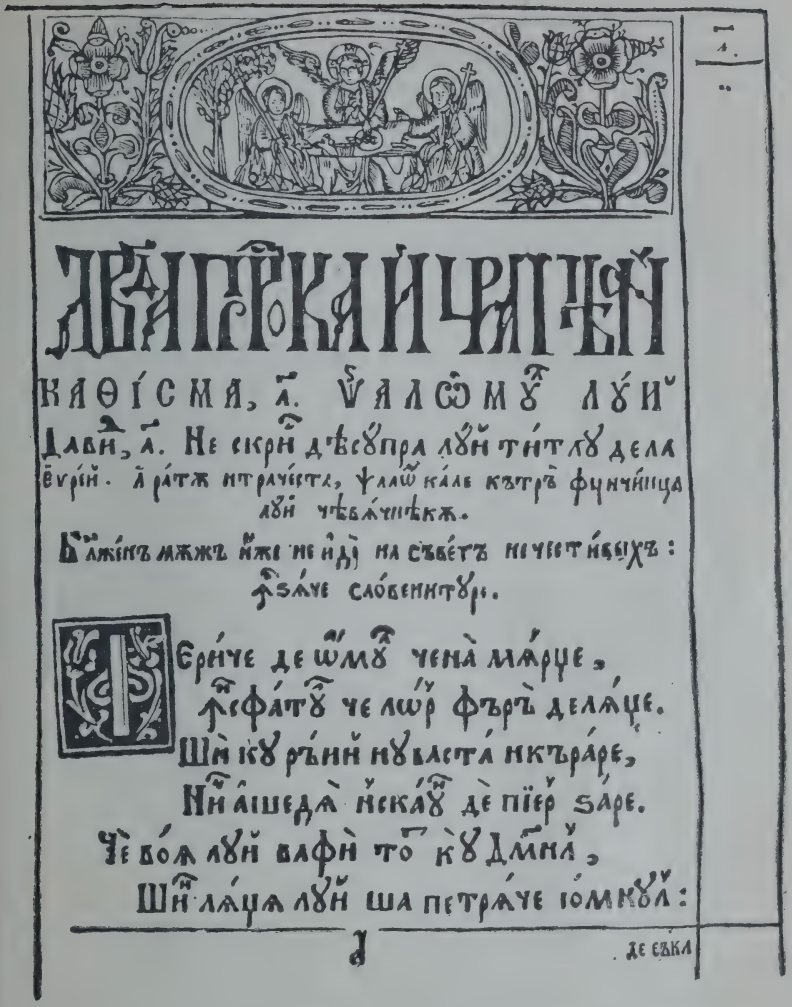

Pagină din PSALTIREA ÎN VERSURI a MITROPOLITULUI DOSOFTEIU (1673).

(După I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*)

ne supără banalitatea rimei, necorectă de cele mai multe ori, şi precum îngreunează înţelesul multele umpluturi. Şi în celelalte scrieri ale sale limba lui e neîngrijită, cu expresii improprii, cu construcţiuni şi întorsături greoaie, adesea influenţate de originalul slavon sau grecesc, cu un prea pronunţat colorit dialectal şi mai ales cu multe neologisme. El împrumută fără multă alegere cuvinte din limbile originalelor sale şi — ceea ce ne bate mai ales la ochi — are un număr măricel de latinisme. Cu atât mai defectuos şi impropriu devine felul său de exprimare în versuri. Având bunăoară să facă o rimă la cuvântul «socotinţă» el nu se sfieşte de a plăsmui din grecescul ἀποχοραχίζω (= resping, desavuez) un cuvânt «aposcorachinţă», pe care apoi însuşi se simte dator să-l explice prin următoarea notă marginală: «Spun pentru corbul, că deaca naşte pui, îi hrăneaşte până fac fulgi, şi-i părăseaşte unde-s albi, că să 'ndoiaşte de corbiţă; atunce ei ţîpă, că n'au hrană, până fac pană neagră; atunce de-aci se 'ncreade corbul de-i hrăneaşte; aceaia iaste aposcorachinţă».

Astfel de curiozităţi nu trebuie să ne mire însă, căci ele erau la modă pe timpul acela şi prin asemenea glose scriitorul făceà impresie de erudit; chiar şi stilul nefiresc erà în gustul literaţilor epocei. Cât priveşte versurile, multele lor defecte sânt explicabile dacă ţinem seama că Dosofteiu este cel dintâi scriitor român care ne-a dat versuri literare (căci traducerile din Ardeal şi cele câteva dedicaţii din fruntea volumelor tipărite înaintea lui n'au nici o importanţă) şi că a avut să lupte cu toate greutăţile începutului. Cu atât mai mult, cu cât s'a încumătat să versifice psalmii, atât de concişi ca stil şi adesea atât de grei de priceput!

Dar Dosofteiu n'aveà despre poezie ideile pe care le avem noi astăzi — dovadă e cronologia versificată a Domnilor Moldovei — şi de aceea credeà că, având atâta erudiţiune, erà chemat a scrie şi versuri. Cu toate acestea nu se poate spune că ar fi fost lipsit de orîce talent poetic. Unii din psalmi — mai ales cei scrişi în versuri scurte — au calităţi incontestabile şi au ajuns chiar populari. Aşà e bunăoară psalmul 46, pe care şi azi îl cântă colindătorii, fără să ne dăm seama, când îl auzim, că glasurile subţiri ale copiilor înalţă spre cer rugăciunea cucernicului mitropolit de la sfârşitul veacului al XVII-lea. Odată chiară, admirarea sinceră pentru cântările lui David îi dădù acestui

evlavios preot fiorii adevăratei inspirații și «prăvind acest psalom (132)», a «scornit», precum ne spune, următoarele stihuri originale:

Cine-și face zid de pace,
Turnuri de frăție,
Duce viața fără greață
'Ntr'a sa bogăție.

Că-i mai bună depreună
Viața cea frățească
Decât arma ce destramă
Oaste vitejască!

15. MIRON COSTÂN.

Miron Costân e cea mai simpatică figură a literaturii noastre vechi. Din scrierile și din viața acestui boier moldovean de viță veche se desprind deopotrivă pentru noi pilde frumoase de patriotism cald, de suflet nobil și drept, și de minte luminată de scânteia poeziei. Sfârșitul tragic al vieții sale îl apropie și mai mult de inimile noastre.

S'a născut în anul 1633, ca fiu al postelnicului (mai târziu hatman) Costân, care ținea în căsătorie pe o nepoată a lui Miron Barnovschi. Copilăria și-a petrecut-o în Polonia, unde se refugiase tatăl său și unde — la Bar în Podolia — îl întâlnim (1646) între elevii școalei conduse de Iesuiți italieni. Ca toți coconii de boieri de pe vremea aceea, el ia parte ca «dvorean» al regelui polon, la vârsta de optsprezece ani, în luptele date de armatele acestuia. Prin 1652 tânărul Miron se întoarce în Moldova, fiind bine primit de Vasile Lupu și bucurându-se și de protecția Domnilor următori. Adesea, în tinerețe, îl vedem în lupte, ca oștean viteaz, iar mai târziu Domnii îl întrebuințează în misiuni diplomatice. Cu ocazia diferitelor războaie el văzù Maramureșul, Ardealul și «pragurile» podului lui Traian, iar rolul său activ la aproape toate evenimentele mai importante politice din vremile acelea au fost de cel mai mare folos pentru cel ce aveà să fie istoricul țării sale. Cunoașterea Românilor de pretutindeni a contribuit de bună seamă la ideea despre unitatea etnică a neamului nostru, pe care o găsim exprimată în scrierile sale.

La 1661 e pârcălab de Hotin, la 1665 mare-comis. Subt Duca-vodă (1665—1666) e mare-paharnic, și îndată după aceea mare-vornic de Țara-de-jos, o funcțiune pe care o ținù până în 1675. În timpul acesta a cunoscut mai de aproape pe mitropolitul Dosofteiu, celalalt mare literat al timpului; între ei trebuie să fi fost o prietenie intimă, cu urmări însemnate pentru activitatea literară a amândurora.

Miron Costân se bucurà de mare trecere la curte şi cuvântul lui apăsà greu în sfatul ţării. Ion Neculce ne povesteşte mai multe anecdote din viaţa lui, foarte caracteristice pentru acest boier mândru şi cinstit, care nu se sfiià să-şi spună verde, cu orîce ocazie, părerea sa, fie chiar şi Domnului în faţă. Astfel a făcut la 1673 cu Petriceicu-vodă: «Ori să fie voia Mării Tale, ori să nu fie, noi nu ne vom lăsà casele să le iee Tătarii!» — şi s'au închinat şi i-au zis: «să fii Măria Ta sănătos!» şi au ieşit afară. Şi aşà toţi boierii şi căpitanii au purces, cela după cela, pre rând a se închinare şi au ieşit afară. Iară Petriceico-vodă au rămas numai singur, numai cu Hăbăşescul hătmanul şi cu casa lui, şi au început a plângere şi a blestemare pre Miron şi pre alţii». Cele mai frumoase sânt însă cuvintele adresate Domnului în anul 1683, când acesta ţineà sfat cu boierii, cum să scape de primejdia de a fi prinşi de Poloni: «Ce puteare au ei să vie asupra Mării Tale? Să nu dăm locul, că pământul acesta este frământat cu sângele moşilor şi strămoşilor noştri!»

Dar Polonii au prins şi pe Duca-vodă şi pe Miron Costân. Numai prin intervenţia unui prieten polon scăpă de jaf şi de robie şi rămase în Polonia, până când, urcându-se pe tronul Moldovei Constantin Cantemir, se întoarse, la invitarea acestuia, în ţară «foarte scăpătat; şi l-au avut Cantemir-vodă în milă şi cinste».

Prietenia aceasta nu ţinù însă mult. În anul 1691, luna Decemvrie, se săvârşì tragedia Costâneştilor. Cauzele ei nu sânt deplin lămurite; se pare însă că o seamă de boieri, nemulţumiţi cu domnia lui Cantemir, au urzit o conspiraţie împotriva lui, din care făceà parte şi Velicîco Costân, fratele lui Miron, care pare a fi fost chiar destinat de urmaş al lui Cantemir. Domnul prinse de veste de acest complot şi-şi răzbună crunt, omorînd pe Velicîco. Neculce povesteşte cum intriganţii Cupăreşti, după tăierea acestuia, au îndemnat pe Domn să tragă consecinţele acestui omor: «Acum, de vreme ce ai omorît pe Velicîco, trimite de prinde şi pe frate-său, Miron logofătul, de-l omoară, ori vinovat, ori nevinovat, să nu scape, c'apoi încă a hi mai rău şi de tine şi de noi! — Deci Cantemir-vodă nu şi-au socotit viaţa lui, că erà trecut cu bătrâneţele, om de şaptezeci de ani..., ce s'au potrivit neprietinilor şi nu şi-au cruţat sufletul». «Însă

MIRON COSTÂN.

(După S. Fl. Marian, *Portretul lui Miron Costân*).

Miron logofătul», spune un alt cronicar, «nefiind în Iaşi într'aceea dată, ci la ţară, la un sat al lui, şi s'au fost tâmplat de i-au murit giupâneasa, ce vrând să o astruce, iată au sosit şi la dînsul, dela Cantemir-vodă, armaşul al doilea, Racoviţă, cu un steag de lefegii, ca să-l ducă la Iaşi. Ce el se rugase ca să aibă păsuială până şi-a îngropà giupâneasa, şi să purceagă; şi fiind aşà, iată, de sârg au sosit şi Macri vătavul cu a doua poruncă, cum în ce loc îl va aflà, acolo să-i taie capul. Şi după poruncă aşà într'acela ceas i-a tăiat capul. Şi l-au astrucat împreună cu giupâneasa lui».

Planul de a scrie istoria ţării sale trebue să se fi format de timpuriu în mintea lui Miron Costân, iar îndemnul va fi fost acelaşi ca şi la Ureche, pe a cărei operă el o cunoşteà în redacţia lui Simeon dascălul. Dar Costân concepù dintru început ideea mai mare, mai grandioasă decât predecesorii săi. Pe Ureche îl interesase numai soarta ţării sale moldovene şi deci începuse cu descălecarea lui Dragoş. Miron Costân, care cunoscuse mai de aproape pe Românii din alte ţinuturi şi pentru care legăturile noastre cu Roma nu erau numai o curiozitate istorică, ci un fapt vrednic de o cercetare mai amănunţită şi un gând simpatic, hotărî să scrie istoria Românilor, începând-o de acolo de unde ea de fapt porneşte, de la întâiul descălecat al lui Traian în Dacia.

Dar realizarea unui asemenea gând cereà mult timp şi linişte. «Ce sosiră asupra noastră acèle vremi de acmù», spune el cetitorului, explicându-i de ce nu şi-a putut pune în practică gândul pe care-l urzise, «de nu stăm de scrisori, ce de grije şi suspinuri. Şi la acest feliu de scrisoare, gând slobod şi fără valuri trebuiaşte, iară noi prăvim cumplite vremi şi cumpănă mare pământului nostru şi nouă». De aceea, abia pe la sfârşitul vieţii ajunge să-şi scrie opera sa, astfel precum o plănuise. Totuşi, chiar în cea dintâi scriere el schiţează planul şi îşi exprimă cele două convingeri care formează contribuţia nouă şi preţioasă pentru istoriografia noastră: 1. că sântem coloni romani, precum o dovedeşte istoria şi limba şi 2. că toţi Românii sântem aceiaşi: Moldoveni, Maramureşeni, Ardeleni chiar şi Cuţovlahii, «o colonie romană de aceeaşi limbă cu noi şi mult mai apropiată de limba italiană decât de vorba noastră» (ap. Iorga).

Ideile acestea le găsim în «Cronica ţărilor Moldovii şi Munteniei» pe care o scrie, la îndemnul unui înalt dignitar polon, în limba polonă, şi care e scrierea terminată mai întâi. Ea începe cu Dacii, care erau, după părerea lui, Tătari, rude ale Ardelenilor, continuă cu războaiele Romanilor, vorbeşte de invaziunile Tătarilor «întorşi», şi în fine ajunge la descălecatul lui Dragoş. Urmează apoi o parte descriptivă despre numele Moldova, Muntenia, Basarabia, titlul Domnilor, despre limbă, religie, ţinuturi şi oraşe.

La dorinţa lui Sobieţchi, care aveà interese în Moldova, Miron Costân îşi prefăcù opera în versuri polone, numind-o «Descrierea Ţării moldoveneşti şi munteneşti», şi o dedică regelui polon (1684). Întrebuinţând câteva izvoare nouă, el desvoltă mai pe larg unele din ideile sale vechi şi amintindu-şi cele văzute în călătoriile sale, spune că limba cea mai frumoasă şi mai apropiată de cea italiană este cea din Maramureş şi din Făgăraş, unde sânt atâţi Români, ca şi când nici odată n'ar fi emigrat în Moldova şi Muntenia.

Între cele două scrieri polone, el scrie în româneşte (înainte de 1677) «Letopisăţul ţării Moldovei... de unde au părăsit a scriere răposatul Ureche vornicul..., să nu se treacă cumva cu uitarea..., cu această făgăduinţă, că şi letopiseţul întreg să aştepţi de la noi, de vom aveà zile». La început, se ţine de izvoarele sale polone şi de tradiţia orală culeasă dela bătrâni, şi povestirea sa, care, în forma păstrată nouă, ajunge până la anul 1661, devine mai vioaie şi mai bogată în amănunte pentru cei zece ani din urmă, când descrie evenimentele la care a luat însuşi o parte activă. Partea aceasta din urmă poartă caracterul unor memorii: «Aşà şi nouă, iubite cetitoriule, ne este mai lesne a scriere de aceste vremi, în care mai toate le-am prilejit singuri». În tot cursul acestei scrieri ale sale zvâcnesc, ca note stăpânitoare, iubirea de dreptate, de ţară şi de lege.

Pe la sfârşitul vieţii sale, între anii 1685 şi 1691, a ajuns în sfârşit să-şi realizeze şi gândul care l-a muncit din tinereţe, să scrie «Cartea pentru descălecatul dintâi al ţării Moldovei şi neamului moldovenesc». De data asta n'o mai face într'o limbă streină, ci în frumosul graiu moldovenesc, pe care-l ştià mlădià cu atâta măiestrie. Cu ocaziunea aceasta el se îndreaptă cu violenţă împotriva «basmelor» lui Simeon dascălul şi, precum

credeà el, şi ale lui Misail călugărul. Contra aserţiunii că Moldovenii ar fi hoţi aduşi de Traian din temniţele Romei pe vremea regelui ungar Ladislau, aduce M. Costân o mulţime de argumente scoase cu migală din scriitori latini şi poloni, le caută în argumentaţia sa logică şi triumfă cu argumentul atât de delicios prin naivitatea sa: «De unde s'ar aflà din temniţe cu sute de mii de mii de oameni? Apoi şi femei atâtea tălhăriţe unde erà?» Dar ceea ce ne atinge mai ales astăzi, e însaşi revolta sa sinceră faţă de injuria care se aduceà neamului şi acèle cuvinte caracteristice pentru sfinţenia ce o aveà el pentru arta istoriografiei: «De aceste basme să dea ei seamă şi de această ocară. Nici este şagă a scrie ocară vecînică unui neam. Că scrisoarea este un lucru vecînic; când ocărăsc într'o zi pe cineva, este greu a răbdà, dar în veci? Eu voiu da seama de ale mele câte scriu!»

Miron Costân n'a scris numai versuri polone, ci şi versuri româneşti. Subt titlul «Viaţa lumii» şi având drept motto versetul biblic «Deşertarea deşertărilor şi toate sânt deşarte!» el a alcătuit 128 de versuri lungi, în care a încercat să arăte «cum iaste de lunecoasă şi puţină viaţa noastră şi supusă pururea primejdiilor şi priminealelor». Ca şi stihurile lui Dosofteiu, versurile lui M. Costân sânt banale şi greoaie, ele n'au izvorît dintr'un talent înăscut, ci, precum însuşi mărturiseşte — şi par'că auzim cuvintele ce le va rostì peste un veac şi jumătate G. Lazăr — «mai mult să se vadă că poate şi în limba noastră a fi acest fealiu de scrisoare ce se cheamă stihuri».

Poezia nu avem s'o căutăm la Miron Costân în stihuri, ci în proza sa plină de avânt, în povestirea trecutului ţării sale pe care o iubeà cu atât foc, de care erà atât de mândru şi despre care vorbeşte atât de frumos. «Ar fi putut», zice dl Iorga, «în 1691, să nu-i îngăduiască timpul de rugăciune slujitorii lui Cantemir, căci asupra bătrâneţelor sale el îşi mântuise sufletul, ridicând cătră Dumnezeu rugăciunea acestei fapte bune faţă de neamul său!».

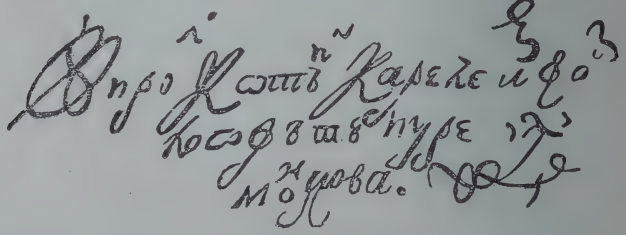

Iscălitura lui MIRON COSTÂN, «carele am fost logofăt mare în Moldova».

(După V. A. Urechia, *Istoria Românilor, vol. II.*)

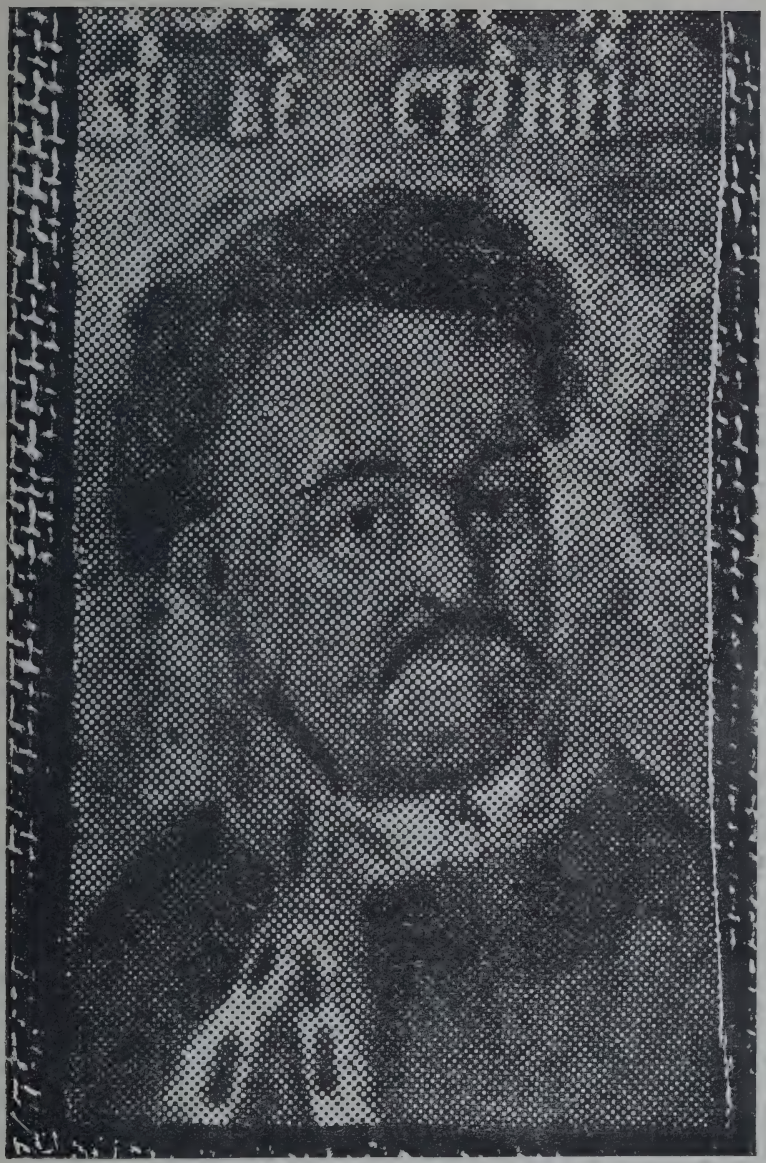

Stolnicul CONSTANTIN CANTACUZINO.

(Fotografie mărită după *Buletinul monumentelor istorice*. Fresco din Mănăstirea Hurezii).

16. STOLNICUL CONSTANTIN CANTACUZINO.

Pe timpul când începeà şi în Ţara-românească să se înjghebe istoriografia naţională, s'a scris un început de cronică, care n'a străbătut în public, dar care, prin ideile ce se exprimă în ea, şi nu mai puţin prin personalitatea autorului ei, constitue una dintre cele mai valoroase opere literare ale acestui timp. E vorba de *Istoria Ţării-româneşti* de Stolnicul Constantin Cantacuzino.

Stolnicul Cantacuzino erà cel mai învăţat boier al ţării sale. El călătorise prin Europa şi făcuse studii înalte la vestita universitate italiană din Padova. Carnetul său de studii, păstrat până astăzi, dovedeşte cât interes aveà pentru studii şi pentru cărţi de învăţătură. Streinii care au trecut prin Ţara-românească au cuvinte de mare laudă pentru învăţătura lui: «din copilăria sa a fost dat cu totul învăţăturii; la limba elinească erà un mare filosof...; la Roma a învăţat limba latinească... Viaţa şi vremea sa o petreceà pururea cu dascălii, cu spudeii şi cu bărbaţii procopsiţi», atestă un document contemporan, iar agentul svedez Hyltien zice: «Sânt aici câţiva boieri cuminţi şi cărturari, care au văzut lumea..., mai ales un unchiu după mamă al Domnului, comitele Cantacuzino, un bătrân cinstit, care prin studii şi călătorii în streinătate a căpătat o mare experienţă şi o mare ghibăcie» (ap. Iorga). «Atât de bine ştià limba greacă şi subtilităţile teologice ale bisericii ortodoxe, încât Stolnicului i se adresau, ca la ultima instanţă, traducătorii cărţilor bisericeşti, pentru a cere explicarea unor cuvinte greceşti neobicinuite sau pasagii obscure, sau pentru a primì deslegarea unor chestiuni dogmatice delicate» (D. Russo).

Prin familiarizarea cu cultura apusului, Stolnicul Cantacuzino a ajuns, ca şi contemporanul său moldovean M. Costân, să fie nemulţumit cu lucrările antecesorilor săi, care începeau istoria Ţării-româneşti de la descălecat. El spune că istoria Românilor începe cu venirea lui Traian, că Muntenii, Moldovenii, Ardelenii şi Cuţovlahii sânt de aceeaşi origine, şi părerea sa şi-o exprimă plin de mândrie astfel: «Valahi, cum le zic ei, iar noi: Românii, sânt adevăraţi Romani în credinţă şi în bărbăţie... Însă Român nu înţeleg numai ceştia de aici, ci şi din Ardeal, care încă şi mai neaoşi sânt, şi Moldovenii şi toţi câţi într'altă parte

se află». El a văzut uneori chiar mai clar decât Miron Costân, exprimând mai întâi părerea că Dacii n'au pierit în urma războaielor romane şi că noi am continuat totdeauna să rămânem în Dacia. Mai digresiv însă decât Costân, el se pierde adesea în amănunte, care îi dau ocazia să-şi arăte neobicinuita-i erudiţiune, care însă fac ca lucrarea lui să nu apară atât de închegată şi turnată într'o formă atât de măiastră ca a aceluia. El nici nu ajunge cu povestirea sa decât până la invazia Hunilor în regiunile locuite de Români.

Dar nu numai felul culturii sale şi rezultatele ştiinţifice la care a ajuns îl aseamănă pe stolnicul Cantacuzino cu Miron Costân, ci şi sfârşitul său tragic.

Născut pe la mijlocul sec. XVII dintr'un tată descendent al împăraţilor bizantini şi dintr'o mamă din neamul Basarabilor — Domniţa Elena, fiica lui Radu Şerban — el avù să sufere din tinereţe prigoniri din partea lui Grigore Ghica, care-l întemniţase şi pusese slujitorii să-l bată la tălpi. Abia când pe tronul ţării se urcă fratele său Şerban, încep zilele senine ale vieţii sale. Fără să ceară vreo funcţiune boierească însemnată, el rămâne subt acesta boierul cel mai respectat în divan. După Şerban, urmă pe tron nepotul său de soră, Constantin Brâncoveanu, care-l stimă ca pe un părinte. «De multe ori», scrie Radu Greceanu, «şi noi am auzit pe Constantin-vodă zicând că: eu tată n'am pomenit, devremece am rămas mic de tată, fără cât pre dumnealui, tata Constantin, l-am cunoscut părinte în locul tătâne-mieu». Stolnicul Constantin rămase deci subt domnia nepotu-său sfetnicul cel mai ascultat al acestuia. E caracteristică pentru superioritatea lui faţă de Domn următoarea anecdotă, citată de d-l Iorga după un act contemporan: După plecarea generalului Heissler din Drăgăneşti, Vodă trimise un călăraş la Constantin, la Brăila, cu ştirea că Heissler a fost la dînsul. Şi Constantin întrebă îndată pe călăraş, dacă Domnul l-a prins. Răspunzând însă călăraşul că nu, a scuipat în ochii trimisului zicând: «Vezi ce prost e Vodă, când nu sânt eu acolo».

După tăierea Brâncoveanului şi a fiilor săi, urmă pe tron Ştefan, fiul Stolnicului. Dar peste doi ani, Nicolae Mavrocordat izbutind să câştige tronul Munteniei, Cantacuzineştii trebuiră să se refugieze la Constantinopole. Acolo fură aruncaţi

în temniță, averile lor fură vândute la mezat, iar «în noaptea de șase spre șapte Iunie 1716, Ștefan Cantacuzino și tatăl său au fost gâtuiți în închisoarea bostangì-başei și trupurile lor zvârlite în mare».

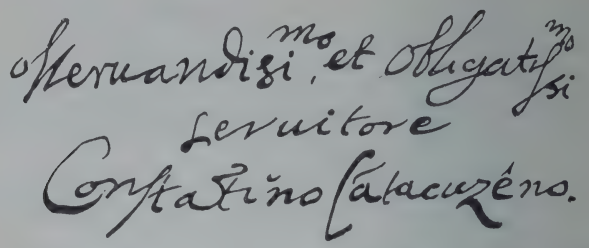

Iscălitura STOLNICULUI CONSTANTIN CANTACUZINO
la sfârșitul unei scrisori italienești.
(După N. Iorga, *Manuscripte din biblioteci străine II.*)

17. NICOLAE COSTÂN.

După moartea Brâncoveanului și a ultimului Cantacuzino în Muntenia, și în luptă cu Cantimireștii și Racoviținii în Moldova, apare, deschizând epoca Fanarioților, primul Domn strein, Nicolae Mavrocordat, care, între anii 1709 și 1730, a domnit de câte două ori în Moldova și în Muntenia, fiul dragomanului Alexandru Mavrocordat, căruia îi plăceà să se numească Exaporitul. Tatăl și fiul erau oameni cu înaltă cultură bizantină, amândoi scriitori, mai ales Alexandru, autor al unor tratate de medicină, filosofie și istorie. Nicolae urcă tronul Moldovei cu cele mai bune intenții. Cu toate actele sale de răzbunare, el erà om integru și doritor de cultură: biblioteca lui vastă, pe care Sulzer o evaluà — exagerat, de sigur — la 600,000 de volume (și care cuprindeà între alte rarități și o biblie coptă din secolul al III-lea) e cea mai bună dovadă despre aceasta. A fost deci firesc ca «cel mai preocupat dintre Domnii români ca să lase viitorimii despre cârmuirea lui amintirea pe care el o voià» să-și caute un cronicar oficial. Prin vasta sa erudițiune, prin probele de scriitor ce le dăduse până atunci, prin aplecările sale spre studii istorice și, în sfârșit, prin numele ce purtà, persoana indicată de a devenì cronicarul oficial al curții erà Nicolae Costân (născ. pe la 1660), al doilea fiu al lui Miron și al logofetesii Ilina. Ca și tatăl său, el făcuse studii în Polonia. După nenorocirea

căzută asupra familiei sale în anul 1691, el luă drumul pribegiei, dimpreună cu fraţii săi. Subt Duca-vodă, pe a cărui fiică o luase în căsătorie, fu ridicat la rangul de hatman şi ajunse mai târziu mare-hatman şi mare-vornic, iar subt Nicolae Mavrocordat, care ţineà foarte mult la el, ajunse mare-logofăt.

Înainte încă de a primì însărcinarea oficială din partea domnitorului, Nicolae Costân pare a fi fost preocupat de gândul de a continuà opera neterminată de tatăl său, nemulţumit cu continuările scrise de alţii: «Iar a pomenì de neşte letopiseţe pe urmă — adecă după Miron Costân - scrise de o seamă de boieri de ţară, nu socotesc altă, fără cât ocară li se face la vecii viitorii de i-aş pomenì, că şi la istorii a le scrie deplin şi pe larg trebue şi învăţătura şi ştiinţa altor ţări, care aceia nu o au avut». Dar nici cu letopiseţul lui Ureche şi nici chiar cu cel scris de tatăl său, Nicolae Costân nu erà mulţumit, căci nici aceştia nu scriseseră destul de «pre larg». De aceea el se apucă (pe la începutul anului 1711) să prefacă şi cronicele lor şi să scrie o istorie a Moldovii, aşà cum credeà el că trebue scrisă, o operă în care să-şi poată arătà toată erudiţiunea sa. Ureche începuse dela descălecatul lui Dragoş, Miron Costân de la descălecatul dintâi, al lui Traian, Nicolae începe — «de după potop». Însaşi «predoslovia» pusă în fruntea cronicei sale e caracteristică pentru întregul său fel de a scrie. «Letopiseţele nu sânt să le citească numai omul, să ştie ce-au fost în vremile trecute, ce mai mult să hie de învăţătură ce este bine şi ce este rău», aşà se exprimă, pe scurt şi frumos, înaintaşii săi. Nicolae Costân însă, cu felul său prolia şi complicat de exprimare, nu se mulţumeşte cu o propoziţie spre a-şi arătà profesia de credinţă, ci el scrie: «Nime mai bine şi mai pe scurt toată desfătarea istoriei n'au cuprins, iubite cetitorule, decât acela domnul voroavei râmleneşti, Ţiţero, carele o au numit ocârmuitoare vieţei; că cu aceea voroavă a lui toată roada a tuturor bunătăţilor cuprinzându-o, au deşteptat viaţa oamenilor cătră giudecăţile istorii a le ticsì. Întru aceasta părere fost-au şi Tucidides, carele pre istorie o numeşte a fi cel mai ales şi mai mare a vieţii omeneşti vistieriu, mărturisind, zice, cumcă nici odănăoară să nu fie istorie osăbită din mănule stăpânitorilor şi a sfeatnicilor ţărîlor, ca o înfrânare celor desfrânaţi, agiutorindu-se cu cetirea ei să

poată isprăvi trebuinţele şi a se ferì de tâmplările primejdioase, când se prevăd pricini ca acealea. Că nici o înţălepciune omenească alta nu-i decât luare aminte primejdiilor şi lucrurilor viitoare dintru ceale trecute, ca dintr'un izvor scoasă ştiinţa; care singură istoria mai multă decât alte ştiinţe se socoteşte a fi. Că istoria...» etc., etc.... urmează astfel pe câteva pagini. În locul frazei miezoase din scrierile înaintaşilor săi, cu întorsăturile sintactice pline de efect ale graiului popular, Nicolae Costân introduce acuma perioda măiestrită şi necurgătoare a modelelor sale umaniste, cu eleganţa ei de modă, cu intercalări silite, care fac ca fraza, în loc să se adapteze ideii, să se lăfăiască într'un stil factice, târînd după sine şi dismembrând gândul, pe care îl abate pe căi lăturalnice. Şi aşà cum e stilul său, aşà e şì omul, vecînic preocupat de a-şi afişà cu toată ocazia cunoştinţele, care toate sânt culese din cărţi. La el nu întâlnim expresia credinţei sale intime, reflexiuni proprii asupra lucrurilor văzute în viaţă, ci el reproduce ceea ce a cetit la alţii. Începând istoria românească cu Adam şi continuând-o cu istoria universală veche, el îşi cere totuşi iertare de la cetitor că a făcut-o «mai scurt de cum ar fi fost datoria să scriem». Dl. Iorga — deşì exagerează defectele lui Nicolae Costân, atribuindu-i şì slăbiciuni de caracter pe care nu pare a le fi avut — are dreptate să exclame: «Nu se poate o deosebire mai mare decât aceea care există între tată şi fiu. Miron e un poet, un pasionat, un ambiţios, deschizător de cale în cultura neamului său şi făuritor de teorii... Nicolae e un pedant..., un compilator prin vocaţie, mândru că merge pe urme streine... În orîce împrejurări, Miron Costân ar fi fost c i n e v à, pe când Nicolae Costân datoreşte totul altora: şcoalei care l-a format şi părintelui, pe care s'a simţit dator să-l imite... După luptătorul cu mâna abià descleştată de pe sabie, după poetul vizionar cu mâna pe fruntea-i largă de întrevăzător al viitorului, avem cărturarul sec, «viermele de carte», pisarul erudit, cu călimările în brâu şi volumele subţioară... Trecutul îl etichetà, pentru prezent n'aveà nici un interes, iar viitorul nu puteà să-l vadă».

Şì mai evident decât din scrierile sale istorice, reiese felul de a scrie al lui Nicolae Costân din lucrarea sa *Ceasornicul Domnilor*, pe care a scris'o între 1710 şi 1712. E o scriere

filosofică dintre cele ce erau foarte gustate pe timpul acela. Se adresează Domnilor şi societăţii înalte şi conţine multe învăţături despre felul cum are să se poarte domnitorul şi cum să fie crescuţi copiii. Lucrarea e dela început până la sfârşit un tratat rece, erudit, fără scânteieri artistice, şi autorul ocoleşte consecvent orice pilde, orice digresiune scoasă din experienţa sa sau relativă la timpurile sale, care ar fi pentru noi atât de preţioase. Chiar şi acolo unde ni s'ar părea că le găsim, ele sânt traduse după modelul său, Istoria lui Marc Aureliu de Guevara.

Dar felul acesta de a scrie, atât de depărtat de noi, era apreciat pe vremea sa şi trebuia să îi convie mai ales lui Mavrocordat, care-l însărcină, precum am spus, cu scrierea unei cronici oficiale. Când a primit însărcinarea aceasta, N. Costân ajunsese cu letopiseţul Moldovii, pe cât se pare, până la domnia lui Ştefan Tomşa, căci de acì încolo — Domnul fiind Grec — în cronica lui nu se mai găsesc cuvinte injurioase la adresa Grecilor. Dar prin multele digresiuni ce era obicĭnuit să le facă, N. Costân înaintà numai cu greu, iar Mavrocordat, căruia nu-i era atâta să se scrie trecutul ţării ce stăpâneà, cât mai ales să fie preamărită domnia sa, pare a fi îndemnat pe cronicar să lase deocamdată lucrarea începută şi să scrie istoria Moldovii decând apare el în fruntea ei. Astfel N. Costân se apucă să scrie istoria contemporană a ţării sale, începând cu anul 1709. Dar nu-i fu dat să lucreze mult la ea, căci în Septemvrie 1712 o moarte timpurie îl răpune, lăsând neterminată şi *Cartea pentru descălecatul dintâi a ţării Moldovei*, cu care ajunge numai până la anul 1601, şi *Cronica* sa despre Nicolae Mavrocordat, care începe cu a. 1709 şi ajunge cu povestirea evenimentelor până la căimăcănia lui Mavrocordat în a. 1711.

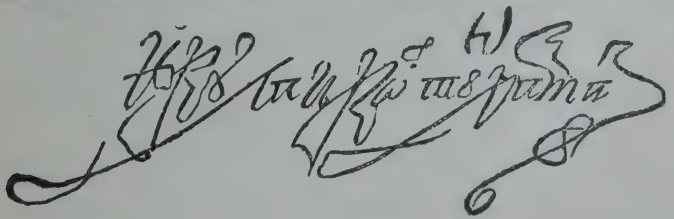

Iscălitura lui NICOLAE COSTÂN, hatman.
După V. A. Urechia, *op. cit. I.*)

18. RADU POPESCU.

Dar N. Mavrocordat a găsit, între cronicarii Munteniei, pe unul care i-a preamărit faptele nu numai cu devotament, ci şi cu talent. E Radu Popescu. Înainte de a vorbi de opera acestuia, ne vom ocupà ceva mai pe larg decât ne e obiceiul şi cu viaţa lui, fără de cunoaşterea căreia scrisul lui nu se poate înţelege.

Cel mai însemnat cronicar muntean erà numai pe jumătate Român. Moşul său, Gheorghe Carida, erà unul dintre Grecii care încunjurau pe Leon Tomşa. El fu făcut de acesta boier al Divanului. Pe cât de puţin simpatice ne sânt azi figurile acestor venetici, pe atât de tragică a fost soarta unora dintre ei. Ridicaţi prin uneltiri şi intrigi, înavuţiţi pe căi piezişe, ei adesea îşi pierdeau rangul şi averea tot atât de rèpede precum le agonisiseră, şi o moarte năpraznică erà adesea răsplata unei vieţi de linguşiri. Astfel fu jefuit şi omorît şi Carida, în anul 1655, pe vremea unei răscoale. Şi mai marcante sânt clipele de strălucire şi de cădere în viaţa fiului său, Hrizea. Dela părintele său moştenise averea şi numele care îi deschideà cariera. Va fi primit însă şi acea îndrumare pentru viaţă, care aveà de principiu parvenirea, iar de mijloace slugărnicia şi linguşirea faţă de cei puternici, necruţarea faţă de cei slabi, şiretenia faţă de toţi. Înainte de toate însă bătrânul Carida se îngrijise ca fiului său să-i întărească situaţia, căsătorindu-l în aristocraţia pământeană. Hrizea luase de soţie pe fiica unuia dintre cei mai influenţi boieri ai ţării, marele ban Gheorghe Băleanu. Faptul acesta a fost hotărîtor, căci lupta între Băleni şi Cantacuzineşti dominează întreaga istorie a Ţări-româneşti în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Financiar iscusit, Hrizea a ocupat sub Domnii duşmani Cantacuzineştilor funcţiunea atât de importantă şi de lucrativă de mare-vistier. Dar ajungând în anul 1679 pe tronul Munteniei Şerban Cantacuzino, începură persecuţiile. La început duşmanul său cercă să-l nimicească sărăcindu-l, apoi aruncându-l în temniţă şi în sfârşit «cu moarte groaznică l-au omorît».

Dintr'un tată grec, ajuns atât de rèpede la strălucire, şi dintr'o mamă care erà purtătoarea unui nume falnic de vechi boieri români, s'a născut Radu, pe la anul 1650.

El reprezintă deci, în scara acestui neam de origine grecească, a treia generaţie, amestecată de astădată cu sânge ro-

mânesc. Din Radu sin Hrizea numele lui se preface mai în urmă, când timpul a şters amintirea strălucitoare a tatălui, în numele curat românesc de Radu Popescu, după moşia familiară Popeştii, din jud. Ilfov.

În creşterea lui Radu s'a ivit o notă nouă: copilul celui ce prin isteţimea sa s'a înălţat atât de rèpede, aveà să se înalţe mai ales prin cultura sa, prin cunoştinţele pe care şi le-a câştigat într'o educaţie îngrijită. Radu ştià, afară de româneşte şi greceşte, şi latineşte, şi ceea ce erà mai rar, şi turceşte. Astfel el a fost anume educat pentru funcţiuni înalte diplomatice. Pe acestea însă nu le prea împlinì în viaţă. E adevărat că de câteva ori îl vedem însărcinat cu misiuni grele şi onorifice, pentru care erà indicat prin cunoştinţele sale de limbi, dar împrejurările politice şi, probabil, şi predispoziţiile sale, au făcut ca Radu Popescu să nu joace un rol politic atât de important ca tatăl său, iar calităţile sale să şi le pună în serviciul altei cauze, a literaturii istorice.

Documentar îl întâlnim întâiaşi dată la 1675, când ocupă funcţiunea de logofăt de vistierie. În urma nenorocirei familiare, văduva lui Hrizea numai cu greu scăpă de urgia lui Şerban Cantacuzino, refugiindu-se cu copiii săi în Turcia şi apoi în Moldova. Abia când pe tronul Ţării-româneşti se urcă Brâncoveanu, care erà înrudit numai după mamă cu Cantacuzineştii, Radu Popescu crede că se poate întoarce iar la Bucureşti, unde-l întâlnim în anul 1689 şi unde primeşte câteva misiuni şi diregătorìi, precum cea de clucer de arie (1693) şi apoi cea de mare-clucer (până la 1696). Dar subt acest domnitor sfătuit de stolnicul C. Cantacuzino, cronicarul nostru nu se simţeà în largul său şi de aceea nu pregetă să intre într'un complot împotriva Domnului. Brâncoveanu descopere «hainlâcul» şi deşì iartă, după felul său, pe trădători, păstrează o bănuială împotriva lui R. Popescu şi îl ţine la distanţă, dându-i doar câteo boierie care nu corespundeà nici cu vârsta, nici cu cultura sa. De aici necazul acestuia împotriva Domnului, un necaz ce creşteà cu cât domnia Brâncoveanului se lungeà. Subt urmaşul lui Constantin-vodă, Popescu ajunge iarăşi boier mare, mare-vornic de Târgovişte, şi primeşte importanta misiune de a pregătì conace pentru Carol XII al Svediei. Căci deşì domnitorul cel nou erà un Cantacuzino (Ştefan, fiiul stolnicului Constantin), el îşi surpase îna-

intaşul; trecând pe partea lui, Popescu îşi stâmpără mânia contra Brâncoveanului. De ura sa împotriva Cantacuzineştilor, care sărăciseră şi omorîseră pe tatăl său şi persecutaseră neamul mumei sale, el îşi aduse iarăşi aminte când, după optsprezece luni de domnie, Ştefan-vodă îşi pierdù tronul şi viaţa şi când îi urmă Mavrocordatul. Acesta erà un duşman aprig, — nu atât personal, cât mai ales politic — al Cantacuzineştilor şi de el se alipeşte Radu Popescu din toată inima. Deşi protejat de noul Domn, deşi dăruit cu bănia-mare, oportunistul Popescu îşi schimbă ţinuta când Mavrocordat e prins şi dus în Ardeal de imperialii austrieci, şi e unul dintre cei mai de căpetenie membri ai partidei «germane», aşteptând şi el dela Austria salvarea ţării de subt Turci. Astfel numele lui figurează pe toate jalbele trimise la Viena de boierii care voiau să dea tronul lui Gheorghe Cantacuzino. Dar Viena nu se mişcà. Radu Popescu îşi ia deci nădejdea dela imperiali şi se întoarce la Nicolae Mavrocordat, care-l şi răsplăteşte cu dregătoria de mare-vornic, sfetnicul cel mai de frunte în divan.

La 1723, în vârstă de vreo 70 de ani, şi având încrederea deplină a domnitorului, Radu Popescu depuse însuşi, de bunăvoie, funcţiunile sale, şi se retrase la Mănăstirea de la Raduvodă, unde primì numele de Rafail monahul şi unde murì, bătrân, între lunile Martie şi Octomvre 1729.

Viaţa aceasta plină de neconsecvenţă politică abia am înţelege-o dacă nu ne-am aduce aminte că în epoca aceea setea de mărire şi de avuţii stârneà, la boieri, ambiţiuni prea mari, urmate de prigoniri adesea nemeritate din partea bănuitorilor Domni, şi că pe atunci consecvenţa politică erà o naivitate şi o utopie în ochii acestor oameni ce nu prea puteau distinge binele neamului de interesele lor personale.

Dar nu tot atât de şovăitor ca în atitudinile sale politice ne apare Radu Popescu în scrieri. Aici ura sa împotriva Cantacuzineştilor se trage ca un fir roşu dela începutul povestirii până la sfârşit. Căci dacă în viaţă el s'a dat adesea după păr şi şi-a mlădiat convingerile atât de des, încât nu-l mai putem urmări cu simpatiile noastre, în cronică e consecvent şi-şi varsă tot focul inimii împotriva duşmanilor săi, nefiind cruţător cu expresii ca «hoţul acel bătrân... Constantin stolnicul» şi »spurcatul de Şerban-vodă». Istoricul, consultând scrierea sa, va trebuì

să caute adevărul dincolo de aceste erupţiuni pătimaşe; cel care o citeşte însă numai ca pe o operă literară, o urmăreşte cu interes, căci temperamentul vioiu al scriitorului te răpeşte, sinceritatea tonului se propagă asupra lectorului şi stilul primeşte relief. Arta de a povestì nu e în definitiv decât arta de a şti reliefà. Iar Radu Popescu e un bun povestitor, căruia îi plac imaginile, care se opreşte bucuros la partea anecdotică a istoriei, căruia îi place să facă din când în când câte o glumă ca să învioreze povestirea, nefiind prea alegător în expresii. «Dracului dă-i fum de tămâie cât de mult, el rămâne în firea lui tot drac; aşà şì Golescu», «pe Gheorghe Beizadeà... din cal l-au făcut măgar», «au cercat cămila să-i puie cercei la urechi, şi i le-au tăiat», «mânios ca un urs împuşcat» şi alte figuri ca acestea împistriţează stilul lui şi îi dă un colorit personal. Dar pe lângă temperamentul său vioiu, pe lângă darul de povestitor şi plăcerea de a povestì, el mai e şì un om cult şi cetit, care e în stare să întregească în multe privinţe pe Stoica Ludescu cu ştiri scoase din izvoare streine. În trecutul ţării el vede limpede, datează începutul Românilor de la Traian, şi introducând neologisme latineşti în limbă el vorbeşte cu convingere despre «patrie» şi despre urîta «tirănie». Păcat numai că nota sa personală, atât de pronunţată când îşi critică duşmanii, se pierde în laude une-ori prea linguşitoare la adresa protectorului său, N. Mavrocordat: «A pomenì toate bunătăţile pre deplin câte aveà Domnul, nu mă lasă obiceiul istoriei. pentru ca să nu dau bănuială de colachie, care româneşte se zice ciocoinicìe. Drept aceea cu tăcere le trec; numai atâta zic, că toate faptele îi erau cu dreptate şi nici cum nu sufereà să se facă cuiva strâmbătate, din fire fiind iubitor de dreptate, milostiv, lesne iertător şi cu frica lui Dumnezeu. Care acestea toate, văzându-le însuşi cu ochii, de le voiu trece cu tăcerea, pietrele vor strigà!»

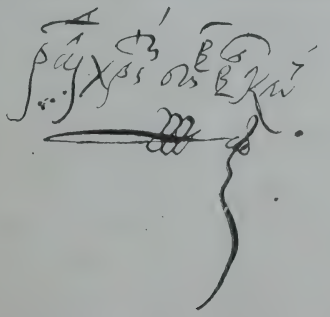

Iscălitura lui RADU POPESCU («Radu Hrizii, biv-vel clucer»).
(După un document dela Academia Română).

19. ANTIM IVIREANUL.

Del Chiaro ne spune că învăţatul mitropolit Antim în copilărie căzuse în sclăvia Turcilor, care l-au adus în oraşul de pe malurile Bosforului din depărtata lui patrie, din Iberia. Se pare, într'adevăr, că acest copil al Caucazului, care aveà să devină un factor cultural de o importanţă atât de covârşitoare în Ţara-românească, nu avusese parte în copilărie de o instrucţie sistematică, ci cariera sa şi-a început'o ca simplu meşteşugar, fiind un foarte iscusit desenator, gravor şi ţesător de broderii. Pe când se numeà încă numai Andreiu, Constantin-vodă Brâncoveanu auzì de faima lui şi având nevoie de un gravor pentru tipografia sa, îl aduse pe la anul 1690 din Constantinopol la Bucureşti. Inteligentul şi harnicul Iberian învăţă în scurt timp limba ţării şi prinzându-i bine cunoştinţele de limbi ce şi le agonisise în oraşul Sultanilor, el trecù în curând de la activitatea de tipograf la cea de traducător; amândouà îl conduseră spre cinul monahal. Primind în călugărie numele de Antim, el ajunse, pe la sfârşitul veacului al XVII-lea, egumen al Snagovului, unde în jurul lui se formase un cerc literar. La 1705 fu numit episcop de Râmnic, iar după trei ani Brâncoveanul îl făcù mitropolit al ţării.

Om cucernic şi gospodar bun, subt arhipăstoria lui vaza bisericii fu ridicată, iar starea ei materială rânduită. Ortodox convins şi duşman neîmpăcat al păgânilor, el începù să stăruie cu sfaturile sale pe lângă Domn ca să se dea pe partea Ruşilor. Mişcarea aceasta rusofilă devenind prea vădită şi compromiţătoare, iar duşmanii personali ai mitropolitului pârîndu-l neîncetat la curte, Brâncoveanul hotărî să-l depărteze şi-i cerù demisia. După o strălucită apărare, Antim izbutì însă să-l înduplece pe Domn să revină asupra hotărîrii sale şi astfel el rămase mai departe în fruntea bisericii. Dar subt Nicolae Mavrocodat politica sa duşmănoasă Turcilor îi fu fatală. Bănuit că stă în legătură cu Austriecii, el fu «caterisit» (August 1716) şi trimis în exil pe muntele Sinai. Pe drum însă, Turcii ce-l întovărăşeau îşi îndepliniră ordinul tăinuit şi-l omorîră înecându-l în apele Tungei. Astfel, după Miron Costân, după Constantin Brâncoveanu, după Stolnicul Cantacuzino, nefericitele lupte politice cerură, în curs de abià cincîsprezece ani, a patra jertfă de sânge printre cei ce îşi consacraseră viaţa pentru binele şi luminarea ţărilor române, ce aveau să încapă de acuma pe mânile Fanarioţilor.

Activitatea lui Antim, depusă în serviciul culturei româneşti, începe la 1691 şi se sfârşeşte la 1716, de-odată cu moartea sa. Nu apare în răstimpul acesta aproape nici o carte din tipografiile muntene, de care să nu fie legat numele lui, ca tipograf sau editor, ca traducător, compilator sau autor, sau ca cel ce a îndemnat pe alţii să lucreze. Pe lângă aceste tipărituri, el sau elevii lui copiează cu o frumoasă slovă caligrafică cronici şi alte scrieri ce aveau să răspândească cultura în straturile largi ale populaţiei. Aducându-şi aminte de îndepărtata sa patrie, Antim trimite din ţara sa adoptivă principelui Wakhthang,

ქ: პრეკუმ ჩეი სტრეინი დორესკ: მოშია სეშაზე:
კინდ სინტინტრალტე ცარე: დენუპტსეშა ზე:
ქ: ში კაჩეი ჩეს პრე მარე: ბატუწ დე ფურთუნა:
ში როაგა პრე დუმნეზეუ: დე ლინიშტე ბუ ნა:
ქ: აშა ში ტიპოგრაფი: დო კერცეი სფერშირე:
ლაუდა ნენჩტატა: დაუ: ში მულცემი რე:

Versuri româneşti tipărite cu caractere georgiane de MIHAIL ŞTEFANOVICI (1710)

(După I. Bianu şi N. Hodoş, *op. cit.)*

guvernatorul Georgiei, pe un ucenic al său, Mihail, fiul lui Ştefan, care tipări în Tiflis o Evanghelie (1709) şi un Liturghier (1710) în limba georgiană, având de sigur consimţământul lui Constantin Brâncoveanu, care se puteà lăudà că prin munificenţa sa a dat cărţi bisericeşti tipărite nu numai Românilor şi Grecilor, ci şi Arabilor şi Georgienilor.

Dar însemnătatea lui Antim în literatura noastră stă mai ales în predicile — «didahiile» — sale. El e întâiul care a înţeles importanţa amvonului şi nu se sfieşte să spună verde că «citaniile şi tâlcurile, îndrăznesc a zice, că sânt mai bune decât citania sfintei Evanghelii». Predicele sale sânt în cea mai mare parte traduse sau compilate din operele marilor predicatori ortodocşi; mai ales vestitul predicator al comunităţii greceşti din Veneţia, Ilie Miniat, îi serveşte de model. Dar dacă aceste predici nu pot ridicà, în cele mai multe cazuri, pretenţia de originalitate, ele denotă, prin alegerea lor, cât de adânc înţe-

Portretul lui Wakhthang IV din întâia Evanghelie georgiană, tipărită la 1709 la Tiflis de MIHAIL ȘTEFANOVICI

(După I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*)

legeà Antim importanţa educativă a poveţelor rostite în atmosfera solemnă a lăcaşului dumnezeesc. Numai arare-ori îl vedem urmând drumul celor mai mulţi dintre predicatorii vechi ai bisericii (Origen, Vasile cel mare, etc.), care aveau o deosebită predilecţie pentru polemici de natură teologică, pentru tălmăciri măiestrite şi abstracte de amănunte, pentru aflarea cu orîce preţ a simbolului în cuvintele Mântuitorului, chiar când acestea sânt clare ca izvorul de munte. În schimb el caută acèle predici, care tratează un subiect actual, care biciuesc un rău primejdios pentru societatea românească şi caută să abată pe ascultătorii săi dela năravurile rele ce-i stăpânesc. Astfel, el găseşte, privind în jurul său, că e o greşală caracteristică pentru neamul românesc nesupunerea şi lipsa de respect faţă de autorităţi, şi caută să-l combată; el vede conservatismul ce poate devenì primejdios, făcând pe oameni să se opună orîcărui progres, şi le aduce înainte pilda cu viermele din rădăcina hreanului, căruia «de-i va zice cineva să iasă de acolo, să meargă la alte rădăcini mai bune şi mai dulci, el zice că mai dulce decât hreanul nu este, că acolo s'au născut şi întru aceea s'au pomenit»; se îndreaptă, bine înţeles, împotriva lipsei de religiozitate sinceră a celor ce găsesc mijloace să facă compromisuri chiar cu legile bisericii, având câte «doi duhovnici, unul la ţară şi altul la oraş: la cel de la ţară, ca la un om prost, spune păcatele cele ce socoteşte el că sânt mai mari, iară la cel de la oraş spune păcatele ce socoteşte că sânt mai mici, neguţitorind şi meşteşugind taina ispovedaniei» şi retăcând că «mâncăm carnea şi munca fratelui nostru creştinului şi bem sângele şi sudoarea feţii lui»; cu vorbe aspre dojeneşte el fudulia, îndreptându-se mai ales împotriva femeilor vanitoase, cărora le aduce pilda Sarei, soţia lui Avram, care nu se sfiià să-şi primească oaspeţii frământând pâne: «Oare să fie acum vreuna aşa? Ba, căci ia scoate mâna Sarei! O văd plină de cocă. Scoate şì mâna unei muieri de acum! O văd plină de inele şi scule. Caut şi văd faţa Sarei, plină de pielm. Văd şì faţa unei muieri de acum, plină de fleacuri drăceşti.» E multă demnitate în aceste predici, în care se îndreaptă cu energie şi cu vorbe puternice împotriva viţiilor şi a prostiei. Atuncea când condamnă vieaţa stricată, lipsa de religiozitate, profanarea celor sfinte, vorbele lui devin lovituri, iar când apără sfinţenia preotului, el află

accente energice ca acestea: «Şi nime să nu socotească din voi şi să zică în inima lui: Dar ce treabă are Vlădica cu noi, nu-şi caută vlădicia lui, ci se amestecă într'ale noastre? De n'aţi ştiut până acum şi de n'au fost nimeni să vă înveţe, iată că acum veţi şti că am treabă cu toţi oamenii câţi sânt în Ţara românească, dela mic până la mare şi până la un copil de ţâţă — afară de păgâni şi din ceia ce nu sânt de o lege cu noi. Că în seama mea v'au dat stăpânul Hristos, să vă pasc sufletele voastre şi dela mine va să ceară pre toţi, iar nu dela alţii, până când vă voiu fi păstor».

Tot din domeniul oratoriei face parte şi strălucita pledoarie ce o ţinù el în faţa Domnului, care voià să-i ceară demisia. Căci dacă în «Didahii» el a avut modèle celebre, apărarea sa personală e originală. Şi ea se caracterizează, ca şi predicele sale, printr'un rezonament limpede, prin citarea de argumente sigure, prin tonul sincer care cucereşte inima, prin energia expresiei şi prin mândria omului conştiut de dreptatea şi de calităţile sale superioare. «Eu, aici în ţară, n'am venit de voia mea, nici de vreo sărăcie sau lipsă, nici mănăstirea Sneagovului nu am luat-o cu de-a sila». De asemenea el nu râvneà nici la mitropolie: «Eram odihnit cu atâta şi-mi ajungeau necazurile ce petreceam... Mitropolia n'am luat-o cu sila nici cu mite, nici cu rugăciuni». Dacă însă, prin voia lui Dumnezeu, a ajuns odată în fruntea bisericii, atunci nu se cade să fie obidit, căci «Dumnezeu nu glumeşte» şi «răul a face este lesne, iar a se desface este cu nevoie».

Ştim că şi când Mavrocordat îl depuse din scaunul mitropolitan, Antim cerù voie să-şi justifice ţinuta sa înaintea Domnului. Dar Mavrocordat nu erà Brâncoveanu, şi nefericitului mitropolit nu i se dădù ocazia să-şi apere dreptul.

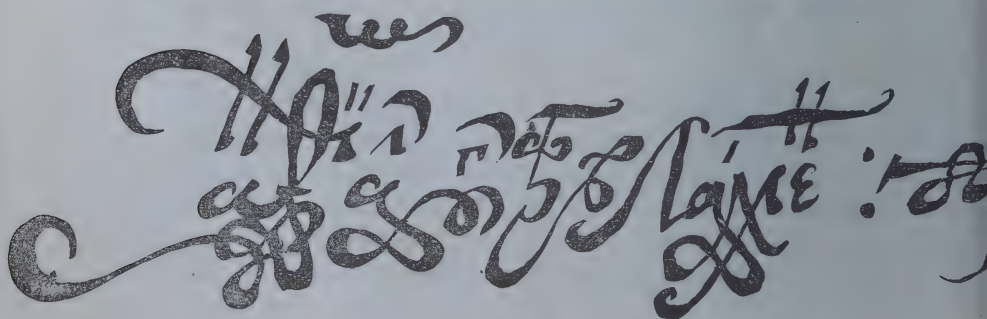

Iscălitura lui ANTIM, Mitropolitul Ungro-Vlahiei,

20. ION NECULCE.

Cele mai strălucite pagini literare în tot cursul literaturii noaste vechi le-a scris Ion Neculce.

S'a născut pe la 1672 dintr'o familie boierească, înrudită cu mulţi boieri mari din Moldova, care însă nu dăduse încă oameni străluciţi. Rămas orfan de tânăr, copilăria şi-o petrecuse în casa unei surori a bunicei sale, cu care fugì «de răul Leşilor», sub domnia lui Const. Cantemir, petrecând patru ani în Muntenia. Reîntors în Moldova, el urcă treptat scările boieriei. E vătav-de-aprozi supt Antioh-vodă, mai târziu vel-agă. În întâia domnie a lui Mihaiu Racoviţă ajunge mare sluger, iar supt a doua domnie a lui Antioh Cantemir devine mare-spătar. La 1707 îl vedem pe tânărul boier, împreună cu alţii, caimacam domnesc. Sub cei doi Domni următori, Racoviţă şi Nicolae Mavrocordat, fiind considerat ca om al Cantemireştilor, el e ţinut de o parte trebuind într'un rând să fugă chiar în Polonia. Venind însă — pentru 8 luni — pe scaunul Moldovei Dimitrie Cantemir, e făcut iarăşi mare-spătar şi, bucurându-se de încrederea desăvârşită şi de iubirea Domnului său, fu ridicat la rangul de hatman. Când învăţatul său Domn, în urma politicei sale rusofile, trebuì să pribegească în ţara prietenilor săi Ruşi, Neculce îl întovărăşì, împreună cu puţini alţii.

De aici începe pentru el un şir de zile grele, Cantemir, desamăgit şi înşelat în aşteptările sale, erà iritabil iar necazul şi-l vărsà pe cei din împrejurimea sa. In Neculce el nu vedeà pe prietenul devotat, care-şi părăsise ţara şi pe ai săi ca să-l întovărăşească în pribegie, ci se purtà cu el ca un Domn cu supusul său. Cu toate acestea, când Neculce voià să se înapoieze, el nu-l dădù slobod, deşì dorul de ţară îl chemà puternic din această Rusie, de la care nu se aşteptà la nici un bine: «de viaţa mea îmi erà cum îmi erà, dară mai mult îmi erà de copiii miei, la ce vor rămâne, că numai doară soldaţi să fie, iară la alte boierìi nu încap».

In sfârşit, după doi ani i se dădù voie să se întoarcă. Dar i se confiscaseră moşiile, iar asigurarea pe care i-o dădù Mavrocordat «că toate greşelile sânt iertate» nu i se părù o chizăşie destul de puternică. Petrecù deci alţi şapte ani în pribegie, de astădată în Polonia, până ce, după moartea celui ce-i hrăpise moşia, a lacomului şi puternicului vornic Costachi Lupu,

se hotărî să se întoarcă în ţară. În 1727 îl întâlnim «biv hatman la Iaşi», iar supt Grigore Ghica el e, în amândouă domniile acestuia, mare-vornic de Ţara-de-sus. În curând însă e din nou bănuit, închis şi prigonit, iar după ce e liberat, i se dă, la bătrâneţe, funcţiunea neînsemnată de staroste de Putna. Supt Const. Mavrocordat fu numit membru într'o comisie judecătorească în Iaşi, cu leafă de 50 de lei pe lună. A murit în anul 1744 sau 1745.

În prefaţa cronicei sale, Neculce iscăleşte «biv vel vornic», ceeace dovedeşte că el a început să-şi scrie istoria după ce-şi pierduse demnitatea de mare-vornic, deci după anul 1732. Dl Iorga a arătat şi prin alte dovezi că cronica e scrisă la bătrâneţe. Faptul acesta explică tonul blând al ei. Ne mai fiind angajat în luptele zilnice, simpatiile pentru protectori şi urile faţă de prigonitori s'au mai domolit şi, în negura amintirii, figurile apar supt o lumină mai iertătoare, liberate de colorile prea vii pe care le dă o privire din faţă în faţă şi care sânt supărătoare într'o descriere pe care nu o mai poţi cetî cu ochiul contemporanului.

Şi din fire Neculce a fost un om drept. Deşi a avut să sufere mult în viaţă — sau poate tocmai din această cauză — el e iertător faţă de slăbiciunile altora; chiar vorbind despre duşmanii săi, află explicaţii pentru greşelile lor şi nici odată nu ascunde sub tăcere calităţile lor: precum nu e un panegirist faţă de cei ce l-au scutit, nu e nici odată un ponegritor al celor ce l-au tratat rău, ci totdeauna omul drept, fără să lase ca patima să întunece lumina judecăţii adevărate.

«Moldovenii» şi «ţara», iată cele două noţiuni care preocupă totdeauna pe acest bun patriot. Ele înainte de toate îl fac să acorde omagiul de recunoştinţă chiar duşmanilor săi personali, când aceştia sânt însă buni patrioţi şi apără ţara şi poporul. Dar tot aceste sentimente pot face ca blândul Neculce să erupă în cuvinte pătimaşe împotriva acèlor duşmani, care nu erau ai săi, ci ai ţării, Grecii. Împotriva lor se îndreaptă şi Nicolae Costân şi autorul cronicei numite a lui Muste, dar nici unul dintre cronicarii şi scriitorii timpului nu i-a urmărit cu atâta necruţare şi în mod atât de consecvent ca acest patriot, revoltat în adâncul sufletului său de uneltirile acestor

streini ce exploatau ţara. De câte ori i se dă ocazia, el îi supune unei critice aspre, întreţesută cu o satiră muşcătoare şi caută mereu pe Grecii cunoscuţi lui, ca să le pună în spate vina obştească a Grecimei aciolate în România.

«Aşà socotesc eu cu firea mea această proastă: când a vrea Dumnezeu să facă să nu fie rugină pe fier, şi Turci în Ţarigrad să nu fie, şi lupii să nu mânânce oile în lume, atunce poate nu vor fi nici Greci în Moldova şi în Ţara muntenească, nici or fi boieri, nici or puteà mâncà aceste două ţări cum le mânâncă... Focul îl stingi, apa o iezeşti şi o abaţi pe altă parte vântul, când bate, te dai în lături într'un adăpost şi te odihneşti, soarele întră în nouri, noaptea cu întunerecul trece şi se face iar lumină, — iar la Greci milă sau omenie sau dreptate sau nevicleşug, nici unele de aceste, sau frica lui Dumnezeu!»

Grecul Ipsilanti câştigă o victorie asupra Nemţilor, dar iată cum: «Iară Hatmanul cu o stea... s'au întors înapoi, fiind Grec cu piele de iepure la spate şi au fugit toată noaptea şi i s'au făcut ziuă la Bistriţă... că, când s'au fost tâlnit cu oastea cea nemţească, tremurà de frică şi vrea să fugă. Iară Turcii, văzându-l că va să fugă, au început a-l suduì şi au scos săbiile asupra lui, să-l taie; iară hatmanul, dacă au văzut că fac Turcii vorbă asupra lui, s'au slobozit, de frică, asupra Nemţilor şi s'au tâmplat acea izbândă».

Unul singur dintre domnitorii români e tratat deosebit de vitreg, de Neculce, e acel Dumitru Cantacuzino, despre a căruia scurtă domnie încă nimeni nu a găsit cuvinte de laudă. El vorbeşte despre relaţiile scandaloase de dragoste ale Domnului cu o damă de curte, Arhipoaia, şi cu fiica sa, care «erà tânără şi frumoasă şi plină de suliman, ca o fată de rachieriţă», pe când Domnul «de bătrân, dinţi în gură nu aveà; dimineaţa îi încleia de-i puneà în gură, iară sara îi descleià cu uncrop şi-i puneà pe masă, şi carne în toate posturile cu Turcii dimpreună mâncà. Oh! oh! oh!» Din acest «oh, oh, oh!» final se vede toată indignarea scriitorului faţă de purtarea scandaloasă a lui Dumitru Cantacuzino, indignare cu atât mai mare, cu cât cel ce dădeà prilej la scandelă nu erà un om oarecare, ci un Domn român, care prin sceptrul ce-l purtà deveneà o persoană aproape sfântă.

Dar din citaţiunea aceasta se mai deprind pentru noi două note caracteristice ale scriitorului Neculce: sinceritatea sentimentului

său, care une-ori erupe în exclamaţii lirice, şi deosebita măiestrie cu care ştie schiţà prin câteva trăsături figura unui om, făcând să trăiască înaintea ochilor noştri. Căci Neculce nu caută ca din faptele unui om să scoată figura abstractă, istorică a lui, nici nu e psihologul care să caute să pătrundă în sufletul celor ce conduc politica unei ţări şi să descopere cauzele acţiunilor lor — acest fel de a scrie aparţine istoricilor moderni — ci el e povestitorul de talent, care vede lucrurile şi persoanele limpede şi are darul să ni le evoce tot atât de clar cum le-a văzut el. Nu prin descrieri amănunţite, ci prin câteva trăsuri caracteristice. Astfel în cronica lui Neculce nu se perindează oameni care se deosebesc unul de altul numai prin timp, prin nume sau rang, ci el creează o galerie, în care locul fiecăruia e fixat într'o ramă bine definită în care fiecare apare ca o personalitate, cu o fire deosebită şi, mai mult decât atâta, cu un exterior bine precizat.

Iată Petru cel Mare, ţarul Rusiei. Descriindu-l ca pe un om mare, înalt, gros, rotund la faţă, oacheş şi cam smad, el nu uită să pomenească şi de acel tic nervos: «cam aruncà câteodată din cap fluturând», care e deosebit de evocativ. Iată Duca-Vodă, bătând însuşi cu băţul său în opt muchi pe zlotaşi, până-i omorà; el e posomorît, se uită crunt «ca să iee oamenii de frică... Erà om nu prea înalt şi gros, burduhos şi bătrân; numai îşi cerneà barba; pe atâta se cunoşteà că nu aveà acătare minte sau frică de Dumnezeu». Const. Mavrocordat erà «prea mic de stat şi de făptură proastă şi căutătura încrucişată şi vorba lui înceată... erà om de-l întorceau şi alţii... [dar] îi erà dragă învăţătura, corespondenţii de toate ţările să aibă, prea silitori spre veşti, ca să ştie ce se face prin alte ţări, ca să dobândească nume lăudat la ţară». Tot Neculce e cel care ne înfăţişează pe Dosofteiu cu cuvintele de laudă pe care le-am citat la alt loc, iar vorbind despre M. Costân, al cărui tragic sfârşit ni l-a descris atât de duios, găseşte totdeauna cuvinte calde de apărare.

Astfel descrierea lui e totdeauna colorată, vie, amănuntele cele multe cu care o împestriţează îi dau relief şi ne face să-l urmărim cu interes. Ca un moş sfătos, ce e, ne povesteşte bunăoară despre şampania ce s'au băut la intrarea Împăratului în Iaşi, despre acel vin «dela Franţuji... care, îndată ce au băut

au înmărmurit toți de beți și n'au mai știut cum au dormit într'acea noapte, și Domnul, și boierii». Figurile sale nu-s nici odată căutate, podoabele stilului său sânt potrivite cu simplitatea felului său bătrânesc de a povesti. Un proverb popular, o citație din biblie care circulă în gura tuturor — căci lui nu-i place să se impopoțoneze cu citații din scriitorii mari — iată mijloacele lui cele mai preferite spre a da plasticitate stilului său. Când Ilie Cantacuzino se împacă cu Grecul Morona, el exclamă: «calul râios găsește copaciul scorțos». Grecul Iordache Ruset ține pacea ce o face cu Brâncoveanul «precum țin cânii Vinerile». Când candidatul de domnie voește să pară că nu el se îmbulzește la tron, ci că îl primește mai mult forțat de alții, Neculce zâmbește asemănându-l cu «fata ceea ce zice unui voinic: fă-te tu a mă trage și eu oi merge plângând», iar când Rușii cred că a luà tronul turcesc nu le va face nici o greutate, Neculce, mai experimentat decât aceștia, dă bătrânește din cap, scriind: «Cum ar luà oarecine cârpa unei femei din cap, așà țineau ei că ar luà și ar bate puterea împărăției turcești».

Dacă ar fi să facem o paralelă între ceilalți cronicari și între Neculce, atunci cel mai apropiat în felul de a povesti e Radu Popescu, care întocmai ca Neculce iubește amănuntele, îi place să descrie situațiile cu culori vii, cu un cuvânt, îi place să povestească. Și unul și altul rămâne personal de la un capăt la altul al cronicei sale. Dar ce deosebire între sufletul curat, între simțul de dreptate și spiritul aristocrat al lui Neculce, și între firea pornită spre ură și nedreptate, între lipsa de caracter și de cultură sufletească a parvenitului Popescu, care scrie ca să-și răzbune sau să-și facă mână bună la cei de sus! In privința firii sale Neculce se aseamănă cu Ureche și cu Miron Costân, cu acei boieri cu iubire de țară și cu patriotism cald, care iau pana în mână pentru ca să nu se uite trecutul neamului moldovenesc. Neculce nu are în măsură atât de mare ca Logofătul Miron discernământul istoric și mai ales, e mai puțin erudit decât N. Costân, de care se deosebește mài mult. Cultura lui nu întreceà pe aceea a boierilor de pe timpul său: cu greu va fi știut vreo boabă latinească sau elinească. Dar aceste cunoștințe nici nu le credeà el necesare și simțeà o repulsiune firească față de citațiile din autori streini. În prefața sa ne spune că și-a scris letopisețul până la Duca cel bătrân «din izvoade ce le-a aflat

pe la unii şi alţii», dar mai ales «din auzitele celor bătrâni boieri», «iar dela Duca-vodă cel bătrân înainte, până unde s'a vedeà la domnia lui Ioan-vodă Mavrocordat, nici de pe un izvod a nimărui, ce, am scris singur dintr'a mea ştiinţă câte s'au tâmplat de au fost în viaţa mea. Nu mi-au trebuit istoric străin să citesc şi să scriu, căci au fost scrise în inima mea».

Totuşi respectul său pentru istoriografie şi pentru istoricii eruditi îl face să se oprească un moment în felul de a scrie care-i conveneà lui mai mult. Acest scriitor, care înainte de toate erà un povestitor, ar fi dorit să împodobească letopiseţul ţării sale cu legendele atât de interesante care circulau pe atunci din gură în gură. Scriitorul deprins a spune totdeauna cuvântul potrivit spre a învià pe un mort scump din istoria ţării sale, găseà în aceste elemente tradiţionale, povestite de bătrâni şi cântate de popor, nota caldă, trăsurile caracteristice care ar fi dat povestirii sale asupra vremurilor de demult plasticitatea naraţiunii evenimentelor contemporane. Dacă ar fi fost fără premergători, Neculce ar fi plăsmuit de sigur din aceste amintiri tradiţionale o istorie vie şi literară a neamului său. Dar cetind scrierile celorlalţi, şi mai ales ale lui M. Costân, observă asprimea cu care judecà acesta basnele şi scorniturile lui Eustratie Logofătul, Simion Dascălul şi Misail călugărul. Afară de aceea el rămase oarecum nedumerit văzând că M. Costân, care de sigur cunoşteà şi el aceste tradiţiuni, nu le-a dat nici o însemnătate.

Astfel el părăseşte planul de a-şi împodobì letopiseţul cu ele; dar erà un om prea mult de gust, erà un prea mare artist, ca să renunţe cu totul la ele. Şi de aceea şi-a făcut socoteala în modul următor: basnele lui Eustratie şi a celorlalţi, «Miron Logofătul şi cu Nicolae, fiul său, nu le-au scris, şi-i ocăreşte; şi se cade să-i ocărească unde face că sânt Moldovenii din tâlhari; bine face că-i ocăreşte şi zice că sânt basne. Iară pentru Dumbrava-roşie, cum că au arat-o Bogdan-vodă cu Leşii, Miron Logofătul au lăsat de n'au scris; dară aceea zic să nu fie basnă; pentru neamul Movileştilor şi cum li s'a numit acest nume dintru Ştefan-vodă cel Bun, «Moghilă», iar nu-i basnă; şi altele multe n'or fi ştiut istoricii [streinii] ca să le pomenească toate. Deci o samă de istorii mai ales şì noi nu le-am lăsat să nu le scriem; însă nu le-am scris la rândul lor, ce s'au pus de o parte; înaintea domniei Dobijei-vodă s'au scris; ce cine va vrea să le creadă, bine va

fi, iară cine nu le va crede, iarăşi bine va fi; cine cum îi va fi voia, aşà va face. Că mulţi istorici străini în alte ţări nu le ştiu toate câte se fac în alt pământ; tot mai bine ştiu cei de loc decât cei străini».

Astfel Neculce pune, ca un fel de introducere la letopiseţul său, acea *Samă de cuvinte ce sânt auzite din om în om, de oameni vechi şi bătrâni şi în letopiseţe nu sânt scrise,* în care păstrează anecdotele preţioase despre vremile apuse, din care peste 200 de ani, poeţii noştri mari şi-au scos motivele celor mai frumoase poezii epice româneşti. De aici a scos Bolintineanu subiectul baladei sale «Mama lui Ştefan-cel-Mare», de de aici C. Negruzzi şi Alecsandri motivul poemelor lor «Aprodul Purece» şi «Dumbrava Roşie». Neculce le-a adunat de unde le-a găsit, din popor şi de la boierii bătrâni, la care se păstrau legendele orale despre începuturile familiilor boiereşti, precum e tradiţiunea despre neamul Movileştilor.

In aceste patruzeci şi două de anecdote, care se învârtesc în jurul persoanei lui Ştefan cel Mare, scrise de Neculce în felul simplu şi naiv cum i s'au povestit, putem vedeà începutul naraţiunii epice în literatura română. Căci Neculce nu e numai un izvor nesecat pentru istorici, care din scrierile lui pot reconstruì şì istoria culturală, pe lângă cea politică, a veacului XVII—XVIII, ci el, prin limba sa frumoasă, prin sinceritatea tonului, prin vioiciunea stilului şî plasticitatea figurilor sale, e cel dintâiu povestitor literar de talent mare al nostru. Letopiseţul său a fost cel mai cetit dintre toate cronicele româneşti, ceeace dovedesc multele còpii în care ni s'a păstrat.

21. DIMITRIE CANTEMIR.

De la Ion Neculce, care fără să fie cel mai erudit fiu al timpului său, a fost cel mai puternic talent literar, ne îndreptăm la cea mai impozantă figură a epocei noastre literare vechi, la acel scriitor, a cărei faimă a trecut graniţele strimtei sale ţări.

E *Dimitrie Cantemir*, Domnul Moldovii.

Tatăl său, Const. Cantemir, Domn moldovean dela 1685 până la 1693, a fost un om cu puţină ştiinţă de carte: abeà ştià să-şi scrie numele. Ceeace l-a ridicat, la bătrâneţele sale, pe scaunul Moldovii n'a fost cultura, ci vitejia sa personală, de care a dat dovadă din tinereţe. Dar dacă el însuşi erà lipsit de

lumina învăţăturii, nu i-a lipsit înţelegerea pentru cultura de care voia să facă părtaşi pe fiii săi. Cel mai mare, Antioh, nu pare a fi fost accesibil pentru carte; în schimb, al doilea fiu, beizadeaua Dimitrie, aveà şi aplecările şi dorinţa necesară de învăţătură, aşa încât el, instruit de timpuriu de dascăli luminaţi şi înconjurat de un mediu învăţat, devenì un fenomen de erudiţie pentru acest început al veacului al XVIII-lea.

Preceptorul său a fost acel călugăr grec şi învăţat scriitor al timpului său, mare predicator şi pedagog în acelaşi timp, Ieremia Cacavela, pe care am mai avut ocazia să-l pomenim. Acesta l-a introdus în întâiele principii de filosofie, dându-i cultura clasică greco-latină a timpului, mai mult grecească decât latină. Mai târziu, Dimitrie Cantemir avù prilejul să-şi completeze ştiinţa în cursul îndelungatei sale şederi în Constantinopole, în cercul celor mai de seamă savanţi ai timpului, Turcul Effendi Saadi, filosof şi matematician, dela care învăţă turceşte şi cu care adesea aveà discuţii de natură religioasă, filologul Iacomin şi călugărul, mai târziu arhiepiscopul Meletie, un adept al filosofiei lui Tales şi a lui Ioan Baptista van Helmont, precum şì muzicianii Kiemani Ahmed, un Grec renegat, şi Angeli.

În cercul acesta, tânărul doritor de învăţătură, care aveà şì deosebite aptitudini muzicale şi talent spre desemn, şi-a câştigat o cultură enciclopedică şi cunoştinţele de limbi care l-au făcut renumit. Având probabil din fire predispoziţii spre misticism, mediul savant în care trăià nu putù decât să accentueze şì mai mult această pornire firească, care-l face ca să iubească totdeauna figurile simbolice, să caute între argumentele sale cu predilecţie pe cele mai complicate, să iubească chestiunile cele mai obscure şi să caute, în exprimare, forma cea mai întortochiată. Din pricina aceasta, Cantemir, căruia i se cuvine cea mai mare stimă şi admiraţie ca savant, nu e în stare să ne stârnească în aceeaşi măsură admiraţia ca scriitor, el nu ne poate încălzì şi apropià de sine pe drumurile încâlcitelor sale excursiuni savante.

S'a născut în 26 Oct. 1673. La 15 ani, în toamna anului 1688, el fù trimis de tatăl său, pe atunci Domn al Moldovei, la Constantinopole, ca ostatec, în locul fratelui său mai mare, Antioh, care se întorceà în ţară. Mai târziu el fu iarăşi înlocuit

la Poartă de frate-său şi, întors în Moldova, luă parte, împreună cu tată-său, la războaiele între Turci şi Poloni (1692). «În ultimele evenimente îl vedem pururea amestecat. E întotdeauna

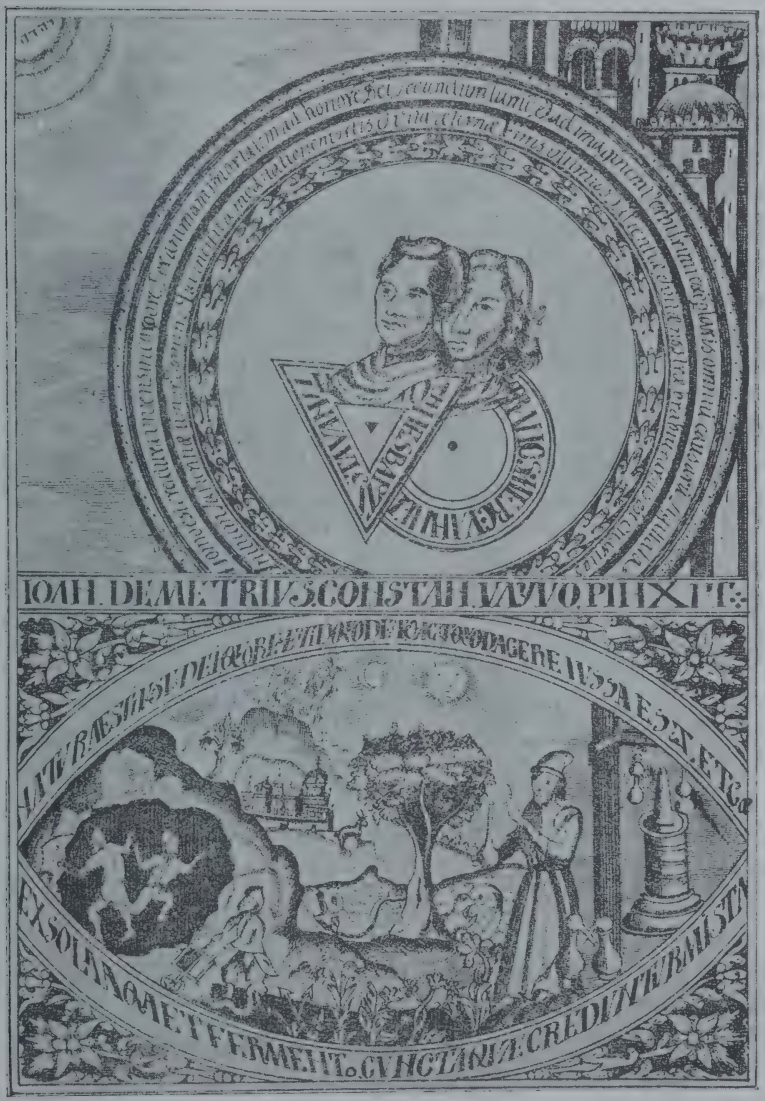

Desemnuri de ale lui DIMITRIE CANTEMIR
(După ediţia Academiei Române).

lângă bătrânul Domn, împărţindu-şi vremea între cărţi şi arme. Seara stăteà până târziu lângă Constantin-vodă, un necărturar care iubeà cartea şi simţeà dureros glumele făcute asupra «prostiei» lui, steteà lângă el — fiul aşa de tânăr şi tatăl aşa de bătrân — şi-i ceteà istòriile celor vechi, ori îi tălmăceà din slavona sfânta Scriptură, ori îi ceteà cuvintele sf. Ioan Gură-de-aur. O scenă duioasă din viaţa simplului trecut aceste lecturi târzii, la lumina lumânărilor, în vechiul palat pustiu al Domnului fără Doamnă, fără rude, fără adevăraţi prieteni, având pe lângă sine numai pe acest copilandru, care-i semănà aşa de bine la chip şi a cărui minte luminată erà atât de superioară minţii lui naive. În marele jilţ domnesc, bătrânul «rumân la faţă...., cu barba albă ca zăpada», cătând în umbra nopţii la fruntea înaltă şi largă a genialului său copil, care ceteşte pentru dînsul, neînvăţatul, vechea înţelepciune vecinică a cărţilor....

«Dimitrie petrecù cu tatăl său sara nopţii tragice în care se săvârşì arestarea lui Velicîco Costân şi el avù un rol în înscenarea care trebuià să dee pe vinovaţi în mâna Domnului lor. Nu numai atât. Învăţatul beizadeà a fost acela care a supraveghiat executarea influentului şi temutului Hatman. «Şi au stătut acolo de faţă», acolo «înaintea porţii la fântână», unde în cel din urmă ceas al nopţii, calul lui Petraşcu Costân se oprì, speriat, înaintea cadavrului aruncat pe stradă, în scumpele-i haine de mătasă, — şi «au stătut acolo de faţă, pentru credinţă, până ce i au tăiat capul» (Iorga).

Cruzimea pe care a dovedit-o Dimitrie Cantemir în complicitatea omorului Costâneştilor e întâiul act în care se manifestă dorinţa lui de a domnì, de a-şi asigurà cu orîce jertfă acel tron al Moldovii la care se ridicase tatăl său din simplu oştean.

În anul 1693 Constantin Cantemir murì de un atac subit de apoplexie — pedeapsa pentru omorul Costâneştilor, murmurau boierii cu frica lui Dumnezeu. După recomandarea tatălui său, care pare a fi iubit mai ales pe acest fiu ce aveà în măsură atât de mare calităţile care-i lipseau lui, şi având sprijinul boierilor puternici moldoveni, Dimitrie fu încoronat de Domn. Dar abià o lună şi câteva zile i-a ţinut domnia, din Martie până în Aprilie 1693, căci în primăvara aceluiaşi an şi a vieţii sale, el trebuì să coboare de pe tron.

A fost coborît prin intrigele Domnului muntean, Const. Brâncoveanu, care erà duşmanul de moarte al Cantemireştilor.

Cantemir se retrase la Constantinopole, unde petrecù aproape toţi cei şaptesprezece ani care trecură până la a doua urcare a sa pe tron. Aici, în societatea învăţaţilor orientului turcesc, se ocupă cu studiile sale favorite. Dar nu acestea i-au fost singura sa ocupaţie. Căci cel doritor de domnie nu se puteà

Portret din tinereţe al lui DIMITRIE CANTEMIR, descoperit într'un muzeu francez

(După N. Iorga, *Floarea Darurilor*).

lăsà învins de duşmanul său, oricât de puternic ar fi fost el, şi în tot cursul acestui timp el întrebuinţă cunoştinţele sale personale şi dibăciile sale de diplomat, spre a ajunge iarăşi pe tron. Toţi anii aceştia sânt umpluţi de duelul celor doi mari măieştri ai intrigei, Constantin Brâncoveanu şi Dimitrie Cantemir. Forţele

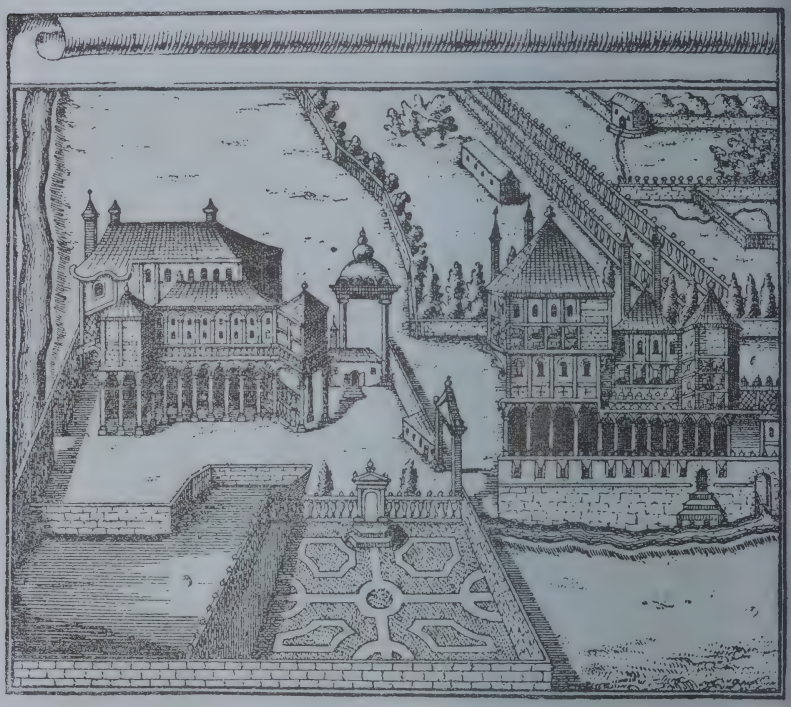

Palatul lui DIMITRIE CANTEMIR în Constantinopole
(După ediţia Academiei Române).

lor erau egale, vaza lor de o potrivă, iar dacă învinsul a fost mai totdeauna Cantemir, cauza e că îi lipseà cea mai puternică şi eficace armă a timpurilor acestora, averile mari şi făcătoare de minuni ale Brâncoveanului.

După răsturnarea lui Dimitrie Cantemir, tronul Moldovei fu ocupat de Duca, ginerile Brâncoveanului. Fiul Grecului ajuns din calfă de abager pe tronul Principatului românesc, erà un om deosebit de învăţat, dar stricat la suflet, care prin purtarea sa se făcù în scurt timp odios. În anul 1695 situaţia schim-

bându-se în favoarea Cantemireştilor, primì tronul Antioh, fratele mai mare al lui Dimitrie. E greu de admis că Dimitrie ar fi renunţat de bună voie în favoarea fratelui său, atras mai mult de iubirea cărţilor, decât de puterea domniei. Mai de grabă se pare că între cei doi fraţi există o înţelegere, ca Antioh să ia scaunul Moldovei, asigurând deocamdată familiei dinastia, iar cu puterea sa de domnitor pe deoparte şi prin legăturile lui Dimitrie la Poartă pe de altă parte, să se submineze Brâncoveanul, pentru ca Dimitrie să ajungă Domnul celuilalt Principat, cu mult mai însemnat şi mai mare, al Ţării-româneşti; astfel dinastia Cantemireştilor ar fi unit cele două ţări.

Dimitrie, — care rămase capuchehaie moldoveană la Constantinopole, purtă cu grijă interesele fratelui său şi căută, pe de altă parte ca să clatine vaza Brâncoveanului, care respinse cu trufie peţirea lui Antioh pentru una din fiicele sale. La 1697 Dimitrie participă la lupta Turcilor cu Nemţii şi erà în oastea musulmană, fugind cu ea, după înfrângerea ruşinoasă dela Zenta.

De mult Dimitrie erà ca şì logodit cu o fată a lui Şerban Vodă, cu care se căsătorì în anul 1699 la Braşov, unde mireasa lui, fratele şi mama ei, petreceau în exil. Prin legătura aceasta cu cei fugiţi dinaintea Brâncoveanului aveà să se accentueze şi mai mult ura între cele două familii. Cu toate uneltirile acestuia, nunta se făcù în Iaşi după Ispasul aceluiaşi an. Dar Brâncoveanul se răzbună în alt chip. Pârile sale şi pungile cu bani răsturnară în anul următor (1700) pe Antioh din scaunul Moldovei, pe care nu-l putù ocupà nici după trei ani, când Constantin Duca fù a doua oară detronat, în favoarea boierului pământean Mihaiu Racoviţă.

Steaua Cantemireştilor păreà a fi apus pentru totdeauna, căci Mihaiu Racoviţă izbutì să adune în jurul său, îmbunându-i, pe toţi boierii ţării, atât pe partizanii Ducăi, cât şì pe ai Cantemireştilor. Dar în vremile acestea de surprinderi, s'a putut întâmplà, ca chiar peste un an şi jumătate, Racoviţă să cadă, iar în locul lui să ajungă, la 1705, din nou Antioh, care domnì până la 1707, ca să fie înlocuit iarăşi prin Racoviţă, iar acesta, la 1709, prin Nicolae Mavrocordat.

Un moment se păreà că aveà să se facă pace între Brâncoveanu şi între Dimitrie Cantemir, obosiţi amândoi de lupta

crâncenă ce-şi dădeau. Constantin mijlocì pacea şi se îndatoră să plătească lui Dimitrie o însemnată pensie anuală.

Nu însă acestei împrejurări se datoreşte, în anul 1710, suirea lui Dimitrie pe tron, ci cauzele ei au fost altele.

Între Turcia şi Rusia situaţia politică se înăsprise. Un războiu devenise inevitabil. Turcii nu aveau încredere în Brâncoveanu, care cochetà în aceste timpuri, când nu se ştià cine va fi învingătorul, şì cu Nemţii şì cu Ruşii, căutând să păstreze în acelaşi timp, pe faţă, bunele relaţii cu Poarta. Domnul Moldovean, fiul Exaporitului, erà un bun credincios al Turcilor, dar nu erà bine văzut în ţară, înduşmănindu-se cu mulţi boieri, pe care îi persecutà sau îi trimisese peste hotare. Poarta trebuià deci să aibă în Moldova un Domn pământean, cu legături familiare printre boieri, capabil de a răsturnà pe Brâncoveanu. De aceea când Mare-vizir devenì un prieten al lui Dimitrie Cantemir, acesta îl propuse Domn, ca pe fiul unui vestit războinic şi credincios Porţii şi ca pe un duşman vechiu al lui Brâncoveanu. Cu onoruri deosebite şi cu scuteli de cheltuieli, Dimitrie Cantemir urcă scaunul Moldovei la anul 1710.

Şi iată că acest protejat al Turcilor devenì prietenul duşmanilor lor, al Ruşilor. Schimbarea aceasta de ţinută, care e o trădare în acelaşi timp, se explică uşor. Turcii, care îl iertaseră de biruri, începură în curând să i le ceară, supt alte forme, pe când vistieria erà goală, şi nu aveà de unde să se umple. În înfrângerea teribilă dela Zenta, Dimitrie Cantemir, care cunoşteà mai bine ca orìcine altul istoria otomană, va fi zărit apunerea puterii turceşti, pe când în est Petru cel Mare ridicà statul rusesc. Din punct de vedere politic, Cantemir crezù deci că e mai prudent să părăsească pe cei slăbiţi şi să se alieze cu creştinii şi ortodocşii, cărora le surâdeà viitorul.

De aceea Dimitrie Cantemir trădă pe cei ce l-au ridicat pe tron, — şi căzù. Din Noemvrie 1710 până în lunie 1711 i-a ţinut domnia şi după 7 luni o pierdù pentru totdeauna, căci Ţarul, în care mulţi vedeau un zeu cuceritor, a fost învins. Astfel, am pierdut pe Antioh, marele fiu al lui Cantemir, care devenì Rus, — altfel, am fi ajuns Românii pentru veacuri în împărăţia colosului vecin.

Lui Petru cel Mare, în pacea dela Stănileşti, i-au cerut Turcii extradarea lui Cantemir, trădătorul. Sfetnicii săi îl sfă-

DIMITRIE CANTEMIR, Principele Moldovii
(După Gr. G. Tocilescu, *Hronnicul*).

tuiau să împlinească această condiție, «să nu lase să piară pentru un singur om o oaste atât de numeroasă». Petru însă a răspuns «cu o inimă într'adevăr împărătească»: «Aș puteà să dau Turcilor toată țara până la Cursc, fiindcă am speranță de a o recucerì, dar supt nici un chip nu-mi pot călcà cuvântul și să extradez pe un principe, care pentru mine și-a părăsit principatul; căci este cu neputință de a recâștigà onoarea odată pierdută».

Astfel Cantemir își părăsì țara cu câțîva boieri, între care și Neculce, și plecă cu Petru cel Mare în Rusia. El cerù țara Harcovului, cu toate veniturile, zicând că «țară au lăsat, țară să-i deie; și pe toți Moldovenii el să fie mai mare; că ce va fi voia lui, volnic să fie să facă, și fără ucazul lui nime să nu fie volnic a merge nicăiri, și alte multe ca acestea». Dar cererea lui nu fu ascultată și i se dădură numai «o mie de dvoruri în țara Moscului, care acea mie de dvoruri cuprinde 50 de sate și oameni ca 15 mii», și afară de aceea «câte 20 de pungi de bani pe an, cari fac 6000 de ruble și două părechi de case frumoase în Moscva».

Astfel începură desiluziile pentru cel menit ca să fie domnitor și redus la simplul rol de boier. Soția Sa, Casandra, fiica lui Șerban-Vodă, murì la 1713 de inimă rea, lăsându-l cu patru feciori, între care cel mai mic erà Antioh și două fete.

El se făcuse «încă și mai rău și mai iute la beție și se scârbeà de fiece și ușa îi erà închisă». Incetul cu încetul Cantemir s'a înstreinat tot mai mult de țara sa, devenind un curtean și consilier al lui Petru cel Mare, căsătorindu-se cu frumoasa princesă de Trubetzkoi, devenind însoțitorul lui Petru în pelegrinagele sale, în calitate de orientalist diplomatic și tălmaciu. Când, la 1714 (11 lulie), Academia din Berlin îl alese de membru al ei, fostul voievod moldovean abià mai erà Român.

Abià când boala de care sufereà, diabeta, îl doborî, la 1722, abià atunci îl apucă dorul de țara în care s'a născut și pornì, cu voia țarului, la începutul anului 1723, din Astrahan spre Moldova. A murit, înainte de a fi împlinit cincizeci de ani, în August 1723.

Opera lui Dimitrie Cantimir e mare, căci acest erudit al timpului său a găsit, în tot cursul vieții sale, vremea pentru

Ilustrație din DIVANUL lui CANTEMIR (1698)
(După I. Bianu și N. Hodoș, *op. cit.*)

îndeletniciri literare. Avem din copilăria lui, în latineşte, nişte încercări de scrieri filosofice confuze, care n'au alt merit decât să ne arăte cât de pronunţată erà încă din juneţă aplecarea lui spre gânduri şi expresiuni încâlcite şi obscure.

La 1698 apare în tipografia din Iaşi opera sa filosofică, închinată fratelui său şi întitulată: *Divanul sau gâlceava înţeleptului cu lumea sau Giudeţul sufletului cu trupul.* E o operă, de compilaţie filosofico-teologică, în care autorul încearcă să arăte însuşirile superioare ale sufletului faţă de trup. Din această întâia lucrare a lui Cantemir în limba română se poate prevedeà cum vor fi operele lui viitoare. Lui îi lipseşte absolut înţelegerea pentru firea limbei poporului său, pe care o cunoşteà bine, dar pe care n'o ştià preţuì. În loc ca din această lucrare să fi făcut întâia scriere filosofică în limba noastră, el schimonoseşte limba în mod atât de barbar, după sintaxa şi topica limbei latine, şi de multe ori numai din tendinţa de a fi cât mai sucit în expresie, încât avem fraze ca: «când pe lume prunc te-ai născut, aceasta să şti, că nu pentru alta în lume te-ai». Şì de altfel, conţinutul operei e atât de strein cugetării limpede, atât de puţin potrivit cu cursul logic al unei minţi scrutătoare, încât nu credem că în afară de dascălul său Ieremia Cacavela, care o laudă într'o prefaţă tot atât de încurcată, să fi fost gustată vreodată.

Pe la 1705 termină scrierea sa care e cea mai caracteristică pentru felul său de a face literatură, aceà ciudăţenie, numită *Istoria ieroglifică.*

Precum în «Divanul lumii» regretăm că întâia operă filosofică în limba română a fost apucată greşit şi în loc ca autorul ei să devină un precursor, ocupă un loc izolat, rămas din fericire fără urmaşi, tot astfel Istoria ieroglifică ne inspiră acelaşi sentiment de regret, căci în el avem întâiul roman istoric-social, care însă, prin felul ciudat cum a fost conceput, n'a putut rămâneà în literatura noastră.

În prefaţă Cantemir ne spune că el n'a voit să facă istoria timpului său, ci că pe el l-a atras mai mult partea socială a întâmplărilor contimporane. E vorba despre cei dintâi ani ai veacului al XVIII-lea, epoca aceea, pe care, schiţând viaţa scriitorului, am cunoscut-o determinată de intrigile ţesute la Constantinopole. Cât de preţioasă ar fi fost scrierea lui, dacă cunoscător cum erà al tuturor «amestecăturilor» ce se făceau pe

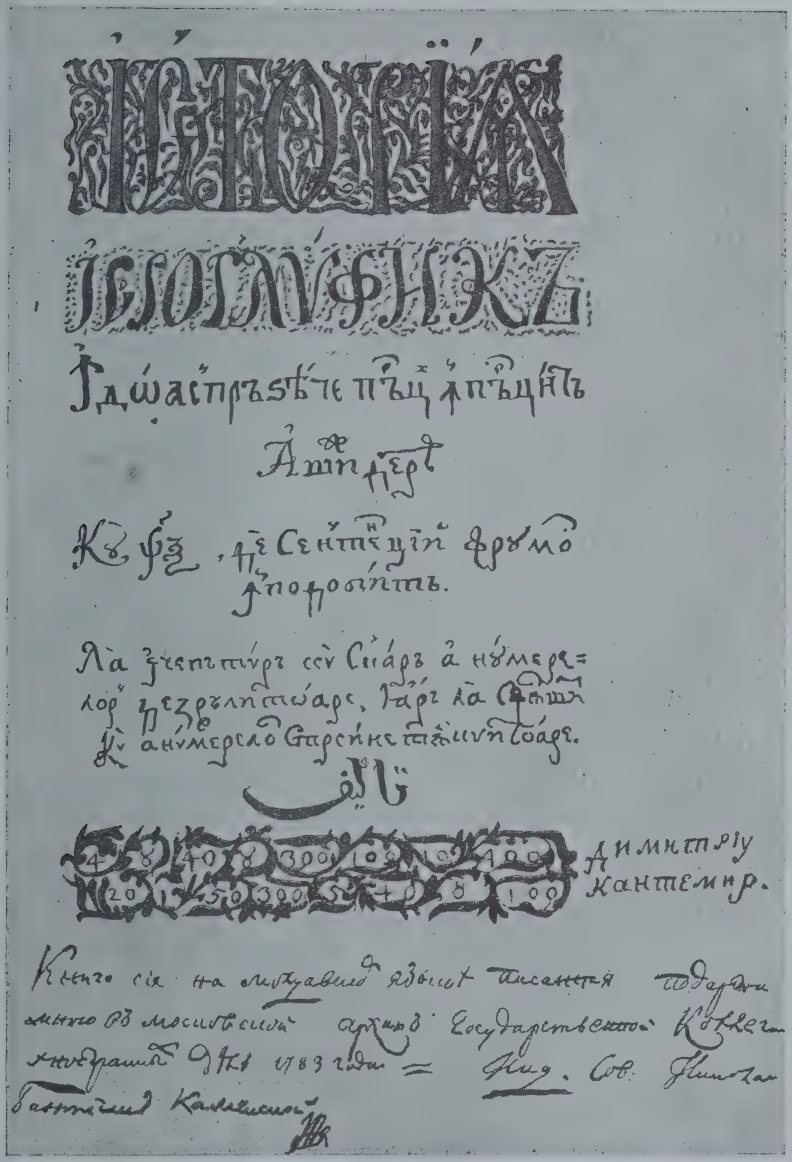

Foaia de titlu a ISTORIEI IEROGLIFICE de D. CANTEMIR
(După ediţia Academiei Române).

acest timp la Poartă, ştiutor al obiceiurilor şi al persoanelor de pe atunci, inteligentul tânăr ne-ar fi dat, dacă nu un roman în sens modern, căci acesta nu erà posibil pe atunci, cel puţin un tablou discret, cu reticenţe atunci când consideraţii politice nu-i permiteau să vorbească deschis, dar cu o descriere bogată a mediului social. Pentru o astfel de operă însă Cantemir erà prea erudit şi prea angajat însuşi în lupte.

Trebuindu-i o urmă pe care să calce, el se întoarce tocmai în secolul al III-lea, la «Istoria Etiopicească» a lui Iliodor, şi concepe ideea curioasă — dar în consonanţă cu gusturile sale pentru simbol şi alegorie — de a înlocuì persoanele active prin animale, căutând pentru fiecare pe acel dobitoc care corăspunde mai mult firei acelei persoane. În acest chip şi cu limba întortochiată credeà el că va puteà aduce şì pe Români «spre deprindere ritoricească» şi va aveà ocazia să-şi plaseze mai bine neologismele sale şi sentinţele adunate «prin osteneala a câtăva vreame». La începutul scrierii se dă o explicare sau «o scară a numerelor şi cuvintelor streine tâlcuitoare», iar la urmă «o scară a numerelor şi cuvintelor ieroglificeşti tâlcuitoare», din care aflăm că lupul e Bogdan Hatmanul, vulpea: Ilie Stolnicul, bursucul: Lupul Vornicul, cămila: Mihalachi Racoviţă, momâţa: chipul voroavei munteneşti, priveghitoarea: Cacavela, începutul *a* sfârşitul *s:* Adrianopolis, molia din blane: Athanasie Papazoglu, boul: Donici logofătul, etc.

Subt astfel de hieroglife, pe care le explică la urmă cu alte hieroglife (cu cifrele arabe corăspunzătoare literilor alfabetului cirilic), simţindu-se mai la adăpost, a dat voie liberă sentimentelor sale de ură şi de părtimire pentru persoanele care îi erau duşmănoase şi pentru cele pe care le agreeà. Cu toate aceste, personagiile sale travestite în animale îl fac uneori să uite hieroglifica istorisire şi în povestea sa se amestecă povestiri despre animale, fără simbol. Astfel e istorioara despre cei doi lupi şi despre câne, astfel cea despre furnică, care fură curechiul «guziului» şi-i pedepsită pentru furtişag de pasărea care o mănâncă, iar aceasta, pentru lăcomie, de şoarecele, care-i atacă puii, iar acesta, pentru «simeţie» de mâţă, aceasta, pentru pismă şi viclenie, de dulău, acesta, pentru vrăjmăşie şi mândrie, de lup, acesta, pentru veche duşmănie, de pardos, acesta pentru obraznică bărbăţie, de cioban, acesta, pentru trufie, de oştean,

iar acesta, cade şi el cu capul într'o piatră, luându-se după un iepure. Tocmai invers decât fabuliştii de mai târziu, Cantemir nu întrebuinţează acest gen pentru aluziuni politice — când restul cărţii e plin de ele — ci numai de dragul povestirii şi a sentinţelor morale, dintre care cele mai multe sânt banale, unele însă pline de înţelepciune, altele, mai puţine, chiar frumoase, precum: «Căci pravul casii după măturat, deşi se rădică şi în razele soarelui gioacă, însă nici razele soarelui a nu lovì opreaşte, nici paşii celui ce prin casă umblă conteneaşte».

Câteodată povestitorul se avântă chiar la forma versului. Aceste versuri însă sânt toate cam de tagma celor pe care le cântă păsăruica, atacată de şoarece:

A lumii cânt cu jale cumplită viaţă
Cum se treace şi se rupe, ca cum ar fi o aţă...

— un plagiat aproape verbal din M. Costân.

Tânăr şi bătrân împăratul şi săracul
Părintele şi fiul, rude ş'alalt statul,
În zi ce nu gândeaşte, moartea îl înghite
Viilor rămaşi otrăvite dă cuţite... etc.

Timpul cât a stat Cantemir la Constantinopole l-a întrebuinţat pentru studii referitoare la istoria imperiului otoman. Dar luptele politice, în care erà angajat, nu-i dădeau răgazul necesar pentru compunerea unei opere în proporţii mai mari. Abià mai târziu, fiind în Rusia şi petrecând în retragere pe moşiile sale, unde se plânge că-i lipseşte biblioteca necesară, îşi scrie el operele care i-au ridicat faima. După-ce Academia din Berlin îl numise, la 1714, membru al ei, el se simţì dator să-i trimeată acèle lucrări pe care le aşteptau colegii lui, despre ţările orientale, atât de puţin cunoscute lor.

Cea dintâiu lucrare, scrisă — precum a dovedit dl Iorga, între anii 1715 şi 1716 e *Istoria imperiului otoman*, sau, cum o numeà el, căci erà scrisă în latineşte: «Historia incrementorum atque decrementorum aulae othomanicae».

Istoria Turcilor e tratată mai ales după izvoare turceşti, şi chiar în spiritul acestor izvoare, cu laude oficiale pentru Sultani, care sânt lipsiţi de caracterizări precise. Meritul principal al lucrării stă în partea a doua a cărţii, în care Cantemir adaogă o mulţime de note bazate pe experienţa lui, foarte preţioase pentru cunoaşterea vieţii otomane. Adesea se refle-

ctează în scrierea aceasta şi istoria Ţărilor române. Mult timp, până la Hammer, care prin scrierile sale a făcut-o inutilă în partea dintâiu, scrierea aceasta erà izvorul de căpetenie pentru istoria otomană pe care cu două sute de ani mai târziu aveà să o scrie din nou tot un istoric român, dl Iorga.

Scurt timp după această operă, a scris Cantemir, răspunzând unui îndemn venit dela colegii lui din Berlin, «cam pe la 1716» o descriere a ţării sale în latineşte: *Descriptio Moldaviae*, pe care o numeà, în limba sa: «Cartea hotărîrii Moldovei» sau «Geografia Moldovei». Opera nu-i terminată, căci în cursul scrierii ei (precum se dovedeşte din multe mărturisiri ale autorului) se născù în mintea lui planul de a da nu numai o geografie, ci şi o istorie a ţării sale. Cu cât studiul intens al poporului său îl făcù să-l cunoască mai bine ştiinţificeşte, cu atât i s'a mărit şi entusiasmul şi iubirea lui pentru el. Astfel ştirile reci şi adesea despreţuitoare despre Români, din «Descriptio», nu mai corespondeau convingerilor sale de mai târziu, şi el se întoarce la manuscrisul său, făcând unele rectificări. Dar îndreptările finale, schimbările ştirilor greşite, care le dăduse el străinilor despre poporul moldovean, nu mai aveà vreme să le îndeplinească.

Totuşi această Descriere a Moldovei e cea mai importantă din scrierile sale, judecând după folosul pe care-l mai putem aveà astăzi din ele. Am văzut că în «Divanul» şi «Istoria hiroglifică», deşi abordează nişte genuri literare încă neatinse la noi, n'a izbutit să fie un precusor. Hronicul, deşi o operă mare şi menită să producă, în alt mediu şi în alt timp, o evoluţie a spiritelor a rămas, precum vom vedeà, necetit, iar când a fost reînviat, nu mai aveà rost, căci erà întrecut.

Dar Descrierea Moldovei va rămâneà pururea unul din cele mai preţioase izvoare pentru cunoaşterea vieţii politice şi sociale a Moldovenilor din acel timp. Ea e înainte de toate o dovadă eclatantă despre spiritul larg şi aptitudinile lui Cantemir ca om de ştiinţă. Acest spirit ştiinţific se vădeşte de altfel din multe cuvinte ale sale: «Sufletul odihnă nu poate află, până nu găseşte adevărul, care îl cearcă orîcât de departe şi orîcât de cu trudă i-ar fi a-l nimerì».

Cu cât un lucru pe care îl descrii ţi-e mai la îndemână şi trece de mai cunoscut, cu atâta va fi mai grea descrierea

lui. Un lucru extraordinar, cum e un fenomen al naturii, o excepție în legile firii, e ușor s'o schițezi, după ce ai descoperit-o căci dacă relevezi câteva trăsături, ai dat o schiță din care ușor se poate completă o imagină. Când însă ai să descrii un lucru cunoscut de toți, atunci e greu să scoți la iveală tocmai ceea ce, fiind în văzul tuturor, pare atât de firesc, încât cu greu îl găsești vrednic de indicat. Dacă deci streinii, medici și diplomați, ataşați pe lângă Domnii români, ne-au dat în vechime câteva dintre aceste descrieri, mai mult fragmentare, lor le erà ușor să descopere, prin asemănare, sau, mai bine zis, prin contrast cu țările lor, trăsurile caracteristice pentru țara și poporul românesc. Când însă un Român, fie el și atât de călătorit ca D. Cantemir, a știut să ne dea acea Descriere, care e pentru noi cel mai prețios tablou al Moldovei de pe acel timp, e o dovadă că autorul ei aveà spiritul științific de a distinge tocmai acèle părți care puteau interesà și pe un strein.

De fapt, opera aceasta a lui Cantemir nu e o simplă geografie fizică sau politică. De sigur că descrierea țării cu munții, orașele și râurile ei, pe care le desemnează într'o hartă precum se făceau pe acèle timpuri, de sigur că excursiile istorice, care se ocupă și de originea acestui popor, sânt interesante, dar mai prețios e ceea ce ne spune despre obiceiurile țării, despre firea Românului și despre cultura lui. Ni se dă descrierea ceremoniilor de Curte și de întronare, a alaiurilor, obiceiurilor la confirmare și mazilie, se vorbește despre boieri, judecăți, negustori, țărani, religie, cult, superstiții, despre limbă, cultură și literatură.

Cantemir e un precursor și în «*Hronicul*» său. Nu pentru că ar fi cel dintâiu care a accentuat originea romană a poporului său, ci pentru modul de a tratà acest subiect, care e același ce, independent de opera lui, a fost urmat de Ardelenii dela sfârșitul veacului al XVIII-lea. Ca și aceștia, Cantemir a fost un cunoscător al limbei latine și un erudit, căruia îi stăteau la îndemână izvoare istorice cu mult mai bogate decât înaintașilor săi. Și ca și aceștia, dar spre deosebire de Costânești și de Cantacuzino, recunoașterea originei noastre strălucite îl entuziasmează, îl face să aprofundeze chestiunea și să o trateze cu pasiune și cu mândrie.

Cantemir e întâiul latinist român. Și dacă precursorul a

rămas şi în privinţa aceasta fără urmaşi, de vină e nenorocul său: opera sa, pe care o revăzuse în timpul din urmă de patru ori, spre a o da la tipar, a rămas între manuscrisele înstreinatului necitită, necunoscută şi nepublicată, îngropată în Arhivele

Harta Moldovei de D. CANTEMIR.
(După ediţia Academiei Române).

ruseşti. «Făclia care căderà din mânile slăbite ale lui Cantemir nu fu ridicată de contimporanii săi şi lumina i se stinse» (Iorga). Când în anul 1783 o cunoscù Mitropolitul Veniamin şi o transcrise şi când în 1835—1836 o publică Săulescu, într'o formă latinizată, ea nu mai erà actuală, ea erà întrecută de şcoala ardeleană.

Planul lui Cantemir erà mare, ca toate planurile sale: voià să scrie istoria tuturor Românilor dela începuturile lor. Nu ajunse însă să-şi desăvârşească ideea, din pricina ocupaţiilor sale diplomatice şi a slăbirii sale fizice, încât partea a doua, care aveà să ne prezinte istoria Românilor de la descălecàturi încoace, rămase nelucrată.

Cantemir nu începe Hronicul său de la Traian, ci îl începe cu Grecii şi cu Aeneas. Este în acest început de sigur şi o dorinţă de a străluci cu cunoştinţele sale, o sete de a-şi arătà erudiţiunea. Dar totuşi e o deosebire între acest fel de a începe istoria Românilor, la Cantemir, şi între plecarea dela facerea lumii, la N. Costân. Acesta din urmă aveà numai dorinţa de a scrie mai mult decât predecesorii săi, având astfel ocazia de a-şi arătà mai temeinic cunoştinţele; la Cantemir, dimpotrivă, începutul aceşta izvoreà din convingerea sa istorică. Precum va accentuà mai târziu Petru Maior curăţia neatinsă a sângelui nostru roman, în acelaşi mers de gândire, proprie direcţiei latiniste, ne spune Cantemir, că în luptele între Traian şi Daci, aceşti din urmă au fost extirpaţi cu desăvârşire, că sângele nostru nu conţine nici o picătură din sângele acestor barbari şi prin urmare — aşa trebuià să fie mersul logic al gândirii — noi sântem curat Romani. Istoria noastră deci nu începe cu Traian, ci cu eroul Aeneas, şi deoarece Romanii sânt — pentru acest copil al secolului său — urmaşii Grecilor, începutul istoriei noastre este identic cu începutul Grecilor mitici. Toate celelalte popoare europene ne sânt inferioare ca nobleţă a firii şi a originei, chiar celelalte popoare romanice, care sânt corcite cu barbari. Astfel, cel ce în «Descriptio Moldaviae» nu aveà încă conştiinţa naţională deşteptată, acuma e răpit, din ce înaintează, tot mai mult de sentimentele sale româneşti şi cu un dispreţ suveran face glume mai ales pe seama vecinilor noştri, râzând de «stâlpul de marmură bulgăresc» şi bătându-şi joc de minunile povestite în analele sârbeşti: «aicea cetitorul trebue să-şi oprească râsul, căci minune sârbească se povesteşte».

Toată puterea sa de argumentaţie şi-o pune mai ales în serviciul acèlor cauze, care ar puteà aruncà cea mai mică umbră asupra romanităţii noastre curate, apără cu vervă continuitatea noastră, nu poate admite că înainte de descălecări să fi fost pustii ţările române, ci afirmă că Românii s'au retras numai în

Ardeal dinaintea Tătarilor, dând un mare contingent nobilimei ardelene, iar când Tătarii s'au depărtat, ei au revenit în locurile lor. Sentimentul aprins aprinde fantazia şi Cantemir trebuie să admită că Radu Negru şi Dragoş, dacă n'au fost fraţi, erau cel puţin veri. Noi am continuat cultura romană, în Orient, noi am oprit pe Turci în năvala lor, iar când Bogdan Orbul se supune Turcilor şi le plăteşte tribut, cu o isteţime de om răpit de credinţa sa, Cantemir zăreşte şi în acest fapt o victorie a noastră: Primind condiţiunile acestea, nu noi ne înjoseam, ci Turcii călcau pentru întâia oară legile pe care li le dictă Coranul faţă de cei învinşi.

Cu o deosebită înverşunare pleacă împotriva celor ce ne-au defăimat vre-odată, contra părerii că «Vlah» s'ar derivă din Flaccus şi mai ales contra acèlor «băsnuitori» Simion dascălul, Misail călugărul şi Eustratie logofătul, care ne făceau tâlhari. Conştiut de tăria argumentelor şi mai ales a argumentării sale, îi citează adesea înaintea severului său tribunal: «Vino acum aicea, cinstitule în basne Simioane şi teaca minciunilor, Misaile».

Din potrivă, faţă de greşile lui Ureche şi ale Costăneştilor este iertător: «Sârmanul Ureche s'a lunecat» şi el cu etimologia cuvântului «Vlah», dar a făcut-o din lipsă de cultură superioară, «greşeşte săracul Nicolae Costân, Dumnezeu să-l ierte,» «Ce noi mai mult dintre ceale omeneşti pe omul trecut nesupărându-l, în cursul Hronicului... vom arătà, aşa cât şi el, Dumnezeu să-l pomenească, de-ar fi viu şi să vază istoricii — pre care poate fi în viaţă a-i vedeà nu i s'au tâmplat, — singur greşala sa cu dragă inimă ar mărturisì».

Planul său, de a scrie toată istoria Românilor, Cantemir nu şi-l putù aduce la îndeplinire. Totuşi ni s'au păstrat două fragmente mai mari din istoria mai nouă a Moldovei şi a Munteniei, care aveau să formeze, după cum crede dl Iorga, nişte capitole în această a doua parte a Hronicului, şi pe care le-a scris înaintea celorlalte, tratând timpurile mai nouă şi deci mai apropiate de el. Unul dintre ele este o biografie desvoltată a tatălui său, scrisă pe la 1716, latineşte, *Vita Constantini Cantemyri*, în care după un excurs asupra originei familiei lor descendentă din nobili tătari, se dă istoria Moldovei subt înaintaşii imediaţi ai lui Cantemir şi subt acesta până când ajunse pe patul morţii.

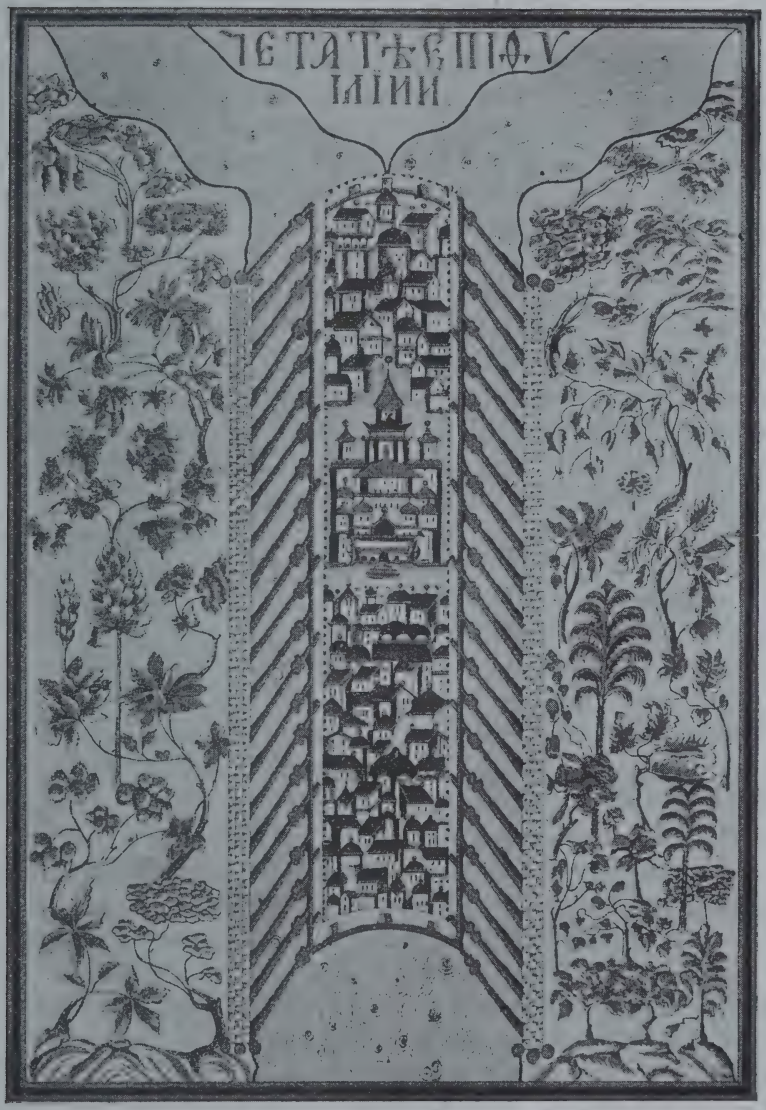

Cetatea Iliii, desemnată de D. CANTEMIR.

(După ediția Academiei Române).

Cantemir e părtinitor cu prietenii, e un penegirist al tatălui său şi e crud cu vrăjmaşii săi. Cu multă isteţime ştie să scoată în relief părţile frumoase ale părintelui său, şi cu tot atâta măestrie ştie să aducă motive prin care să dăm dreptate lui Cantemir chiar atunci când a comis fapte condamnabile. Firește că duşmanii săi, înainte de toate Brâncoveanul, nu-s cruţaţi cu nici o ocazie. Aceeaşi critică severă faţă de Brâncoveanu şi de Cantacuzinești o aflăm şi în a doua scriere, în *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brâncovenilor.*

Dimitrie Cantemir a fost un om fără noroc în viaţa sa şi tot fără noroc apare şi ca scriitor. În toată epoca veche a scrisului românesc nu există o altă figură atâta de impozantă ca a lui, — numele său figurează între învăţaţii mari ai lumei pe pereţii bibliotecii Sainte Geneviève din Paris — şi cu toate acestea el e poate scriitorul care a avut mai puţină influenţă asupra contemporanilor şi urmaşilor săi.

Având dela fire o inteligenţă extraordinară şi o putere de muncă neobicinuită, un interes ştiinţific neobosit şi un talent multilateral, fiind instruit ca nimeni altul dintre contemporanii săi, el a deschis prin aproape fiecare scriere a sa o cale nouă. Dar, afară doar de «Istoria imperiului otoman», care mult timp a rămas neîntrecută, şi afară de «Descrierea Moldovii», din care şi azi istoricii — trecând cu vederea unele greşeli aproape de neînţeles — pot scoate învăţături, toate celelalte scrieri ale sale nu s'au putut naşte spre a trăi. Filosofia lui plină de misticism n'o poate urmări o minte deprinsă a gândi limpede, romanul său social rămâne neînţeles, din pricina încâlcitelor alegorii, iar scrierea sa de polemică şi de apărare a originii şi continuităţii noastre, în loc să devină opera de îndrumare a unei şcoli nouă, a rămas uitată şi necitită până când devenise un anahronism. Doar compoziţiile sale muzicale — el a inventat şi un sistem nou de adnotaţie pentru muzica turcească — mai trăesc şi azi în Orient într'o formă schimbată subt povara anilor. Uitarea care l-a înfăşurat nu se explică numai prin lipsa de răspândire a operelor sale, ci şi printr'un păcat mare al felului său de a scrie. A fost prea mult stăpânit de moda veacului său, căreia i-a jertfit claritatea stilului, a fost prea mult copilul vremii sale manierate, ca să poată trăi dea-

ora vremilor. Cultura lui neizvo-
d pe pământul românesc în care
născut, de care însă a trăit de-
te aproape toată viaţa sa, face ca
ierile sale să nu poată deşteptă
rduri în sufletele cetitorilor săi ro-
ni.

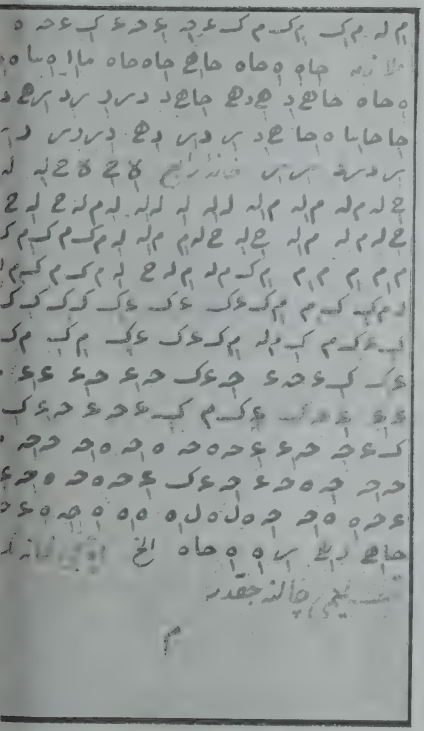

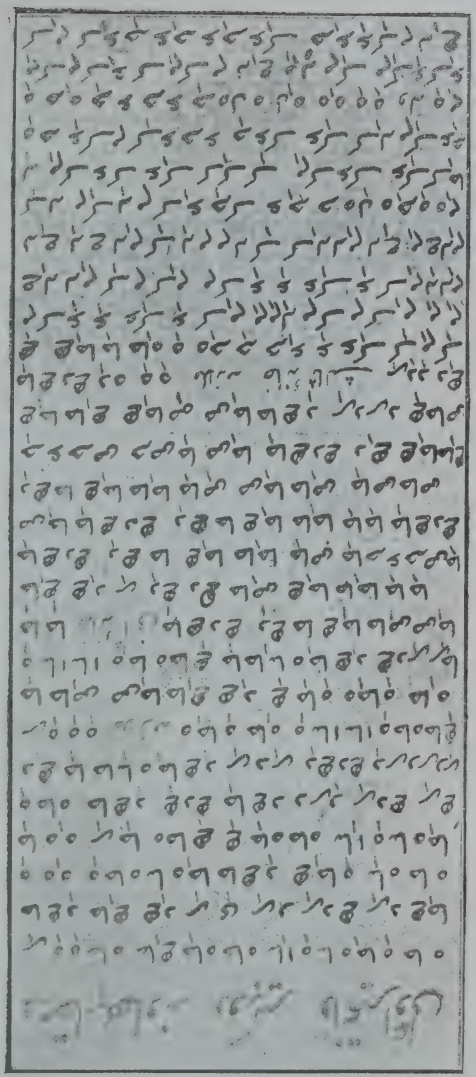

Cântec («peşrev») turcesc cu adnotaţia muzicală a lui D. CANTEMIR.
(După T. Burada, *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir).*

CAPITOLUL IV.

Epoca de decadenţă.

22. PRIVIRE GENERALĂ.

Epoca fanariotă

Secolul al XVIII-lea însemnează întronarea culturii greceşti în Principatele române şi, deodată cu ea, înstreinarea treptată a claselor conducătoare de cultura naţională. Limba grecească devine limba de salon, a claselor culte, ea se introduce în oficii şi încetul cu încetul se furişează şi în biserică, e stăpânitoare în şcoli şi se vorbeşte la Curţile Domnilor. Sântem în plină epocă fanariotă. Aceste cuvinte au devenit pentru noi un fel de formulă care ne aminteşte vremuri triste, când pe tronurile Ţărilor române domneau suflete de negustori streini sau înstreinaţi, încunjuraţi de o boierime cu moravuri destrăbălate, fără durere de inimă pentru suferinţele ţărănimii stoarse, asupra căreia se revărsau răsboaie necurmate, pustiiri şi foamete, când ţara erà bântuită de ciocoi şi ciumă, iar din corpul ei furà rupte cele două provincii spălate de apele Prutului. Ca orîce formulă însă, şi aceasta e unilaterală, şi ar fi greşit să credem bunăoară că în epoca Fanarioţilor cultura ar fi decăzut în Ţările române. Dimpotrivă, vedem desvoltându-se chiar o viaţă culturală remarcabilă: cele peste 300 de cărţi tipărite în Principate între anii 1720 şi 1820 o dovedesc în deajuns. Între Domnii cari au stat în vremea aceasta pe tronurile române întâlnim pe câţîva cu o deosebită dragoste de carte. Nicolae Mavrocordat îşi publică scrierile greceşti la Lipsca şi Londra şi, ca Neagoe Basarab, scrià «Învăţături cătră fiul său Constantin». Gheorghe Mateiu Ghica şi câţîva dintre urmaşii săi au adus legi dintre cele mai înţelepte pentru prosperarea şcoalelor. Dar boierimea înstreinându-se tot mai mult de limba şi de obiceiurile româneşti, găsind plăcere tot mai mare să vorbească limba «cea subţire» a Curţii, decade şi istoriografia noastră, care în toată epoca veche a avut pe cei mai străluciţi reprezentanţi ai ei în clasa boierească. Afară de câteva excepţii, cronicarii şi scriitorii poartă de acî înainte nume greceşti, ei se cheamă

Amiras, Daponte, Fotinò, Filipide ş. a. Tot greceşte se scriu de acum codificările de legi (codul Ipsilanti şi Carageà) şi în şcolile greceşti întemeiate de Domnii ţărilor române vedem născându-se o renaştere a studiilor eliniste şi o luptă aprigă a juriştilor pentru «catharevusa». «Alături, sau în locul ciaslovului şi octoihului, dascălii greci citeau cu învăţăceii lor poemele omerice şi tragediile lui Sofocles, dialogurile lui Platon şi pe ceilalţi clasici... Se întiinţează biblioteci bogate, în care ... se află clasici greci şi latini, toată literatura bizantină, cărţi de filosofie şi de astronomie... Numai în Bucureşti erau trei biblioteci publice în sec. XVIII» (D. Russo). Între dascălii renumiţi ai Academiei grecizate din Iaşi întâlnim între anii 1760 şi 1773 pe eruditul Chiriac Cercel, Aromân de origine. Dar cultura ce se răspândeà din aceste şcoli se resfrângeà exclusiv asupra claselor suprapuse, înstreinându-le şi mai mult de cultura lor naţională. Astfel înflorirea elinismului în Principate e identică cu decăderea literaturii naţionale. Abià când, prin îndreptarea culturii greceşti spre apus, s'au stabilit legături tot mai strânse cu Franţa, începe să se producă o renaştere şi în spiritul public din societatea românească. Dar cu această influenţă se deschide epoca nouă a literaturii noastre.

Literatura religioasă.

În timpul acesta de apatie generală pentru tot ce e românesc, biserica menţine tradiţia literară şi deşi şi în sânul ei pătrunde în parte grecizarea, totuşi în ceaţa generală care acopereà nădejdiile pentru viitor, apar ca nişte puncte luminoase figurile câtorva arhipăstori şi călugări cu tragere de inimă pentru limba şi cultura românească.

Damaschin şi Chesarie

În Ţara românească, după activitatea bogată a lui Antim Ivireanul, tipărirea de cărţi bisericeşti române s'a continuat, chiar subt episcopi de origine grecească. Traducerile lui Damaschin văd acuma lumina tiparului. Cel mai însemnat între urmaşii lui Antim a fost Chesarie (Halepliu), episcopul de Râmnic (1773—1780), subt care s'a început (dela 1776) publicarea *Mineelor*, o operă monumentală, în douăsprezece volume în folio, tradusă din greceşte, în care se utilizează în parte şi «Viaţa sfinţilor» de Dosofteiu. Chesarie aveà o cultură remarcabilă, cunoscând, afară de greceşte şi limba rusească, franceză şi latină. Astfel se explică, că în prefaţa unei cărţi de Minee găsim

cuvintele cu totul neobicinuite în Ţara-românească în timpul acesta: «Aflu linia neamului românesc din vechiu trăgându-se din slăvit neam al Romanilor (Valahii numindu-se după limba slovenească), a căror slavă au strălucit împreună, unde şi-au ţinut şi soarele razele».

Iacov Stamati şi Paisie Veliciovschi.

In Moldova de asemenea întâlnim, către sfârşitul veacului, arhipăstori luminaţi, înainte de toate pe cei doi Iacov, pe Iacov Putneanul, care scrià singur sau îndemnà pe alţii la scris şi care, retras mai în urmă în mănăstirea Putna, o reorganiză, aducându-o din nou la înflorire, şi pe Iacov Stamati, de origine ardelean, care citâ pe Montesquieu, iar în raportul ce-l înaintă Domnului asupra şcoalelor, cereà reforme din cele mai înţelepte, dorind între altele instituirea unui profesor de latineşte, care prin predarea gramaticei latine să înlesnească «îndreptarea şi împodobirea limbii moldoveneşti». În acelaşi timp, în mănăstiri se pornì iarăşi îmbogăţirea literaturii bisericeşti prin nouă traduceri. Paisie Veliciovschi, un Malorus, care cutreerase multe ţări ortodoxe înainte de a se aşezà în Moldova

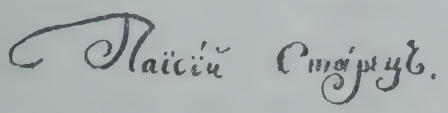

Iscălitura lui PAISIÏ STAREŢ.

strânse în jurul său un număr mare de ucenici, «izvoditori» şi «tâlcuitori» şi ridică iarăşi la faima de odinioară mănăstirea Neamţu.

Vartolomeiu Măzăreanu.

Cel mai harnic între toţi traducătorii acestui timp a fost Vartolomeiu Măzăreanu (care a trăit cam între anii 1710 şi 1790), egumen în două rânduri al mănăstirii Putna, ajuns mai târziu arhimandrit (1768) şi ieromonah (1787). De la el ne-au rămas o mulţime de manuscrise şi cunoaştem după titlu un număr mare de alte scrieri ale sale, în cea mai mare parte traduse din ruseşte. Erà atât de activ, încât chiar în vremea celor cinci luni petrecute ca membru al unei deputaţiuni la Petersburg, el află timpul să facă o traducere de 151 de pagini. Dar pe lângă izvodirile sale de cărţi bisericeşti şi de scrieri filosofice şi morale, el scrise şi o *Istorie a mănăstirii Putna*, o com-

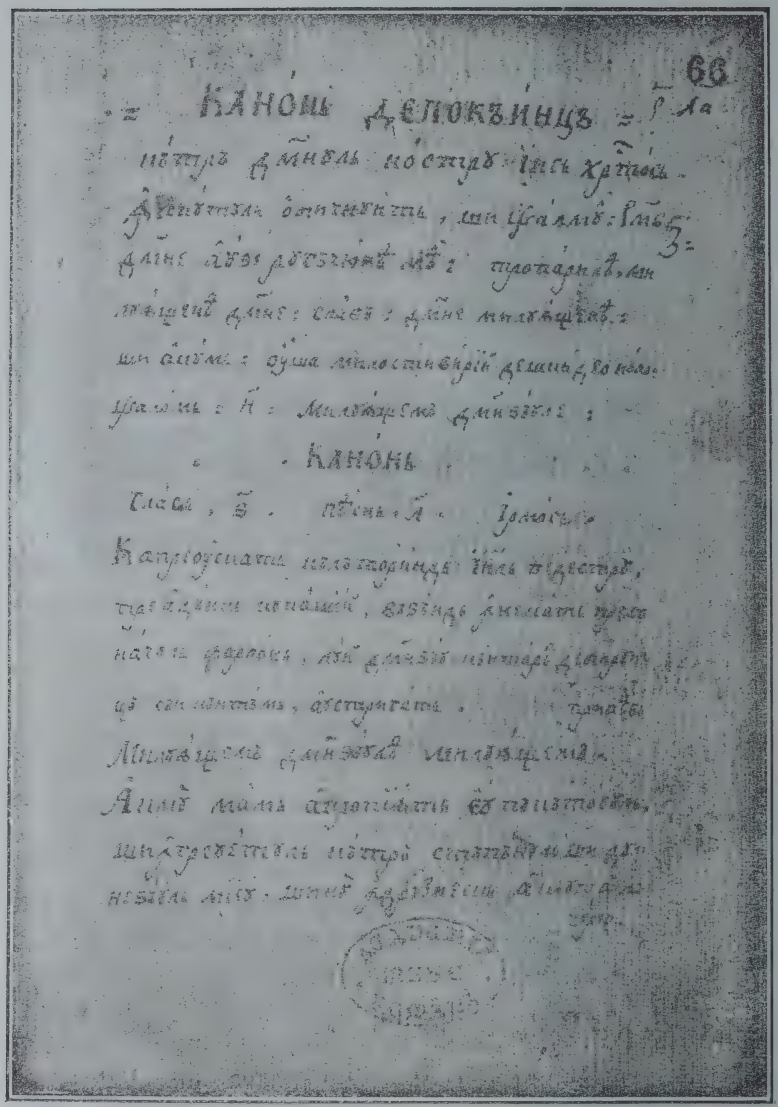

Canon de pocăinţă, manuscris autograf de VARTOLOMEIU MĂZĂREANUL

(în posesia Academiei Române).

pilare de *Letopiseț al Moldovii* și *Domnia lui Ștefan Voevoda cel Viteaz*, precum și acèle *Condici* ale diferitelor mănăstiri din Bucovina de azi, ale căror arhive el le puse la rânduială. Pentru grija cea mare ce o aveà pentru școli, fu numit «îndreptător școalelor domnești, episcopești și mănăstirești al Moldovei». Mai ales îi zăceà la inimă școala cu două despărțituri, clădită de el la mănăstirea Putna, în care împreună cu ieromonahul Ilarion instruià pe tînerii în «ciaslov, psaltire, octoih, catehismul, moldovenește și rusește, alcătuirea scrisorilor (stilistica), moldovenește, psaltichia după melodia grecească, gramatica, geografia cea tălmăcită de episcopul Amfilochie după Buffier, retorica, piatra evangheliei asupra despărțirei bisericii răsăritului de a apusului, epistolia episcopului Eughenie, istoria bisericei după Evsebie și alți istorici... și scurtata filosofie platonească».

Literatura profană.

În strânsă legătură cu literatura bisericească e cea profană, a cărților cu colorit popular. Unele traduceri de opere filosofice sau morale și de povestiri romantice, apoi romanul filosofic *Critil și Andronius* (1794) ș. a., se și tipăresc. Cronografele se înmulțesc și vedem chiar o îndreptare spre literatura istorică serioasă a antichității. Astfel, la anul 1746, logofătul Ienache Buzilă plătește să i se facă o copie după «izvorul cel vechiu moldovenesc» al *Istoriilor lui Herodot.* Și celelalte scrieri populare (*Halimaua, Bertoldo, Sintippa, Legenda Troiei, Esop, Batjocora Fandasiei,* Erotocritului Cornaro, etc.) se răspândesc în tot mai multe manuscrise. Ele sânt de astădată traduse din grecește, iar multe din acestea pătrund, prin Veneția, ca tălmăciri din italienește. Nu lipsesc nici încercări, stângace încă, de a traduce în versuri, precum e bunăoară o mare parte din traducerea *Erotocritului,* epopea romantică a Cretanului V. Cornaro, din care ni s'au păstrat manuscrise împodobite cu frumoase ilustrații în acvarelă. În general, la sfârșitul veacului, apar tot mai des scrierile versificate; cu o parte din ele, cronicele și narațiunile rimate, ne vom ocupà mai amănunțit.

În Ardeal.

În Ardeal, în întreaga jumătate dintâiu a secolului al XVIII-lea nu se ivește nici un scriitor de seamă. Activitatea tipografică încetează; în cei cincizeci de ani dintâi ai acestui veac abià dacă apare ici și colo câte o carte, precum e *Pânea pruncilor,* tradusă din ungurește (Belgrad, 1702), apoi câte un *Catehism*

la Cluj şi la Sibiiu şi două la Sâmbăta-mare. La 1744 apare la Cluj ediţia a doua — cea dintâi e necunoscută — a unei *Bucoavne*, ca un prevestitor al acelei serii de cărţi de şcoală ce aveau în curând să iasă de subt teascurile blăjene, remarcabilă şi pentru punerea alături a alfabetului latin cu cel chirilic şi a Tatălui-nostru transcris cu litere latine. Încolo nu ştim să mai fi apărut vreo carte tipărită. Cele ce erau necesare pentru slujbă se importau din Ţara-românească sau se copiau cu mâna.

Unirea cu Roma.

Cu începutul veacului al XVIII-lea o parte a Românilor din Transilvania se unì, din punct de vedere religios, cu Roma. Mişcarea aceasta religioasă avù o influenţă atât de hotărîtoare asupra întregii mişcări intelectuale la Români, încât cu dascălii ardeleni care trăesc în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea şi la începutul celui de al XIX-lea începe epoca nouă a literaturii noastre. Deşì scrierile lor apar în mare parte în secolul al XVIII-lea, totuşi ele nu pot fi tratate în istoria literaturii noastre vechi. Dimpotrivă, în Ţările române, spiritul nou şi influenţele apusene străbat numai încet, aşà încât unele din scrierile ce apar la începutul veacului al XIX-lea aparţin încă cu totul epocei vechi şi vom vorbì despre ele în această parte dintâiu a Istorii literaturii române.

Neuniţii Istoria lui Radu Tempea.

Unirea cu Roma stârnì la o parte a Românilor transilvăneni un puternic curent de luptă, mai ales în părţile de miază-zi, care ţineau viu contactul cu Ţara-românească. Această luptă se reoglindeşte şi în scrisul lor. Protopopul bisericii Sf. Nicolae din Braşov, Radu Tempea († 1742), scriind *Istoria sfintei biserici a Şcheailor Braşovului* (continuată apoi de Radu Duma), află accente energice şi duioase ca să condamne şi să plângă pe cei ce «au lăpădat şi au călcat pravoslavnica leage». Într'un moment dat, cuvintele primesc subt condeiul său formă versificată. Cronica aceasta, pe lângă un scurt istoric al bisericii, de la venirea Bulgarilor (a. 1392) în Braşov, cuprinde şi interesante notiţe autobiografice, din care vedem energica ţinută a protopopului braşovean nu numai când aveà să se împotrivească lui Inochentie Clain, venit la Braşov cu gândul să atragă pe Români la unaţie, ci şi în luptele sale locale cu Saşii.

Plângerea Silvaşului.

Tot împotriva unirei e îndreptată pe la a. 1782: *Plângerea sfintei mănăstiri a Silvaşului, din eparhia Haţegului, din Prislop*, o cronică rimată, cu versuri şchioape, dar cu accente foarte

puternice împotriva celor ce au părăsit legea strămoşească. Călugărul care a scris aceste versuri, pe lângă preocupările religioase, vede şi primejdia naţională ce rezultă din desbinarea bisericească:

Că nu va fi spre un folos
Unăţia ce s'a scos,
Ci numai ca să ne răsnească
De fraţii din Ţara-românească
Şi din Ţara moldovenească;
Ba încă şi între noi din Ardeal
Să bage pe cel viclean,
Să nu ne mai putem înţelege,
Din Saşi şi din Unguri a ne mai alege...

De aceea vom pricepe durerea sufletească din care răsare pătimaşul blestem:

O, de te-ar fi ars focul, Blaj,
Că tu multe răutăţi lucraşi!

Teodor Corbea.

Avem, în acest secol şi o încercare nouă, mai puţin serioasă însă ca a lui Dosofteiu, de a versifică psaltirea, făcută la a. 1720 de braşoveanul Teodor Corbea, pe când erà «vel-pisar i canţelar al Impăratului Rusiei», căruia îi şi dedică lucrarea.

Gramatica lui Eustatievici.

În sfârşit, tot din acel Braşov, care întreţineà prin biserica şi negustorii săi relaţii strânse cu Curtea din Bucureşti, este şi Eustatie (fiul protopopului Eustatie Grid), căruia îi plăceà a se numì, pe ruseşte, Dimitrie Eustatievici, sau chiar pe greceşte, Eustathiadis. El a scris, ca dascăl al şcoalelor din Braşov, în a. 1757, cea dintâiu gramatică românească pe care o «afieroseşte» lui Constantin Mavrocordat. De model i-au servit gramaticile greceşti şi ruseşti pe care le-a cunoscut pe când îşi făceà învăţătura în şcolile din Chievul rusesc. Astfel se explică, că în această descriere a limbii române nici un cuvânt nu pomeneşte de romanitatea noastră şi nu licăreşte nici una din ideile ce aveau să-şi facă cale prin gramatica lui Samuil Clain şi Gheorghe Şincai.

Codicele Mateiu Voileanu.

Trecând în revistă manifestările literare din Ardeal, nu vom uità a pomenì de un codice miscelaneu, alcătuit de un preot sătesc (care în tinereţele sale petrecuse dincolo de munţi, în mănăstirea Bistriţa). Acesta, prin conţinutul său ne dă măsura

Ачаста ѡам афлат аиче, ши ꙟ партѣ а чинчѣ
а сфѫнтулуи Евсевїе де Памфилїа, Епископ де
Кесарїа Палестиней, оунде скрїе вїаца
марелуи Костантин ꙟпърат.
ꙟ а чинчѣ карте:-

І Їудицїи фуерит кумчитнум, террамадесит:
Адевърул семнул фива, кѫнд пъмѫнтул ва асуда.
Е Еуцело венїет принцепс пер секула футурус.
Дин чери вени-ва домниторул прин вечїи че ва сь вїе.
С Сцилицет ут карнем презенс ет иудицет орбем.
Пентру ка трупул де фаць ши сь жудече лумѣ:
О Омнис хомо тхуни фидус нее деум, инвидус неве видебит.
Тоть ѡмул пре честа креди дум. ши чел оурыт ел вѣдѣ.
У Уна кумсанитис еxцеллсул фине суа аеви.
Ꙟпреунъ ку сфинцїи пре налтул ꙟсфѫнтул сънт веакул.
С Седе седенс анимас ценсебит корпорате ипса.
Ꙟ скаун шезѫнд суфлетеле ва аптреба ши трупуре ꙟсе.
Х Херсос ерит мундус, спинас ферит ундиуе теллус.
Целинница лумѣ. ши спини кресквор пре тоть пъмѫнтул.
Р Реїп цїенс симулахра хоминес, етмунера дитис.
Лепъдѫнд їдолии ѡаменїи, ши дарурле богацилор.
И Инивиренс портас инфрингет карцерис атри.
Чернѫнд порцилле здроби-ва а темницей іадулуи.

с Сил

Логоѳет Матеи Воилѣну:-
анул аѱмв. мартїе::

O pagină din CODICELE MATEIU VOILEANU: Versuri latine transcrise cu litere chirilice.

(După M. Voileanu, *Codicele Mateiu Voileanu*).

de a cunoaşte nu numai cultura, ci şi gustul celor ce formau pe timpul acela clasa cărturarilor ardeleni. El e o duioasă dovadă de setea după emoţii artistice a acestor preoţi aruncaţi în câte un sat, departe de orice bibliotecă, a neînvinsului dor de a-şi alcătui înşişi o bibliotecă, copiind pentru sine şi pentru urmaşi învăţăturile edificatoare şi poveştile frumoase ce le treceau prin mâni, scriind din memorie altele, cetite sau auzite de mult, încercând înşişi să le imite şi să aştearnă pe hârtie reflexiile lor personale. Dar acest manuscris, scris între anii 1737 şi 1768 cu slovă caligrafică de preotul Mateiu Voileanu, ne mai spune şi cât de puţin rafinat erà gustul artistic al cărturarilor noştri, care putând să citească operele poeţilor mari ai clasicităţii romane şi eline în original, se mulţumeau să copieze câteva versuri latine, cu litere chirilice, pentru ca să se întoarcă apoi iar spre acèle povestiri naive care au format hrana sufletească a cetitorilor din evul mediu. Partea cea mai mare a Codicelui Voileanu e dedicată scrierilor de natură religioasă, evanghelii cu tâlc, predici, vieţi de-ale sfinţilor, etc. «Pildele filosofeşti de pe limba cea proastă grecească tălmăcite româneşte» sânt copieate pentru înţelepciunea cuprinsă în forma lor scurtă şi sentenţioasă. «Istoria Troadei, întru carea au împărăţit Priam împărat, tatăl lui Parij», erà una dintre cele mai gustate scrieri populare ale vremii. «Povestea lui Arhirie cu nepotu-său Anadam» o scrie la îndemnul soţiei sale, Mărinca. O deosebită predilecţie are însă Voileanu pentru povestirile versificate, precum e cea a lui «Ioasaf Stâlpnicul» (pe care am mai menţionat-o în redacţia lui Dosofteiu din Hurez). «Cântarea Evei când ieşeà din porţile raiului» şi «Plângerea lui Adam, când şedeà în preajma raiului». Şi psalmul 136 îl găsim versificat, probabil de Voileanu însuşi, care adesea încheie diferitele părţi ale manuscrisului său cu versuri şi care se încearcă chiar a traduce câţiva hexametri latini ai lui «Evsevie de Pamfilia, episcopul de Chesaria Palestinei» despre «Prorocia Sivillei».

In Bucovina.

Cu încorporarea Bucovinei la Austria (1777), s'ar puteà crede că în această parte a vechii Moldove, prin contactul nemijlocit cu cultura apuseană, aveau să răsară, mai de vreme decât în Ţările-române, zorile epocei nouă. Dar aici se porni dela început o politică de germanizare. Din rapoartele genera-

lului Enzenberg, care vorbeşte cu dispreţ de «popi», se vede că tendinţa de a da nouei provincii un caracter german erà mai mare decât grija de a răspândì cultură între Români. Din cele şase şcoli «moldoveneşti» pe care le găsiră Austriecii la venirea lor, în curs de nouă ani s'au închis cele din Câmpulungul-moldovenesc şi rusesc, cea de la Putna, care avusese de dascăl pe Vartolomeiu Măzăreanu, iar cea din Siret se prefăcù în şcoală «utracvistă». Tipografiile din Viena, Lemberg şi Cernăuţi trimit ici şi colo câte o broşură cu «Aşezăminte pentru cadastru» sau «pentru ţărani» (1786), cu «Orânduieli de pădure» (1786) sau «pentru stingerea focului» (1794) şi o «Pravilă asupra călcărilor grele de poliţie» (1807), dar pentru hrana sufletească a mulţimii nu se îndrumă nici o publicaţie, iar pentru educarea tinerimii apare abià la 1804 un Catehisis mic, cu textul german alăturat — «prin înaltul guberniumicescul decret din 17 Septemvrii 1802, nr. 27111» se spune în titlu — şi un şì mai mic Octoih. Faimosului A. de Marki, adus la 1783 din Transilvania ca dascăl, pe motivul că ştià româneşte — de fapt se adeverì că nu ştià — i-au trebuit douăzeci şi şapte de ani până să poată scrie «Gramatica» sa germano română. În biblioteca Facultăţii de teologie din Cernăuţi se găseşte un dicţionar german-român manuscris, scris la începutul veacului al XIX-lea de un Cantemir.

La Aromâni.

Nu vom uità să amintim, la sfârşitul acestei priviri generale asupra nizuinţelor culturale româneşti în veacul al XVIII-lea, de mişcarea importantă spre redeşteptare naţională la fraţii noştri din depărtatele ţinuturi ale Peninsulei-balcanice. Încă pe la sfârşitul veacului al XVII-lea, prin lărgirea negoţului asupra ţărilor occidentale, Aromânii din centrul Macedoniei ajunseseră la o înflorire economică atât de remarcabilă, încât ea nu puteà, la acest popor cu înalte calităţi intelectuale, să nu producă şì o înflorire culturală. Oraşul Moscopole devenì centrul ei, iar Academia din acest oraş, pe lângă care lucrà de la 1740 şì o tipografie, fu cel mai însemnat focar de cultură al Peninsulei. E adevărat că limba acestei Academii erà cea grecească şi tot greceşti şì cărţile ieşite de subt teascurile moscopolitane, dar tendinţele şcoalei nu erau elenizătoare şi nu puteau schimbà caracterul românesc al populaţiei, care acasă, în socotelile negustoreşti, în şcolile elementare şi, pe cât se pare, în parte, şì

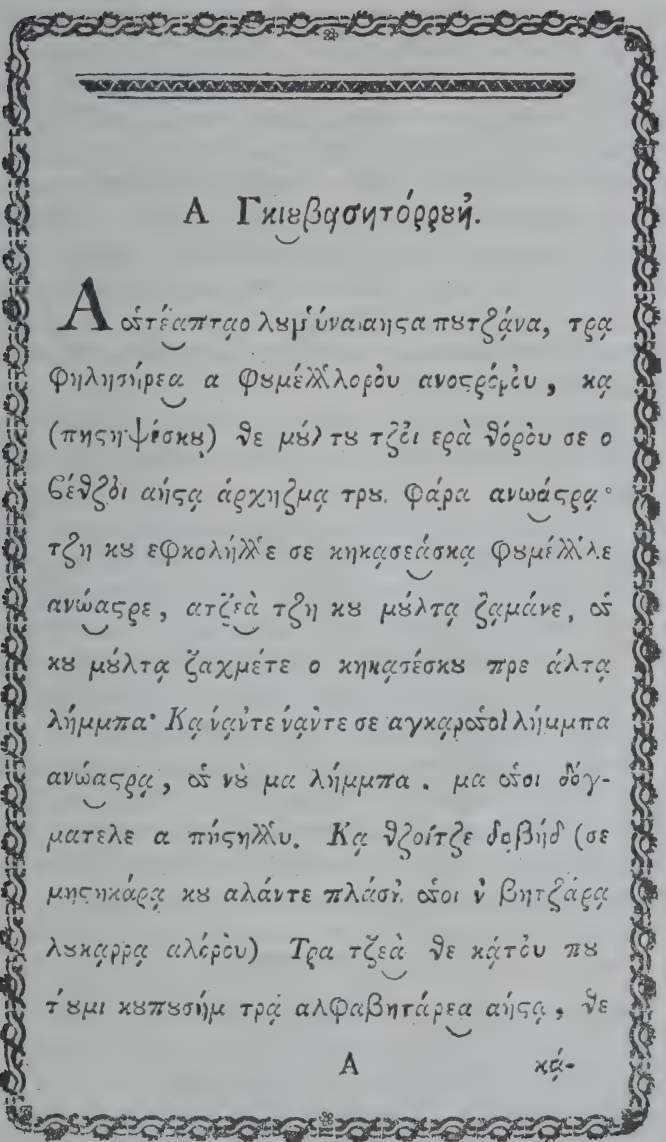

Α Γκιȣβασητόρρȣή.

Α ὡτέαπταο λȣμύνα αηςα πȣτζάνα, τρα φηλησήρεα α φȣμέλλλορὸυ ανοςρόρὸυ, κα (πηςηψέσκȣ) θε μȣ́λτȣ τζὸι ερὰ θόρὸυ σε ο βέθζὸι αήςα άρχηζμα τρȣ. φάρα ανωάςρα· τζη κȣ εφκολήλλε σε κηκασεάσκα φȣμέλλλε ανώαςρε, ατζεὰ τζη κȣ μȣ́λτα ζαμάνε, ὡ κȣ μȣ́λτα ζαχμέτε ο κηκασέσκȣ πρε άλτα λήμμπα· Κα ναὐτε ναὐτε σε αγκαρὡοὶ λήμμπα ανώαςρα, ὡ νȣ̀ μα λήμμπα. μα ὡοι δόγματελε α πήςηλλυ. Κα θζοίτζε δοβήδ (σε μηςηκάρα κȣ αλάντε πλάσὴ ὡοι ν̀ βητζάρα λȣκαρρα αλόρὸυ) Τρα τζεὰ θε κάτὸυ πȣ τ́ȣμι κȣπȣσήμ τρὰ αλφαβητάρεα αήςα, θε

Α κά-

O pagină din PEDOGOGIA lui UCUTA (1797).

(După I. Bianu şi N. Hodoş, *op. cit.*).

în biserică, întrebuinţau graiul strămoşesc. Grecească erà numai mijlocul de a pătrunde în studiile mai înalte. Spre a puteà înlesnì procurarea acestui mijloc, învăţatul protopop Anastasie Cavalioti (născ. pe la 1728) a îngrijit să dea vocabularul său greco-român (*Πρωτωπειρία*, tip. la Veneţia, în 1770). Exemplul lui fu urmat mai târziu de Daniil Mihali Adami Hagi (*Εἰσαγωγική*, ed. II din 1802). Conştiinţa naţională erà, la aceşti Aromâni, atât de deşteptată, ei erau atât de mândri că sânt urmaşi ai Romanilor, încât pe la începutul veacului al XIX-lea, vestitul Neofit Duca îşi dădeà toate silinţele să-i atragă spre elinism şi să-i convingă că sânt greşiţi când se cred descendenţi ai Romanilor, blestemând pe cei ce «se laudă că vor să constitue o naţie deosebită».

Nici răsfiraţi de soartă prin ţări streine, Aromânii care avusese parte de lumina răspândită prin şcoalele din Moscopole, nu-şi uitară de limba şi obârşia lor şi astfel vedem apărând, la anul 1797, în Viena *Νέα Παιδαγωγία*, cea dintâiu carte aromânească de şcoală, a lui Constantin Ucuta, care, fiind cartofilax şi protopop al coloniei de negustori aromâni din Posen în Prusia, dădeà acest «Abecedar uşor», «Romanovlahilor» spre a învăţà cartea românească. Câţîva ani mai târziu (după 1803) a scris un anumit Ghişca din Tirana şì acel Codice, numit după posesorul lui actual, Codicele Dimonie, care cuprinde traduceri de scrieri de natură bisericească şi alcătueşte cel mai important document de limbă veche a Aromânilor. În scurt timp aveau să apară apoi şì cărţile lui Bojagi şi Roja. Acestea însă sânt scrise de-adreptul subt influenţa şcolii ardelene şi deci aparţin epocei următoare.

23 EPIGONII.

Decadenţa culturii naţionale a acestei epoce se oglindeşte deplin în scrierile celor ce erau să fie urmaşii marilor noştri cronicari. Cei ce însemnează de-acum înainte cursul vremii şi evenimentele istorice, sânt nişte epigoni palizi şi fără originalitate, cărora le lipseşte simţul istoric şi vederile personale. Ei scriu istoria ţării lor mai mult din datorie decât din vocaţie. Fără să fie în stare să imiteze strălucitele modèle din trecut, rămase unora din ei necunoscute chiar, în paginile lor apare, în

locul frumosului graiu bătrânesc, o limbă impistriţată cu cele mai hibride neologisme greceşti şi turceşti.

Alexandru Amiras.

Cel ce continuă în câtva vechea tradiţie a cronicarilor e un Grec, cu numele Amiras, care laudă pe slugile înţelepte din Ţarigrad, cu care se încunjură Domnul. El scrie cronica românește şi greceşte. Cunoştinţele sale de limbi orientale îl face să urce scara boierìilor şi să fie întrebuinţat în misiuni diplomatice, pe care nu şi le împlineşte totdeauna cu fidelitate. De la 1729 încolo îi pierdem urma. Cronica sa pare a şi-o fi scris pe când erà marele-sulger al lui Grigore Ghica, pe care îl tămâieşte cu orĭce ocazie. Cronica sa începe de la 1661 şi se bazează pe «izvoadele» continuatorilor lui Miron Costân, iar mai târziu pe acelaşi izvor pe care-l copiează şi Nicolae Muste. Partea originală, bogată în amănunte, e cea care tratează domnia a treia a lui Mihaiu Racoviţă şi începutul domniei dintâiu a lui Grigore Ghica.

Ienáche Kogălniceanu.

În Constantinopole, unde pe la 1760 trăià, împreună cu Domnul său mazil, scrise Ienache Kogălniceanu *Letopiseţul Domnilor Moldovii de la domnia întâiu şi până la a patra Domnie a lui Const. Mavrocordat V. V.*, după ce pentru timpurile anterioare (de la 1661 încoace) el traduse sau copiè o traducere română a cronicei lui Amiras.

Familia Kogălnicenilor se poate urmări până subt Simeon Movilă (1606—1607), când într'un act aflăm întâia oară pe un diac cu acest nume. Urmaşii acestei familii sânt printre boerinaşii care nu jucau un rol important în istoria ţării lor. Abia pe la sfârşitul veacului al XVII-lea şi în veacul al XVIII-lea îi întâlnim în boerìi mai însemnate. Cronicarul Ienache (născ. la 10 Oct. 1729) însuşi, începând cu funcţiunea de treti-comis, o duse până la mare-medelnicer (1776) şi stolnic. A murit bătrân, după amintirile familiei, pe la 1795.

Fără de a aveà o cultură mai remarcabilă şi talent, el apare ca un scriitor convenţional, dând caracteristici banale, care s'a potrivì la orĭce Domn, iar acolo unde nu ştià ce să scrie umpleà locul cu descrierea ceremonialelor. Une-ori declară singur neştiinţa sa, astfel la Const. Mavrocordat: «În zilele acestui Domn, ce s'a fi lucrat, nu ştiu, că n'am găsit scris». Izvoarele sale erau puţine şi e caracteristic, că nu-l cunoşteà nici pe Neculce, de la care ar fi putut învăţà atât de mult.

Din cronica sa transpiră mai ales un reacţionarism boieresc care stă în opoziţie atât de flagrantă cu faptele marelui său descendent, Mihail. Astfel, când Const. Mavrocordat caută să asculte de jalbele ţăranilor, cercând să-i desrobească din sclăvie şi când el sileşte pe preoţi să înveţe carte, boierul, care nu se

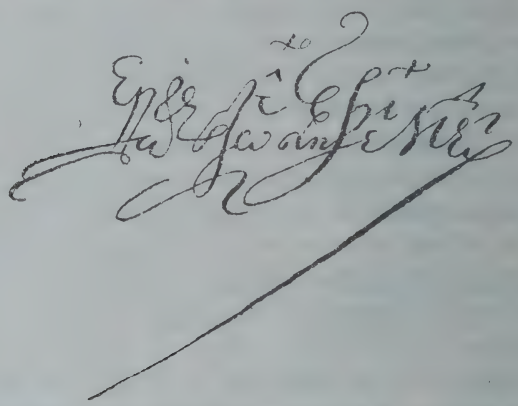

Iscălitura lui IENACHE KOGĂLNICEANU.

gândeşte decât la casta sa, exclamă: «Uşile divanului erau închise şi multă vorbă cu prostimea aveà — cât atât le dedese obraz, cât nu puteà nimenea dintre boieri ca să zică măcar cât de puţin lucru vreunui ţăran, că îndată strigà lui Vodă, şi pentru un lucru de nimica a unui ţăran, cât de prost, făceà pe un boier mare mascarà şi-l închideà. Şi mai dăduse o poruncă în ţară, ca să nu fie nime volnic a luà cuiva măcar un ou fără de bani, nici slujbaş, nici altul nime».

Cronicarul Canta.

Un alt cronicar moldovean, care răzămându-se pe cronicile anterioare, mai ales pe Neculcea, compilându-l pe scurt şi întreţesând pe ici şi colo câte un amănunt, povesteşte apoi dela sine o bucată din istoria Moldovei, până la ocupaţia rusească din 1769—1774, e Ioan Canta (prescurtat din Cantacuzino), unul dintre boierii ţării, fost mare-spătar şi stolnic, şi încuscrit cu Hurmuzăcheştii. În cronica sa, Canta ne apare adesea ca un aspru judecător al Domnilor, fără însă de a aveà priceperea istoricului şi lipsindu-i şi farmecul limbii şi al expunerii.

Gheorghe Suţu.

In timpul acesta de scădere a oricărei politici de energie naţională, o parte însemnată a grijilor Domnitorilor şi ale îm-

prejurimei lor erau manifestările de natură curat formală, multele şi pompoasele ceremonialuri, care, împrumutate de la Bizantini, se desvoltaseră până la ridicul, urmând pravile binestabilite, pe care curtenii le păzeau cu mai multă sfinţenie decât legile ţării. «Cunoaştem până şi *rânduiala alaiului la scoaterea domneştilor cai din ciair* şi ştim că la capul procesiunii mergeà *iuruc-bairactarul* şi la coadă *mehter-başa*, cu toată *taifaoa*» (D. Russo).

Ca cea din urmă scriere din colecţia de «Letopiseţe ale Moldovii» a lui M. Kogălniceanu figurează *Condica ce are întru sine obiceiuri vechi şi nouă a preaînalţaţilor Domni* pe care, în 1762, o scrise Gheorghe Suţu, sau, după cum se numeà el în limba vremii sale, Gheorgachi, al doilea logofăt. Ce valoare literară poate aveà înşirarea seacă a ordinei în care se aşezau boierii şi diferitele amănunte din ceremonialul Curţii, îşi poate închipuì orişicine.

Cronica Bălăceneasca.

În Ţara-românească, un anonim a refăcut, probabil, între anii 1724 şi 1729 cronica lui Radu Popescu în spiritul influentei familii Bălăceanu. Din cronica lui Popescu se lasă afară toate aprecierile nefavorabile la adresa lui Aga Const. Bălăceanu ginerele lui Şerban Cantacuzino, care a ştiut să moară ca un erou pentru o cauză puţin vrednică de laudă, iar moartea lui Brâncoveanu se descrie cu amănunte nouă şi duioase, într'un stil frumos şi avântat. De la una din nepoatele lui Const. Bălăceanu primì manuscrisul acestei Cronici Samuil Clain, carecopiè la 1770.

Istoria oştirii asupra Moreii.

În «*Istoria oştirii ce s'au făcut asupra Moreii la anul 7233*» se descrie, în formă de jurnal, campania Turcilor în Morea împotriva Veneţienilor, la care luase parte, din porunca lui Ştefan Cantacuzino, şi marele paharnic State Leurdeanu. Unu dintre puţinii Români din suita sa, probabil, Constantin vătavul, a descris'o, dând ştiri interesante, deşi adesea naive, precum aceea că la Seres «aerul e greu pentru bărbaţi, iar pentru neveste bun, că sânt prea frumoase». Limba e foarte stricată şi această «Istorie» e întâiul nostru monument literar care bâjbâe de turcisme.

Dumitrache Varlaam.

Stolnicul Dumitrache, cu numele de familie Varlaam, ne-a lăsat nişte memorii despre timpul scurt, dar zbuciumat, între deschiderea războiului ruso turc şi întronarea lui Alexandru Ipsilante. Scrierea aceasta, foarte importantă pentru mulţimea

de amănunte istorisite de un martor ocular şi pentru actele intercalate în ea, e lipsită însă de valoare literară, căci autorului îi lipseşte darul de povestitor, iar limba sa e împestriţată cu atâta turcisme, încât chiar contimporanii lui cu greu o vor fi putut înţelege.

Mihaiu Cantacuzino.

Un alt cronicar e Mihaiu Cantacuzino din vestita familie a boierilor munteni, el însuşi boier cu vază, ocupând funcţiunile de vel-medelnicer (1746), mare stolnic (1753), apoi un timp îndelungat cea de mare-vistier şi în urmă de mare-ban. A fost însărcinat în viaţă cu importante misiuni diplomatice şi avù să sufere în două rânduri întemniţare pentru atitudinile sale politice. Rusofil convins, el fu silit, când Turcia se dovedì mai puternică, să facă ceeace făcuse şì celalalt înaintaş al său în politica prietenoasă Rusiei, Dimitrie Cantemir, să emigreze în Rusia (1776), de unde nu se mai întoarse în ţara sa, primind acolo rangul de general-maior şi 2000 de şerbi.

În exilul său rusesc scrise, la 1787, opera sa principală *Genealogia Cantacuzinilor*. Gelos de a impune aritocraţiei ruseşti cu obârşia sa strălucită, fostul mare-ban alcătueşte un mare arbore genealogic, în mare parte fantastic, şi nemulţumindu-se cu viţa împărătească a strămoşilor săi, el îşi găseşte descendenţa dela un «pair de France» de pe timpul lui Carol cel Mare, cu numele Nicolae Valua (Valois). Pentru vremile pe care le poate reconstruì din acte păstrate în familie, scrierea sa e de mare valoare istorică, iar paginile în care istoriseşte păţaniile proprii dintre anii 1750—1787 au, pe lângă însemnătatea lor istorică, şì o valoare literară, fiind bine scrise şi interesante prin bogăţia amănuntelor.

Dionisie Eclesiarhul.

Cu totul altcum e alcătuită opera unui modest călugăr, un om de casă al episcopului şi mitropolitului de mai târziu Filaret. Deşì Dionisie Eclesiarhul îşi scrie opera sa la anul 1814, ea e mai bătrânească decât cele mai multe scrieri de la sfârşitul veacului al XVIII-lea. Autorul ei, scriind «cele ce s'au întâmplat acestei patrii a Valahiei în diastima vremii de la cincìzecişicinci de ani încoace», ne aminteşte adesea timpurile bune ale înfloritoarei cronografìi de demult. E adevărat că simplul călugăr n'are simţ istoric, că nu e critic în alegerea izvoarelor sale şi adesea e foarte naiv. În schimb însă el ştie să povestească frumos şi are un interes viu pentru partea anec-

dotică a istoriei; are vorba figurată a omului din popor, îi plac asemănările din nemijlocita sa apropiere şi caută să-şi explice lucrurile neobicinuite de aiurea, aplicându-le proporţiile pe care le cunoşteà din ţara sa. Vom amintì numai părerile delicios de naive ale acestui contemporan al lui Napoleon Bonaparte despre cuceritorul lumii. El ar fi fost la origine un «grec-romeos», care s'a papistăşit, trecând mai întâi la Nemţi, apoi la Franţuji, unde a ajuns «obirster» şi mai târziu feldmareşal — o rudă a lui trecuse cu «madama» lui şì prin Ţara-românească — a luat parte la luptele care ţineau să desfiinţeze «rumânia Franţei», combătută de boierii cei mari, care aveà sate multe, «iobagi, adecă rumâni», şi, pricepându-se să «între subt pielea» miniştrilor şi a boierilor, ajunse Împărat. Dară cu toată vitejia lui, el fu biruit de marele duce Constantin, care «spun unii că încălecase pe tunuri şi răcneà ca un leu asupra tunarilor, să sloboază tunurile cu iuţime», acèle tunuri despre care i-a spus «un ipochimen vrednic de crezut» că îţi luau auzul cu bubuitul lor şi că se umpleau cu «un săculeţ de barut». Aceste minunăţii care se streçoară în cronica lui din istorisirile sfătoşilor moşnegi strânşi la taifas pe prispa unei case din vecini, îi dau un deosebit parfum de vechime. Dumitrache vede lucrurile simplu, precum simplă erà şì cultura sa, dar le vede limpede: volintirii intrând în Bucureşti aveau «câte un pistol, ca un picior de porc, la brâu». Astfel el are calitatea preţioasă de a fi evocativ în povestirile sale.

Naraţiuni versificate.

Către sfârşitul veacului se înmulţesc tot mai mult naraţiunile istorice în versuri. Schimbând însă forma exterioară, autorii lor nu izbuteau, de cele mai multe ori, să prefacă proza în poezie. Dar versul începeà să fie gustat din ce în ce mai mult, el aveà farmecul noutăţii şi dădeà iluzia genurilor literare similare, care se înmulţeau mereu la Greci. Nervii versificatorilor, şi mai ales ai ascultătorilor, erau mai puţin rafinaţi decât ai noştri, aşa încât suportau potopul ritmului monoton care se urma neturburat de nici o imagine puternică, pe care nici o rimă neobicinuită nu-l făceà să tresară. In curgerea lor uniformă, versurile acestea mângăiau urechea, care nu voia să fie supărată de lovituri puternice, cadrau minunat în atmosfera greoaie a iatacurilor împodobite cu covoare groase, în care

totul învită la lene, totul erà întocmit pentru cea mai gustată trecere a vremii, somnul. Singurele sensaţiuni pe care le deşteptau aceste versuri erau revărsările lirice ale autorului, care sau îşi căinà pe erou, sau se jăluià pe sine, sau — şi aici e un progres — boceà starea tristă a ţării şi a poporului său. Căci toate aceste cronici rimate erau «jalnice istorisiri sau tragedii».

Stihurile asupra morţii lui Ghica.

Cea mai veche dintre aceste naraţiuni versificate e din anul 1777, din Moldova, şi se numeşte *Stihurile asupra Domnului Grigore Ghica voivod, al Moldovii.* Ele descriu omorul Domnului martir, acel eveniment neobicĭnuit — erà întâiul caz când un Domn fusese decapitat din poruncă împărătească — care a impresionat adânc pe contemporani şi care, precum mărturiseşte Sulzer, făcù să vibreze şi coarda muzei populare. Autorul anonim pare a fi fost martor ocular al decapitării, căci ştie să ne povestească fel de fel de amănunte. O face tacticos, fără simţ pentru poezie, fără să priceapă tragicul momentului, în vreo 250 de versuri. Chiar când se pare că a prins o notă ntr'adevăr potrivită, imediat urmează versurile banale, prozaice, n care se desvălesc gândurile sale de burghez pacĭnic şi pios. Astfel, dupăce omorul e arătat cu toate amănuntele şi se spune că corpul a fost aruncat pe fereastră în grădina cea din dos, unde bostangiii îl îngropară, se pare pentru un moment că duioşia îl cuprinde pe scriitor:

Din averile lui toate
Neavând la a sa moarte
Măcar patru coţi de pânză
Ca pe dânsul s'o întinză!

Dar apoi urmează aceste versuri fără gust:

Şi-aşa s'au săvârşit
Grigore Ghica cel vestit,
Care mult s'au minunat
De moartea ce s'au tâmplat!

Rămâne să ne rugăm
Ca să-l ierte Dumnezeu,
Să-i fie Duhul în fericire,
Vecĭnica lui pomenire!

Se pare că de acelaşi autor — «un profesionist literar pentru asasinatele politice» îi zice dl Iorga — sânt şi cele vreo

550 de stihuri, în care se descrie cam în acelaşi fel, pieirea lui *Manolochi Bogdan, vel-vornic şi a lui Ioan Cuza, biv vel-spătar, carii cu urgie împărătească şi de sabie domnească s'au săvârşit.*

Pitarul Hristache.

Ceva mai talentat decât stihuitorul moldovean erà un boierinaş muntean, care se numeà pe sine Pitarul Hristache. Judecând după unele provincialisme, ca «picere» (în loc de «picioare»), se pare că avem a face cu un Bucureştean. Versurile lui poartă titlul: *Istoria lui Mavroghevi-vodă şi a răsmiriţii din timpul lui, pe la 1790* şi se ocupă de fapt cu domnia acestui Fanariot capricios şi crud, pe care nici nu-l laudă, nic nu-l defaimă şi nici nu-l pricepe în deajuns. Une-ori se încântă de faptele lui, aflând chiar o rimă neobicĭnuită:

Brava, Mavrogheni, brava!
Altul cu tine mai sta-va?

alte ori îşi bate joc de el:

Jefuià unde ştià...
Pe care ştià că n'are
Nu-i mai face supărare.

fără să se indigneze prea mult însă şi explicându-şi jafurile atât de obicĭnuite pe vremea sa:

Adevăr spun că prădà,
Dar nevoia-l îndemnà.

În general, versurile acestea, deşi stângace şi cu toate cususurile inerente unei vremi începătoare, se citesc totuşi cu mai multă plăcere, fiindcă în ele răsună ceva din felul poeziei noastre populare şi de-oare-ce le lipseşte mai ales nota supărător de tânguioasă. În locul ei adesea apare gluma şi ironia, deşi cam tare şi trivială. Încă un lucru însă ne bate la ochi în versurile Pitarului: Grecii sânt nesuferiţi şi împotriva lor găseşte accente de energică protestare. Aceasta e un pas înainte, arătându-ne că ne-am apropiat de vremurile când luptele naţionale ale Grecilor, duse pe pământ românesc, au deşteptat şi la Români mişcări naţionaliste şi au provocat ruptura între cele două neamuri care nu mai puteau luptà alături. Ele însă ne conduc în epoca nouă a literaturii române şi nu mai pot fi tratate la acest loc.

BIBLIOGRAFIE.

Spre a umpleà în câtva lacunele expunerilor din această carte, al cărei caracter fragmentar e dat prin faptul că redă nişte cursuri populare, adaug acest capitol bibliografic la sfârşitul lucrării. In el se utilizează lucrările apărute până la anul 1913, când s'a început tiparul; numai rareori am avut posibilitatea să cunosc şi scrieri apărute dela izbucnirea războiului mondial încoace.

Căutând prin aceste cursuri să deştept înainte de toate în cetitor dorinţa de a cunoaşte scrierile vechilor noştri autori, eram dator să le arăt şi ediţiile existente. Cei ce se vor interesà mai de aproape de anumite chestiuni de amănunt, vor aflà indicate la acest loc şi scrierile care se ocupă de opera scriitorilor noştri vechi. Mai ales voiu insistà asupra chestiunilor controversate, pe care nu erà locul să le ating în corpul lucrării şi contribuind une-ori cu date nouă, voiu căutà să arăt cui îi revine meritul de a fi deslegat diferitele probleme şi de a fi adus lumină în judecarea timpurilor vechi.

Ca în tot cursul acestei lucrări, scopul mieu nu va fi, nici în acest capitol bibliografic, a fi *complet* ci *folositor*. De aceea nu voiu citâ liste lungi de cărţi, articole şi notiţe răspândite prin reviste adesea inaccesibile şi care nu aduc o contribuţie însemnată la elucidarea unei chestiuni, ci mă voiu restrânge cu deosebire asupra lucrărilor mai importante, mai uşor de procurat şi mai nouă, în care cetitorul poate găsì apoi şi bibliografia amănunţită a chestiunii.

Bibliografia generală.

I. Istorii ale literaturii.

Din capul locului trebue să citez ca operă fundamentată pentru tot ce priveşte literatura noastră veche, cele două scrieri ale lui **N. Iorga**, *Istoria literaturii religioase a Românilor până la 1688*, Bucureşti, Socec, 1904, (publicată şi ca întroducere la vol. VII din *Studii şi documente cu privire la Istoria Românilor*, Buc., Socec, 1904) şi **Acelaşi**, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*, Buc., Minerva, 1901, în două volume (epuizat), cu indice foarte bun, care înlesneşte găsirea de amănunte, şi cu o foarte bogată bibliografie în notele din subsol. Lectura acestor cărţi, din cauza materialului extraordinar de bogat în amănunte, nu e uşoară, dar folosul ce-l aduc e uriaş. Cu deosebire importante şi strălucite sânt

caracterizările cutărei epoci sau cutărui scriitor. Ţin să mărturisesc la acest loc, că, fără opera Dlui Iorga, cartea de faţă nu şi-ar fi luat fiinţa. În cele următoare ea nu se va mai citâ, decât foarte rar, deşi după drept ar trebui să se numească aproape la fiecare capitol.

Dintre scrierile anterioare, trebue consultat şi azi: **Dr. I. G. Sbiera,** *Mişcări culturale şi literare la Românii din stânga Dunării în răstâmpul dela 1504—1714,* Cernăuţi, 1897 (epuizat) şi **M. Gaster,** *Geschichte der rumänischen Litteratur* (în *Gröber 's Grundriss der romanischen Philologie,* vol. II, Strassburg, Trübner, 1898; expunere mai desvoltată a tratatului din întroducerea la *Crestomatia română).* — Învechite în cea mai mare parte sânt: **Ar. Densusianu,** *Istoria limbii şi literaturii române,* Iaşi, Tip. Naţională 1885; ed. II (adăugită şi schimbată) Iaşi, Goldner 1894. **V. A. Ureche,** *Schiţe de Istoria literaturii române* (până la sfârşitul sec. XVII-lea), carte didactică secundară. Extras din cursul dela Facultatea de litere din Bucureşti. Partea I-a Buc., Tip. Statului, 1885. — Fără importanţă şi plină de informaţiuni greşite: **Dr. Alexici,** *Geschichte der rumänischen Litteratur. In deutscher Umarbeitung von* **Dr. K. Dieterich,** Leipzig, Amelang, 1906. — O privire generală asupra literaturii române dă **Gh. Adamescu,** *Istoria literaturii române,* Bucureşti, Biblioteca pentru toţi [1913; cu ilustraţii]. Expunerea e clară deşi nu ţine seamă totdeauna de achiziţiile ştiinţifice mai nouă. Scurte biografii, caracteristici şi reproduceri din scriitorii vechi se găsesc în partea dintâiu a manualului pentru şcoalele normale de învăţători şi învăţătoare de **Acelaşi,** *Istoria literaturii române,* ed. III, Bucureşti, Flacăra, 1915.

Fără importanţă pentru epoca veche sânt Istoriile literaturii române de *Lăzăriciu, Hodoş, Rudow, Morf, Gh. Popp* etc, precum şi articolele din *Enciclopedia română.*

II. Scrieri bibliografice şi Crestomaţii.

Lucrarea fundamentală pentru epoca veche a literaturii noastre este: **I. Bianu** şi **N. Hodoş,** *Bibliografia românească veche,* Bucureşti, Socec, Tomul I, 1508—1716 (1903) şi tomul II: 1716—1808 (1910). Cuprinde descrierea cărţilor ieşite din tipografiile româneşti cu reproducerea introducerilor şi epiloagelor, cu numeroase facsimile şi fototipii şi cu foarte importante notiţe bibliografice. Completare a acestei scrieri oferă: **Dr. Veress Endre,** *Erdély és Magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok* (1544—1808), Kolozsvár, Stief, 1910. Câteva cărţi rămase necunoscute autorilor precedenţi se găsesc descrise la **N. Iorga,** *Studii şi documente cu privire la Istoria Românilor,* Bucureşti 1901 ş. u. — Învechite şi insuficiente: **Vasile Pop,** *Disertaţie despre Tipografiile româneşti în Transilvania şi învecinatele Ţări dela începutul lor până la vremile noastre,* Sibiiu, 1838 şi **D. Iarcu,** *Analele bibliografice,* 1865 şi *Bibliografia cronologică română,* Bucureşti 1873. — Utilizabile şi astăzi: **T. Cipariu,** *Crestomatia sau Analecte literarie,* Blasiu, Tipogr. Seminarului, 1858 şi **Acelaşi,** *Principia de limbă şi scriptură,* ibid (ed. 2-a), 1866. **Al. Philippide,** *Introducere în Istoria limbei şi Literaturei române,* Iaşi, Şaraga, 1888. O adunare sârguincioasă

de date bibliografice: **Gheorghe Adamescu,** *Indicațiuni bibliografice pentru literatura română dela cele mai vechi lucrări până în 1913,* ed. II-a adăogită. București, Flacăra, 1914.

Pentru manuscrise: **I. Bianu** (mai târziu în colaborare cu **R. Caracaș**) *Catalogul manuscriptelor românești,* București, Göbl [în curs de publicare, Vol. I, cu indice, 1907].

Intre *crestomații* cea mai importantă e a lui **M. Gaster,** *Crestomatie română,* 2. vol. Leipzig-București, Brockhaus-Socec, 1891. — Utilizabile și astăzi: **I. Nădejde,** *Istoria limbei și literaturei române, cu probe de limbă, de ortografie și grafie din toate veacurile, precum și cu bucăți literare alese, începând din cele mai vechi timpuri, până astăzi. Pentru cursul superior liceal.* Iași, Șaraga, 1886. **A. Lambrior,** *Carte de citire (Bucăți scrise cu litere chirilice în deosebite veacuri) cu o introducere asupra limbei românești.* Ed. 2-a, Iași, Buciumul român, 1890.

Bibliografia specială.

CAPITOLUL I.

1. Despre cultura veche română avem o scurtă dar foarte bună caracteristică de **I. Bogdan,** în conferența cu acest titlu, București, Socec, 1898 (publicată împreună cu o altă conferență despre *Luptele Românilor cu Turcii*), cu note bibliografice la sfârșit.

Pentru manuscriptele slavone scrise în țările românești, v. lista celor cunoscute până la 1888 la **Philippide,** *Istoria limbei și lit.* pag. 33 și u., cu bibliografia chestiunii. Alte au fost descrise de **I. Bogdan,** *Manuscripte slavo-române în Chiev,* în *Conv. lit. XXV* (a. 1891—92), pag. 503—511 și *Câteva manuscripte slavo-române din biblioteca imperială de la Viena,* în *Anal. Acad. rom.* t. XI. — Dintre operele streine, pomenim numai studiile lui **A. I. Iacimirsky,** *Slavjanskija i russkija rukopici rumynskich bibliotek,* în *Zbornicul* secției II a Academiei ruseșți, vol. 79, Petersburg 1905 și a lui *Miletič* în vol. IX al *Zbornicului* Ministerului de instrucție bulgar, Sofia, 1893.

Despre *Grigorie Țamblac* s'a afirmat, că ar fi fost Român și deci întâiul scriitor original al literaturii noastre, cf. cu deosebire: **Episcopul Melchisedec,** *Mitropolitul Grigorie Țamblac. Viața și operele sale,* în *Rev. Toc.* III, 1—64. — Țamblac s'a născut pe la 1364, a fost egumen al mănăstirii Deceani, în Abania, a stat în anul 1389 pe muntele Atos, iar către sfârșitul veacului al XIV-lea în Constantinopole. Din Moldova ajunse la a. 1406 la Chiev, unde desfășură o acitvitate însemnată de scriitor, fiind mitropolit între anii 1414—1418. cfr. **Murko,** *Geschichte der älteren südslav.* Litt. p. 127 și 161. — **A. I. Iacimirskii,** *Grigorij Camblak,* St.-Petersburg, 1904 (rușește).

Pentru școli în acest timp și în cele următoare, cf. **C. Erbiceanu,** *Serbarea școlară din Iași cu ocazia împlinirii a cincizeci de ani de la înființarea învățământului superior în Moldova. Acte și documente* [în colaborație cu **A. D. Xenopol**] Iași 1885. (Despre timpurile vechi, până la începutul sec. XIX, pag. 95—105). — O scurtă și bună privire la **Dr. I. Nistor,** *Zur*

Geschichte des Schulwesens in der Bucovina (Separatabdruck aus dem *XLVIII Jahresbericht der gr.-or. Oberrealschule in Czernowitz)*, Czernowitz, 1912.

2. Despre arta noastră veche nu avem decât studii fragmentare. Un bogat material şi studii preţioase cuprinde *Buletinul Comisiunii Monumentelor istorice* care apare [subt îngrijirea lui **A. Lăpădatu**] cu splendide reproduceri, la Bucureşti] Göbl, dela 1908 încoace. Foarte frumoase reproduceri cuprinde şi colecţia dlui **Stelian Popescu**, *Odoarele dela Neamţu şi Secu.* Bucureşti, Socec, 1911. Cf. şi **I. Voinescu**, *Monumente de artă ţărănească din România* [Bucureşti], Rasidescu. — Diferite articole şi notiţe se găsesc în *Mitteilungen der k. k. Zentralkomission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, Wien, datorite mai ales lui **K. Romstorfer** (de ex. vol. XVIII [1895] ş. u.)

Despre arhitectura noastră veche avem un serios studiu de **Acelaşi**, *Die Moldanisch-byzantinische Baukunst*, Wien 1896. — Apoi: **Ladislaus Podlacha**, *Abendländische Einflüsse in den Wandmalereien der griechisch-orientalischen Kirchen in der Bucovina*, mit 16 Abbildungen, Düsseldorf, Schwann, 1911 (Extras din *Zeitschrift für christliche Kunst*, vol. XXIV). — **I. Bogdan** şi **N. Iorga** au relevat în repetite rânduri frumuseţea operelor de artă din vechime, v. mai ales studiul celui din urmă despre *Meşteşugul de pictură şi sculptură în trecutul românesc*, Bucureşti, Minerva, 1906, pag. 1 şi u. (reprodus din *Convorbiri literare* XL, 26 şi u.) şi *Vechiul Meşteşug de clădire al Românilor* (în *Istoria Românilor în chipuri şi icoane*, II) Bucureşti Socec, 1905 pag. 1 şi u. — **Al. Tzigara-Samurcaş**, *Arta în România*, Vol. I. Bucureşti, Minerva, 1909.

3. **I. Bogdan**, *Cultura veche română* p. 19—82. **D. Rousso**, *Studii bizantine-române*, Bucureşti, Guttenberg. 1907. Cf. **Acelaşi**, *Studii şi critice* Buc., Göbl, 1910, p. 1—16, *Critica textelor şi tehnica ediţiilor* Buc., Socec, 1912, p 22—23, *Elenizmul în România*, Buc., Göbl, 1912, pag. 30. — **St. Romansky**, *Mahnreden des Walachischen Wojwoden Negoe Basarab an seinen Sohn Teodosios* (disertaţie publicată în XIII. *Jahresbericht des rumänischen Instituts zu Leipzig* p. 113 ş. u. şi în broşură separată) Leipzig Barth, 1908 (Bibliografia la p. 134 ş. u.) — Manuscrisul românesc din 1654 s'a pierdut, după ce a fost, din norocire, reprodus la 1843 într'o tipăritură (azi epuizată), apărută la Bucureşti. Aceasta a fost retipărită într'o ediţie ieftină şi bună la Vălenii-de-munte, 1910: *Învăţăturile lui Neagoe-vodă (Basarab) către fiul său Teodosie*, cu o prefaţă, de **N. Iorga**.

4. Cele trei manuscripte mai importante în care ni se păstrează literatura istorică moldoveană de anale şi cronici slavone, scrise prin sec. XV-lea sânt:

a) *Manuscrisul lui Mancio Giugov din Tulcea*, cu *Analele dela Bistriţa* (1359—1505) publicat şi studiat de **I. Bogdan**, *Cronice inedite atingătoare de istoria Românilor* (I Letopiseţul dela Bistriţa (1359—1506), II Cronica serbomoldovenească dela Neamţ (325—1512), III Cronica moldo-polonă (1359—1566) de Nicolae Brzeski (după textul original), IV Cronica ţărei Moldovei şi a Munteniei de Miron Costin 1684). Bucureşti, Socec, 1895.

b) *Zbornicul dela Chiev*, cuprinzând, între altele, *Letopiseţul dela Slatina*, scris de *Isaia ot Slatina* la jumătatea sec XVI-lea şi care conţine, pe lângă *Analele putnene* (1359—1525) cele două *Cronice*, a lui *Macarie* (1504—154!) şi a lui *Eftimie* (1541—1554). Publicat şi studiat de **I. Bogdan**, *Vechile cronice moldoveneşti până la Ureche*, Bucureşti, 1891.

c) *Zbornicul dela Petersburg*, scris de un necunoscut pe la începutul sec. XVII-lea şi cuprinzând, pe lângă altele, o copie după *Letopiseţul* (atribuit) lui *Azarie*, care conţine, pe lângă cea mai bogată redacţie a *Analelor putnene*, şi *Cronica completă a lui Macarie* (1504–1550) şi *Cronica călugărului Azarie* (1550—1574). Publicat şi studiat de **I. Bogdan**, *Letopiseţul lui Azarie*, Bucureşti, Göbl, 1909 (*Analele Academiei Rom.* tom. XXXI, ist.)

De mai puţină importanţă sânt următoarele două manuscripte:

d) Traducerea din 1566 în limba polonă (numită şi Cronica moldo-polonă) a *Analelor putnene*, subt forma în care începuseră a fi redactate în sec. XV-lea şi continuate până la a doua domnie a lui Alexandru Lăpuşneanu (1565), făcută de *Nicolae Brzeski*, care în drumul său spre Constantinopole fusese prins şi ţinut închis câteva săptămâni de Alexandru Lăpuşneanu. Publicată în urmă, cu traducere, în scrierea lui **I. Bogdan**, citată sub *b*.

e) *Cronica anonimă*, încorporată în cronica rusească *Voskrcnskaja*, care nu-i decât un extras din *Analele putnene* (într'o redacţie ce mergea până la suirea în scaun a lui Bogdan Orbul) precedate de fantastica legendă despre înfiinţarea Moldovei prin cei doi fraţi Roman şi Vlahata, refugiaţi din Veneţia.

E sigur că au existat şi alte corpuri de cronici, care ajungeau mai departe (cel puţin până la 1595), decât cele cunoscute de noi. Acest lucru rezultă cu siguranţă din traducerile şi prelucrările lor române (cfr. p. 92) şi latine (cfr. p. 97) care au servit de izvoare lui Ureche şi Simeon Dascalul, cf. **I. Bogdan**, *Let. lui Azarie*, p. 3.

Cf. şi rezumatul dat de **I. Bogdan**, *Istoriografia română şi problemele ei actuale*. Buc, 1905. — Contribuţii importante la studiile lui I. Bogdan, aduc recenziile lui **A. Orăşanu** în *Conv. lit.* XXXI p. 513—532 şi 648—673 şi **N. Iorga** în Excursul I—II din *Ist. lit.* vol. II. In aceasta din urmă lucrare se găsesc şi cele mai bune informaţii despre *începutul istoriografiei muntene*.

5. **N. Hodoş**. *Inceputurile tipografiei în ţară românească* (în *Almanahul Tipografiei Minerva* pe anul 1902 p. 179 ş. u., retipărit în *Conv. lit.* XXXVI, 1051 ş. u.) — **I. Bianu**, *Din cărţile vechi* (în *Prinos lui D. A. Sturdza*, Buc., C. Göbl, 1903 p. 173 ş. u) — **E. Picot**, *Coup d'oeil sur l'histoire de la typographie dans les pays roumains au XVI siècle*, Paris, Imprimerie nationale, 1895.

6. Despre bogomilism, **I. C. Jireček**, *Geschichte der Bulgaren*. Prag, 1876, p. 171 ş. u. — **B. P. Haşdeu**, *Cuvinte din bătrâni*, II, 252 ş. u. —

I. G. Sbiera, *Codicele Voroneţean,* pag. 343 ş u. — **Dr. M. Murko,** *Geschichte der älteren südslavischen Litteraturen,* Leipzig, Amelang, 1908, pag. 82—85.

Un studiu mare, dar prea puţin concis despre *Basmele române,* în comparaţiune cu legendele antice clasice şi în legătură cu basmele popoarelor învecinate şi ale tuturor popoarelor balcanice, a scris **Lazăr Şăineanu,** Bucureşti, Göbl, 1895. — Fără multă valoare: **Th. D. Sperantia,** *Introducere în Literatura populară română.* Studiu comparativ, Bucureşti, Clemenţa, 1904. — **Dimitrie Mărmeliuc,** *Figuri istorice româneşti în cântecul poporal al Românilor.* Anal. Acad. Rom. XXXVII, lit. Bucureşti, 1915. Despre legenda *Mănăstirei Argeş* la popoarele învecinate: **Kurt Schladebach,** *Die aromunische Ballade von der Artabrücke* în *I. Jahresbericht des rum. Inst. zu Leipzig* p. 79 ş. u. — O încercare de a stabili tipul *Mioriţei* a făcut **D. Caracostea,** *Mioriţa în Moldova. Fragment din Istoria şi estetica epicei poporane române.* (Extras din *Conv. lit.* XLIX (a. 1915) şi XL (a. 1916)), Bucureşti, Speranţa, 1916.

CAPITOLUL II.

7. Scrisoarea lui *Neacşu* din 1521 a fost publicată mai întâiu în *Hurmuzaki, Documente,* XI p. 843 (unde s'a dovedit data în mod neîndoios), republicată de **Iorga** în *Braşovul şi Românii* p. 283, în *Ist. lit. rel.* p. 36 şi în *Istoria Românilor în chipuri şi icoane* II p. 231. — Despre o notă românească pe un act slavon din 1519, v. **Iorga** *Ist. lit. rel.* p. 109. — O glosă românească pe un document slavon de subt Mircea Ciobanul din a. 1548 s'a publicat în *Conv. Lit.* XXXIV (1900) p. 332. — Nota românească (Muntenia) a ierodiaconului Gavril pe un evangheliar slavon în *Archiv. slav. Phil.* VII. 15 şi 220. — Documente româneşti din sec. XVI, începând cu a. 1571, a publicat **Haşdeu,** *Cuvinte din bătrâni* I p. 18 ş. u. — Scrisori româneşti aflătoare în archivele Bistriţei (dintre care multe cu rotacism) a publicat **N. Iorga,** *Documente româneşti din archivele Bistriţei,* I, Bucureşti, Socec, 1899 şi **Acelaşi** a tipărit în *Hurmuzaki, Documente,* XI (p. 197, 232—235, 317—320, 349—350, 369—370, 395—399) scrisori şi inventarii din hârtiile lui Petru Schiopul, dela a. 1588 încoace. — **Acelaşi:** *Documente nouă* (dintre a. 1588—1600), *în mare parte româneşti, relative la Petru Schiopul şi Mihaiu Viteazul* în *Analele Academiei Române* tomul XX ist., Bucureşti, 1898. — **Acelaşi:** *Acte şi fragmente cu privire la Istoria Românilor,* Vol. III Bucureşti, imprim. Statului, 1897 (facsimile a unui ordin de plată al lui Petru Schiopul din 5 Maiu 1590). — Diferite documente de la sfârşitul sec. XVI-lea şi începutul celui de al XVII-lea. **Acelaşi,** *Studii şi documente* vol. IV p. 1 ş. u. — Câteva zapise de la 1576 încoace în **I. Bianu,** *Documente româneşti,* tom. I, fasc. 1, Buc., Acad. Rom., 1907. — Porunca lui Mihaiu Viteazul din 1600 e reprodusă de **Iorga,** *Câteva documente de cea mai veche limbă românească,* Analele Acad. Rom. XXVIII lit., p. 113—115. — Cel mai vechiu exemplar de vocabular slavo-român, descoperit într'un manuscris sârbesc din sec. XVI, e publicat de **E. Kaluzniacki,** *Über ein Kirchenslavisch-rumänisches Vocabular* în *Archiv für slavische Philologie* XVI, 46—53. (După limbă, autorul lui pare a fi fost O!-

tean, cf. **Gr. Creţu**, *Mardarie Cozianul, Lexicon slavo-românesc*, Buc., C. Göbl, 1900, p. 23–24). — Foarte interesante din punct de vedere al limbei arhaice sînt *Glosele române într'un manuscris slavon din sec. XVI*, publicate de **I. Bogdan** în *Conv. lit.* XXIV (1890), p. 727—752, împreună cu un mic studiu. — O listă de documente vechi în limba română la **Sbiera**, *Mişcări cult.* p. 15 ş. u. şi la **O. Densuşianu**, *Histoire de la langue roumaine*, Tome second, Fasc. I: Le seizieme siècle, Paris, Leroux 1914, p. 9—10 (între care unele care n'au fost citate aici).

8. Cât timp s'a crezut că *Catehismul calvinesc* (cf. p. 66) şi tipăriturile coresiene sînt cele dintâiu scrieri în limba română, a fost firesc ca impulsul cel dintâiu de a traduce cărţile sfinte să se atribue propagandei luterane şi calvine. **A. Densuşianu**, *Ist. lit.* 189—191 arată însă că limba întâielor traduceri religioase «este cu mult înainte de sec. XVI-lea» şi tot astfel **Sbiera**, *Mişc. cult.* p. 19. Prin studii filologice, dintre care cel mai remarcabil e al lui **I. A. Candrea**, *Monumentele cele mai vechi de limbă românească* în *Noua revistă română* III (1901), 533—541 şi IV (1901) 14—24, s'a dovedit cu siguranţă că unele dintre tipăriturile coresiene reproduc texte cu mult mai vechi. **I. G. Sbiera**, *Codicele voroneţean*, pag. 334 ş. u., bazându-se de asemenea pe studiul limbii mai veche decât sec. XVI-lea a Codicelui voroneţean şi reluând o idee exprimată de **Haşdeu**, *Cuvinte din bătrâni*, II 259—260, a crezut că impulsul de a traduce româneşte ni-a venit prin bogomilism. Teoria lui despre traduceri din sec. XIII în vreo mănăstire sau episcopie dependentă de mitropolia din Ohrida e fantastică. I. **Bianu**, *Introducerea limbii româneşti* p. 6, credeà că întâile traduceri s'au făcut pe la sfârşitul sec. XV-lea în mănăstirile moldovene care ajunseseră subt Ştefan cel Mare la o înflorire deosebită, «pentru a da elementele instrucţiunii teologice calugăraşilor români adunaţi în mare număr în aceste mănăstiri». Nici **I. Bărbulescu**, *Calvinismul şi începutul d'a se scri româneşte în Conv. lit.* XXXIV (1900), p. 858—877 n'a izbutit să facă plauzibilă părerea sa, că îndemnul de a traduce l-ar fi primit Românii în sec XV-lea dela catolici. E meritul lui **N. Iorga**, *Ist. lit. rel.* p. 15 ş. u. de a fi arătat că acest îndemn ne-a venit prin răspândirea husitismului printre Români. Părerea aceasta e admisă astăzi de toţi filologii şi istoricii literari. Excepţie face numai **O. Densuşianu**, *Hist. de la langue roum.* II. p. 1 ş. u. — Documente despre răspândirea husitismului în părţile locuite de Români, în *Hurmuzaki, Documente* I No. 506—513. — Ca o curiozitate pomenesc părerea eronată susţinută în repeţite rânduri de **M. Gaster**, *Geschichte der rum. Lit.* p. 268 şi *Crestom* p. XX, XXX etc., că aceste scrieri ar fi cópii după cărţile tipărite de Coresi. — Despre locul unde s'au făcut întâiele traduceri, cf. S. **Puşcariu**, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen (Beihefi zur Zeitschrift für rom. Philol. XXVI)* Halle, Niemeyer, 1910 p. 40 şi **N. Drăgan**, *Două manuscripte vechi*, p. 5—7.

Ediţii: **Ion al lui G. Sbiera**, *Codicele Voroneţean*, cu un vocabulariu şi studiu asupra lui. Ed. Academiei Române, Cernăuţi, 1885. *Recensii*: **Gr. Creţu** în *Rev. Tocilescu VI* (1886), p. 155 ş. u. **I. Bogdan**, în *Conv. lit.* XX (1886) p. 77–88 şi **I. Nădejde** în *Contimporanul* III, 132—138, 178–184,

230—235, 474—479, 514—516, 526—528. [În afară de probele aduse de Sbiera şi Iorga, *Ist. lit. rel.* p. 33 se pot citâ şi alte fapte care dovedesc că Codicele Voroneţean e o copie, d. e. $^{2}/_{4}$ «cu rosul *Prischila* ce-i ce-şi *tunseră* capetele», în Noul testament dela Belgrad: *Prischila* şi *Achila*, tunzându-şi capul. — Pentru izvorul paleoslav al textului: **B. Tenora**, *Über die kirchen-slavische Vorlage des Codice Voroneţean*, în *Mitteilungen des rumänischen Instituts an der Universität Wien*, Heidelberg, Winter, 1914, pag. 145—221.

I. Bianu, *Psaltirea scheiană*. Tomul I. Textul în facsimile şi transcriere, cu variantele din Coresi (1577). Ed. Acad. Rom. Bucureşti, C. Göbl, 1889 (epuizat). O ediţie critică, cu un studiu introductiv şi cu o comparaţie amănunţită cu *Psaltirea Voroneţeană* şi *Psaltirea Hurmuzaki* a dat **I. A. Candrea**, *Psaltirea scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI şi XVII traduse din slavoneşte*. I Introducerea cu 11 planşe, II Textul şi Glosarele, Buc., Socec 1916. (Publicaţie a Comisiunei istorice a României). — Cf. şi **O. Densuşianu**, *Anuarul seminarului de Istoria limbii şi literaturii române de pe lângă Facultatea de litere din Buc. Studii de filologie română*, Buc., 1898. **Acelaşi**: *Din Istoria amintirii lui u final în limba română. Anal. Acad. Rom.* XXVI lit., Bucureşti, 1904, pag. 29. **C. Galuşcă**, *Slavisch-rumänisches Psalterbruchstück*, Halle Niemeyer, 1913. — **Alecu Procopovici**, *Despre nazalizare şi rotacism. Analele Acad. Rom.* XXX lit., Buc., 1908 (p. 29—37 se vorbeşte despre cei trei copişti ai Psaltirei scheiane). — **G. Giuglea** a tipărit întreaga *Psaltire Voroneţeană* în *Revista p. ist. arheol. şi filol.* XI 251—261, XII 194—209, 475—487. Aceeaşi Psaltire a editat-o cu un studiu făcut fără cunoştinţele filologice necesare. (Recensie de **V. Bogrea** în *Drum drept* II (a. 1914) p. 497—508).

Fragmentele publicate de **N. Iorga**, *Câteva documente de cea mai veche limbă românească*, *Anal. Acad. Rom.* XXVIII lit., sânt mai nouă de cum le crede autorul.

9. *Catehismul calvinesc* (în copia măhăceană) e publicat de **Haşdeu** în *Cuvinte din bătrâni* II pag. 99—107. Cf. **Sbiera**, *Mişcări* p. 100 ş. u. şi *Vechea Bibliografie* 21—23. Tipograful — poate şi traducătorul — a fost un Sas din Sibiiu, cu numele Philipp Maler (Pictor).

Despre mişcarea reformată printre Români, cf. dintre scrierile mai nouă: **Dr. Augustin Bunea**, *Vechile episcopii româneşti a Vadului, Geoagiului, Silvaşului şi Bălgradului*. Blaş Arhidiecesană, 1902, p. 81 ş. u., **Dr. N. Drăgan**, *Calvinismul şi literatura românească*, în *Pagini literare* (din Arad) a. I (1916) p. 41—43 şi 60—62. **Dr. I. Lupaş**, *Influinţa reformaţiunii asupra bisericii româneşti din Ardeal în secolul XVI*, în *Transilvania* a. XLVIII (1917) p. 1—12. Fără valoare: **Dr. At. M. Marienescu**, *Luteranismul, Calvinismul şi Introducerea limbii româneşti în biserica din Ardeal în Anal. Acad. Rom.* XXIV ist., Bucureşti, 1902.

Despre *Palia de la Orăştie* v. *Vechea Bibliografie* 93—98. **M. Roques** *L'original de la Palia d'Orăştie* (extras din *Romania* 1913) şi **I. Popovici** *Paliia dela Orăştie* (1582) *în Analele Acad. Rom.* XXXIII lit., Buc., 1911. O ediţie critică, în care se arată cu probe doveditoare că avem a face cu o

traducere după **Heltay** pregătește de mult dl **M. Roques**. — Părerea dlui **Iorga**, *Ist. lit. rel.* p. 96 că fragmentul de *Levitic* aflat de Hașdeu și publicat în *Cuv. d. bătr.* I. p. 5—17 ar fi o parte nepublicată a acestei traduceri din Palie o contrazice limba acestui fragment care (cu forme ca *hi, pustii, jugul, cutezà, luà*) nu are particularitățile graiului bănățean și dovedește (cf. forme ca *pre voi, urî, cărările)* că e mai nou decât credeà Hașdeu (circa 1560). Părerea dlui Iorga o repetă — având aerul de a spune un lucru nou — **Iosif Popovici** în *Cosinzeana* II (1912) p. 51—53, fără a aduce nici o probă, căci cele două citate prin care vreà să dovedească că e tradusă din ungurește nu probează nimic (*lemn* cu înțelesul de «copac» e obicinuit în textele vechi, iar *cum* cu înțelesul «că» se găsește de asemenea în texte traduse din slavonește).

Fragmentul Todorescu a fost descoperit de **Dr. Sztripszki Hiador** și publicat în colaborare cu **Dr. Alexics György**: *Szegedi Gergely Énekes könyve XVI századbeli román forditásban. Protéstans hatások a hazai románságra.* Budapest, 1911, cu o introducere lungă și plină de divagațiuni și de fantezii (cf. *recensiile* lui **Dr. Mateiu**, *Luceafărul* X (1911) 557—558, **St. Meteș**, *Tribuna* XV (1911) Nr. 283, p. 17—18 și cu deosebire **Dr. N. Drăgan**, *Transilvania* XLIII (1912) 213—277).

In Petersburg se găsește un fragment dintr'un Evangheliar slavoromân tipărit despre care a scris o notiță **I. Bogdan** în *Conv. lit.* XXV (1891), p. 33 ș. u. Datarea din 1580, admisă și în *Vechea Bibliografie*, nu poate fi exactă. Limba acestei traduceri, făcută de un strein, e mai nouă, iar caracterele tipografice se deosebesc de ale tipăriturilor lui Coresi. La comisia istorică se găsește fotografiat întreg fragmentul (ilustrație la pag. 33).

N. Iorga, *Ceva despre Episcopul Maramurășan Iosif Stoica. Câteva fragmente de vechi cazanii românești.* Anal. Acad. Rom. XXXVI, ist. București, 1913. — **Același**, *Mărunțișuri istorice culese din Ungaria.* Budapesta, Poporul român, 1904 (Extras din «*Luceafărul*» a. 1904).

10. Despre cărțile tipărite de *Coresi* (datarea și bibliografia) cf. *Vechea Bibliografie* I, 53—93 și 516—529. — Știri biografice despre Coresi (1564) se găsesc la **N. Hodoș**, *Un fragment din Molitfelnicul Diaconului Coresi* (1564), în *Prinos lui D. A. Sturdza*, Buc., C. Göbl, 1903, p. 235—276, unde (p. 241*)*, găsim o încercare de a se face genealogia familiei. Tot acolo se retipărește (cu chirilice) fragmentul cunoscut din *Molitfelnic*. Că Molitfelnicul acesta este tradus în cea mai mare parte după *Agenda* lui G. Heltay (tipăr. în 1551*)* a arătat **Dr. E. Dăianu** în *Răvașul* din Cluj, a. 1908, p. 168—181. — **St. Nicolaescu**, *Diaconul Coresi și familia sa*, în *Rev. p. istorie, arckeol și filol.* X (1909) p. 265—291 (cu bibliografia cea mai nouă). — O retipărire nu prea exactă cu litere latine a Evangheliei din 1561, a dat **Arhiereul Dr. Gherasim Timuș Pitești eanu**, *Tetraevanghelul Diaconului Coresi*, cu o prefață de Constantin Erbiceanu, București, Tip. Cărților bisericești, 1889. Partea dela început, care lipsea în exemplarul cunoscut de Gherasim Timuș, a reprodus-o, după un exemplar din Budapesta, **M. Ro-**

ques în *Romania*, XXXVI (1907), pag. 429—434. — O ediţie critică a *Evangheliei cu învăţătură* din 1580—1581 prepară **Sextil Puşcariu** în colaborare cu **A. Procopovici** din însărcinarea Comisiunei istorice a României. Vol. I., Textul, a apărut în Bucureşti. Socec 1914. (Despre *Popa Iane* şi *Mihaiu*, colaboratorii lui Coresi v. **Iorga** *Istoria literaturei religioase* pagina 92 ş. u.) — Despre Psaltirea din 1570, **V. Mangra**, *Cercetări literale-istorice*, Bucureşti, Göbl, 1896. — Textul românesc al Psaltirei din anul 1577 a fost retipărit cu litere chirilice şi transcriere română, de **B. Petriceicu Haşdeu**, *Psaltirea publicată româneşte la 1577 de diaconul Coresi, reprodusă cu un studiu bibliografic şi un glosar comparativ* (ambele n'au apărut). Tomul I. Textul, Bucureşti, Academia Română, 1881. O ediţie populară a apărut în *Autorii români vechi şi contimporani*, Buc , Socec, 1894. (Faptul că Psaltirea lui Coresi reproduce un text mai vechiu, l-a dovedit **I. A. Candrea**, în articolul citat din *Noua rev. rom.* Dovezile aduse de Candrea se pot uşor înmulţì. Voiu cità numai una: In Psaltirea Coresiană cetim (ps. 113 v. 14) «Ureachii au şi nu audŭ, nasure au şi nu *aputu*». Cuvântul *a puţì* însemnà «a mirosì» (çf. *Dicţionarul limbii române* s. v.) Copistul Psaltirii scheiene, neînţelegând acest cuvânt, a îndreptat versetul în «nasure au, şi n'au putŭ», fără să observe nonsensul ce a resultat din această schimbare).

Părerea că *Tâlcul evangheliilor* din 1564 n'a fost tipărit întreg de Coresi, ci probabil de ucenicul său Lörinţ, se sprijină pe următoarele două greşeli de tipar din această carte: мѣргѫрнтапюлѵ (= mărgăritariul) şi каѹ (= sau). Dacă ţinem seama de împrejurarea că p şi c sânt cele două litere care în alfabetul chirilic au altă valoare de cât în cel latin, înţelegem cum un tipograf strein, deprins să aşeze texte scrise cu litere latine, a putut schimba pe *p* cu *r* şi pe *c* cu *k*, o greşală, care ar fi mai greu de admis la Coresi, deprins a tipărì numai cu buchi chirilice.

Despre *Evangheliarul lui Radu din Măniceşti*, aflător în British-Museum din Londra, a scris mai întâi **Haşdeu**, în *Columna lui Traian* a. 1882 şi 1883, p. 312—320. Evanghelia lui Mateiu a reprodus o (cu un glosar) **M. Gaster**, în *Archivio glottologico italiano* XII, şi întregul Evangheliar, împreună cu un manuscris cu traducerea *Faptelor apostolilor*, a tipărit-o, fără să o publice însă, **Acelaşi** (exemplare la Academia Română).

11. **M. Gaster**, *Literatura populară română cu un apendice: Voroava Garamantinilor cu Alexandru Machedon de Nicolae Costin*, Bucureşti, 1883. **Acelaşi**, *Gesch. d. rum. Lit.* p. 379 ş u. **Sbiera**, *Mişc. cult.* p. 276 ş. u cfr. şì **M. Gaster**, *Texte române inedite din sec. XVII* (călătoria lui Sith la raiu, Viaţa sfântului Grigorie Decapolitul) *Rev. p. istorie, archeol. şi filol.* I 71—96 şi *Legende inedite* (Viaţa sf. Alexie, omul lui Dumnezeu) ib. III 335—352.

Codicele sturdzan e tipărit şi studiat de **I. B. P. Haşdeu**, *Cuvinte din bătrâni*, vol. II. Buc., Rădulescu, 1879. (Câteva rectificări importante la **D. Russo**, *Studii bizantine-române* p. 3—21).

Alte două codice miscellane care cuprind còpii după traduceri vechi a publicat, cu un important studiu introductiv **Dr. Nicolae Drăgan**, *Două*

manuscripte vechi, Codicele Todorescu şi Codicele Marţian. Ed. Academiei Române, Bucureşti, 1914.

Codex neagoensis, publicat de **I. Bianu**, *Columna lui Traian* a. 1883, p. 324 ş. u. (introducere), 445 ş. u. (textul). — **N. Cartojan**, *Alexandria în literatura românească*, Buc., Göbl, 1910.

Hronograful lui Moxa a fost tipărit, cu un studiu filologic, de **Hasdeu**, *Cuv. d. bătr.* I 313—443. Despre izvoarele lui, **I. Bogdan**, *Archiv für slavische Philologie*, XIII 501—502. — Despre alte hronografe, ale căror tipuri şi vechime încă nu e deplin statorită, **Sbiera**, *Mişc. cult.* p. 244 ş. u. **Iorga**, *Ist. lit.* p. 84—86.

Cuvântul lui Toadăr Dascălul a fost publicat de **V. Pârvan**, *Un vechiu monument de limbă literară românească*, Buc., Socec 1904 (Extras din *Conv. lit.* XXXVIII), împreună cu o altă redacţie, mai completă, după o cópie din 1668. (cf. **D. Russo** *Elenismul*, p. 31—32).

N. Iorga, *Studii şi Documente* XIII, Bucureşti, 1906, p. 53—54 (Legendă a Sf. Paraschiva). — **Acelaşi**, *Studii şi Documente* XXI, Bucureşti, 1911, p. 22—35 (Fragment din Vieţile sfinţilor). — **Acelaşi**, *Ceva despre Episcopul maramurăşan Iosif Stoica*, p. 13—14 (Predică pentru post; despre Anticrist).

CAPITOLUL III.

12. Pentru tipăriturile româneşti în sec. XVII şi bibliografia cu privire la ele, e a se consultà *Vechea bibliografie I.* Noi am relevat numai acèle, care prezintă, din punct de vedere al desvoltării literare, un interes deosebit.

Ediţii: *Pravila bisericească, numită cea mică, tipărită mai întâiu la 1640 în mănăstirea Govora; publicată acum în transcripţiune cu litere latine de Academia Română*, Bucuresti, Acad. Rom., 1884. — **Ioan M. Bujoreanu**, *Pravila bisericească (numită cea mică) tipărită în Monastirea dela Govora la anul 1640 şi Pravila lui Mateiu Basarab cu canoanele sânţilor Apostoli, întitulată: Îndreptarea legei, tipărită la Târgovişte în anul 1652.* Bucureşti, Acad. Rom., 1884 (Extras din: **Acelaşi**, *Colecţiune de Legiuirile Romaniei vechi şi cele noui*, Vol. III, Bucureşti, 1885). De curând a fost retipărită, împreună cu textul slavon şi grecesc, de **Ion Peretz**, în *Revista p. istorie, archeolog. şi filol.* XI 22—95, XII 178—193 şi 417—474. [Despre isvoarele acestei Pravile, cf. **Const. Popovici jun.**, *Fântânele şi Codicii dreptului bisericesc ortodox*, Cernăuţi, 1886 p. 67, 95 ş. u., **Ion Bogdan**, *Cronice inedite*, Bucureşti 1895 p. 90]. — **I. Sion**, *Carte românească de învăţătură dela Pravilele Împărăteşti şi dela alte giudeţe*, Botoşani, 1875. **Ion M. Bujoreanu**, *Colecţiune de legiuirile României vechi şi cele noui*, Vol. III, Bucureşti 1885. — Importantă e publicaţia lui S. G. **Longinescu**, *Pravila Moldovei din vremea lui Vasile Lupu*, însoţită 1° de izvoarele sale, 2° de varianta sa muntenească, întrupată în *Îndreptarea legii* a lui Mateiu Basarab, 3° de tălmăcirea sa în franţuzeşte de *A. Patrignet* (formând vol. I din *Legi vechi româneşti şi Izvoarele lor)*, Bucureşti, C. Göbl 1912. [Din comparaţia Pravilei lui Vasile-Lupu cu cea a lui Mateiu-Basarab, care nu e în cea mai mare parte deçât o refacere a celei dintâiu, se pot face intere-

Sante studii asupra dialectului moldovean și muntean. Același lucru se poate face cu *Evanghelia învățătoare*, tipărită la Dealu, în a. 1644, care (după **M. Gaster**, *Geschichte d. rum. Lit.* 275) în partea dintâiu reproduce *Evanghelia învățătoare* tradusă de Silvestru și publicată la Govora la 1642, iar în partea a doua e un plagiat al *Cărții cu învățătură* a Mitropolitului Varlaam, apărută la a. 1643, din care moldovenismele limbii au fost înlocuite prin forme muntenești. Acest fapt e caracteristic pentru emulațiunea între cele două Curți, cea din București și cea din Iași, ca răspânditoare de cultură].

Grigorie Crețu, *Mardarie Cozianul, Lexicon slavo-românesc și Tâlcuirea numelor din 1649.* Ed. Academiei Române, București, C. Göbl, 1900.

Ion Bianu, *Despre întroducerea limbii românești în Biserica Românilor.* Discurs de recepțiune, București, 1904 (se dovedește netemeinicia părerii admisă în general mai nainte că limba română a înlocuit în cărțile sfinte pe cea slavonă din îndemnul lui Mateiu Basarab și a lui Vasile Lupu și se arată procesul de învingere treptată a limbei naționale în biserică; cf. și **Sbiera**, *Mișc. cult.* p. 19—25. Adaose la **A. Lapedatu**, *Dascălul Damaschin*).

Z. Arbore, *Petru Movilă, Mitropolitul Chievului*, în *Tinerimea română* a. XVI, vol. I, p. 94 ș. u.

Despre cea dintâiu carte ieșită la a. 1639 din teascurile ardelene, **N. Drăgan**, în *Pagini literare* (Arad), a. I, (1916), p. 60—62. Cartea aceasta pe care dl Drăgan o va retipări în curând în editura Academiei Române, cu un studiu introductiv, cuprinde, pe lângă alte scrieri de natură religioasă, și întâiul *Gromovnic* și *Trepetnic* tradus românește.

Despre *Catehismul lui Fogarași* (1648) și cel al lui *Vito Pilutio* (Roma, 1677), care întrebuințează litere latine, cf. *Vechea Bibliografie* I p. 160 - 164 și 216 (cu indicări bibliografice).

Pentru notele marginale ale *Noului Testament de Bălgrad*, prin care se explică niște cuvinte și forme vechi ale «întorsurii de demult», cf. **Sbiera**, *Mișc. cult.* 44. Ca dovadă că traducătorul controlează traducerea cu textul latin, pot servi exemple ca «tirean» (Fapt. Apost. 19, 9), în Vulgata «Tyranni», în Codicele Voronețean: «muncitoriu», «Diana» (Fapt. Apost. 19, 24), în Vulgata «Dianae», în Codicele Voron. și în Biblia din 1688: «Artemida».

Despre limba *Psaltirii din 1651:* **I. Papp**, *Beiträge zum Studium des Altrumänischen* în *III. Jahresbericht des rum. Instituts zu Leipzig*, 1896, p. 170—182.

Stefan Dinulescu, *Notițe despre viața și activitatea Mitropolitului Moldovei Varlaam* (1632—1653). Cernăuți, 1886 (retipărit din *Candela*). — Data Sfințirii sale «23 Sept. 1632» în *Columna lui Traian* a. 1882, p. 212. — Despre familia sa, **N. Iorga**, *Studii și Documente.* XIX, 3—6. — O ediție populară din Cazanie, în *Autorii români vechi și contimporani*, (Paremiile lui Solomon). București, Socec, 1895.

Extrase din *Biblia dela 1688*, în *Autorii români vechi* și *contimporani*, Buc., Socec, 1895.

Generalul P. V. Năsturel, *Manuscris român din secolul XVII. Viața sfinților Varlaam și Ioasaf, tradusă din limba elenă la anul 1648 de Udriște Năsturel din Fierăști, al doilea logofăt.* București, Universala, 1904 (cu o introducere despre autor, manuscrise și operă).

Iosif Naniescu și **C. Erbiceanu,** *Viața și traiul sfinției sale părintelui nostru Nifon, Patriarhul Țarigradului, scrisă de Gavril Protul, adecă mai marele Sfetagoriei.* București, Tip. cărților bisericești, 1888. După alt manuscris, reprodus de **B. P. Hasdeu** în *Arhiva istorica* a. I (1865), partea 2, pag. 133–150.

Despre *Letopisețul moldovenesc,* cf. **C. Giurescu,** *Noui contribuțiuni,* p. 57–62.

Ar. Densusianu, *O nouă cronică românească,* în *Rev. crit.-lit.* I, 97–103, 366–396. — **Iorga,** *Ist. lit.* I, 117. *Operele lui Gheorghe Brancovici, Publicate după manuscriptul părintelui C. Bobulescu.* Extras din *Revista istorică,* Iași, Progresul, 1917 — Despre un manuscris care cuprinde o *Geografie a Ardealului* (publicată mai întâiu de **Cipariu** în *Organul Luminării* din 1848, nr. 25, pag 131 și reprodusă de **Gaster,** *Crestomatia* I, 175–178), cf. **Cipariu,** *Principia,* 114. — *Cronica expediției Turcilor în Morea, 1715, atribuită lui Constantin Diichiti,* a fost publicată, cu traducere franceză, de **N. Iorga** în editura Comisiunei istorice, București, Socec, 1913.

Despre redacția versificată a lui *Ioasaf Stâlpnicul,* cf. **Gaster,** *Gesch. d. rum. Lit.* p. 383. — Niște versuri românești cu ortografie ungurească de pe la 1666 la **Iorga,** *Studii și Documente* XIII, p. 6—8.

Despre influența grecească: **D. Russo,** *Elenizmul în România. Epoca bizantină și fanariotă.* București, Göbl, 1912. (Bibliografie mai amănunțită în Capitolul IV No. 22).

Gr. Crețu, *Anonymus Caransebesiensis, cel mai vechiu dicționar al limbei române* (după manuscrisul din Biblioteca Universității din Pesta) în *Revista p. istorie, arheol. și filol.* noua serie, vol. I, fasc. III p. 320—380. — Versurile lui *Haliciu* în *Columna lui Traian* a. 1883, p. 413 - 414 și în **Gaster,** *Crestomație* I, p. 216.

Despre *Letopisețul latinesc,* cf. **C. Giurescu,** *Noui contribuțiuni la Studiul cronicelor moldovene. Letopisețul lui Eustratie logofătul și Letopisețul latinesc, Cronicele lui Grigorie Ureche, Simion Dascălul și Mihail Călugărul.* Buc., Göbl, 1908 (cf. p. 62 ș. u. Argumentele lui Giurescu, prin care arată că Letopisețul latinesc nu trebue confundat cu vre-o cronică polonă, sânt hotărîtoare).

Despre *Spătarul Milescu:* **Hașdeu** în *Traian* a. 1870 nr. 7—9, 11—12, 14 și 16 (neterminat). — **E. Picot,** *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu* în *Melanges orientaux, publiés par l' École des langues orientales vivantes.* Paris 1883 *(Recensie* în *Convorbiri literare* XVII 478—479). — **G. Bogdan-Duică,** în *Convorbiri literare* XXXV 243—246. — O traducere românească (după textul grecesc) a călătoriei sale în China, a dat **G. Sion** în *Anal. Acad. Rom.* X ist., 89—181. — Lui Milescu i s'au atribuit și scrieri românești. Astfel **Hașdeu,** și după el **Picot,** credeà

că traducerea Bibliei din 1688 a făcut-o M. în vremea şederii la Constantinopol, şi că tot el e autorul Cronicei, despre care acum ştim că a fost scrisă de Stolnicul Cantacuzino (cf. no. 16). **Gaster** dimpotrivă îi atribue altă cronică *Gesch. d. rum. Lit.* p. 289 — Lui Milescu e aplecat să-i atribue **Iorga** şi o compilare despre *Împăraţii turceşti şi Primejdea cea rea şi căderea oştii ţării Ardealului,* tălmăcită după Kemény şi publicată în *Studii şi Documente* IX, 190—213 după o cópie din a. 1673. — **N. Iorga,** *În legătură cu Biblia dela 1688 şi Biblia dela 1667 a lui Nicolae Milescu. Anal. Acad. Rom.* XXXVIII, ist. Buc. 1915.

Aşa numita *Cronică a lui Huru,* care ar fi o traducere românească din 1495, făcută de spătarul *Petru Clănău,* după o cópie a unui Huru, scrisă la 1280 după un original mai vechiu, scris acesta de *Arbore Campodux,* este o grosolană mistificare a epocei romantice din secolul trecut. Ea a apărut la 1857 în tipografia lui Asachi subt titlul *Fragment istoric scris în vechea limbă română din 1495, scos la lumină în Moldova la 1856,* Iaşi, Albina Română, şi a fost reprodus în *Revista Română* I (1860) p. 533—574 (cu un facsimile).

Cronicele cele mai puţine ni-s'au păstrat în forma autografă. Majoritatea lor sânt cópii mai târzii cu adaose sau cu omiteri şi mai adese corpuri de cronici, în care se contopesc mai multe cronici anterioare. Critica literară şi istorică a izbutit, în unele cazuri, să stabilească, care e redacţia diferiţilor cronicari. În mai multe privinţe însă chestiunea aceasta nu e elucidată.

Cronicele moldovene din secolul XVII şi XVIII le-a publicat, cu o introducere asupra cronicelor, mai întâi **M. Kogălniceanu,** *Letopiseţele ţării Moldovii* vol. I—III, Iaşi, Cantora Foii săteşti, 1845—1852 (cu litere chirilice) ed. a doua, sub titlul: *Cronicele României sau Letopiseţele Moldovei şi Valahiei* (cu litere latine şi adăogând şi cronici muntene). Buc., Imprimeria naţională, 1872—1874. În fruntea vol. I. Notiţe biografice despre cronicarii Moldovii (p. IX—XXIV), iar la sfârşitul fiecărui volum notiţe asupra manuscriselor. Ediţiile acestea, de o mare însemnătate pentru vremea când au fost publicate, cuprind multe greşeli, atribuindu-se unor cronicari părţi ce n'au fost scrise de ei. O ediţie critică lipseşte până azi. Ediţii populare şi fragmente s'au publicat în *Autorii Români vechi şi contimporani,* Buc., Socec, şi în **Iorga,** *Din faptele strămbunilor. Povestiri ale cronicarilor,* Vălenii-de-munte, Neamul românesc, 1909.

Lucrări mai nouă (cu bibliografie) despre cronicarii moldoveni sânt: **A. V. Gâdei,** *Studiu asupra Cronicarilor moldoveni din sec. XVII din punct de vedere al limbii, metodei şi cugetărei* cu o prefaţă de Dl V. A. Ureche. Buc. 1898 (cf. recenzia importantă lui **A Orăşanu.** *Conv. Lit.* XXXIII 1899 p. 256—287, 441—464, 508—532, 595—627, 726—735, 844—853), apoi scrierile lui I. **Bogdan** citate subt I, 4 şi **C. Giurescu,** *Noui contribuţiuni.* — În această din urmă lucrare s'au adus mai întâiu probe plauzibile pentru opera de cronicari a lui *Eustratie logofătul* şi a lui *Simeon Dascălul* şi tot acolo despre cópia lui *Misail Călugărul* (p. 33 ş u.) — Despre *Eustratie* ştim că, în afară de Pravila lui Vasile Lupul, a tradus cele *Şapte taine,* tipăr. la a.

1644 și aveà, încă dela 1632, gata în manuscript o mare compilație de pravile (cf. I. **Bianu**, *Columna lui Traian* a. 1882, p. 210—217).

C. Giurescu, *Izvoarele lui Tudosie Dubău, Miron logofătul și Vasile Demian*, în *Buletinul Comisiunei istorice a României* I, p. 165—214, București, Socec, 1914.

C. Giurescu, *Letopisețul Țării Moldovei dela Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir* (1661—1705). Publicație a Comisiei istorice a României, Buc., Socec, 1913.

Cronica lui *Axintie Uricariul* s'a publicat în *Letop.* II, p. 131—192, *Cron.* II, 119—173.

Despre tot ce privește *cronicarii munteni:* **N. Iorga**, *Analele Acad. Rom.* XXI, ist. Buc., 1899. — Cronicele muntene sânt publicate în cea mai mare parte în *Magazinul istoric* al lui **Bălcescu** și **Laurian** (apărute și în ediție separată). O parte se găsește și în ediția a II-a a *Letopiseților* lui **Kogălniceanu**.

Cronica lui Mihaiu Viteazul, tradusă în polonește de *Andreiu Taranovski* a fost tradusă în latinește și tipărită la Gorlici în a. 1599 de **Baltazar Walter** din Silezia: *Brevis et vera Descriptio ab illustr. duce Ion Michaele gestarum....,* retipărită cu traducere română de **Papiu Ilarian** în *Tezaurul istoric* I. (1862).

Cronica lui Stoica Ludescu în *Magaz. ist.* IV, 231—372, V, 3—32. — Paternitatea lui Ludescu a stabilit-o **Iorga** în *Analele Acad. Rom.* XXI, 334; date biografice la **Acelaşi**, *Ist. lit.* II; cfr. și *Buletinul monum. istorice* a. 1908 p. 161 ș. u.

Cronica lui *Radu Greceanu* în *Magaz. ist.* II, 129—177, 197—228, 321—352. O ediție nouă a dat **St. Greceanu**, un strănepot al cronicarului: *Scrierile lui Radu Logofătul Cronicarul.* Completare a articolului din *Revista română,* pentru a servì ca introducere la «Viața lui Constantin Vodă Brâncoveanu». Buc., Göbl, 1904. Manuscrisul autograf — cel mai complet — se păstrează la Academia Română. La 1698, cronicarul a predat Domnului partea care cuprindeà cei dintâiu zece ani de domnie, cu o prefață plină de laude; partea aceasta se păstrează în traducere germană în biblioteca gimnaziului luteran din Brașov. O parte a cronicei a intrat și în corpul oficial mavrocordătesc și aceasta e publicată în *Magazinul istoric* II, 129—176, 193—228, 321—325.

13. *Cronica lui Ureche* e publicată în *Letop.* I, 93—207, *Cron.* I, 127—241. — **E. Picot**, *Chronique de Moldavie, depuis le milieu du XIV siècle jusqu'à l'an 1594, par Grégoire Urechi. Texte roumain avec traduction française, notes historiques, Tableaux généalogiques, glossaire et table.* Paris, Leroux, 1878. — **I. Sbiera**, *Grigoriu Ureche. Contribuiri pentru o biografie a lui. Anal. Acad. Rom.* t. V, ist., Buc., 1881, p. 26—36 (se dovedește că cronica nu e scrisă de *Nestor Ureche,* tatăl lui Grigore, precum presupuneà Hașdeu și Ar. Densușianu. Cf. **Acelaşi**, *Mișc. cult.* 168—174, 299—300). — **I. Tanoviceanu**, *Contribuțiuni la biografiile unora din cronicarii moldoveni. Anal. Acad. Rom.* t. XXVII ist., Buc., 1904—1905, p. 227 ș. u. — **E. de Barwinski**,

Ştiri nouă asupra familiei Ureche (în *Prinos lui D. A. Sturdza* p. 197—211). — O încercare — nereuşită (v. **D. Russo**, *Critica textelor şi technica ediţiilor*, Buc., 1912, p. 29 n.) — de a restitui Letopiseţul lui Ureche a făcut **G. Popovici**, *Chronique de G. Ureache*, Buc. 1911, o lucrare care n'a fost pusă în comerţ. — Ediţie populară: *Grigore Ureche, Domnii Ţării Moldovei*, în *Autorii români vechi şi contimporani*, Buc., Socec, 1894.

14. **Stefan Dinulescu**, *Viaţa şi scrierile lui Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei* (retipărit din *Candela)*, Cernăuţi 1885. — **Stefan Ciobanu**, *Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei şi activitatea lui literară. Contribuţie la istoria literaturii româneşti şi a legăturilor române-ruse literare din secolul al XVII-lea.* Traducere din ruseşte de **Stefan Berechet**, Iaşi, 1918. — **I. Bianu**, *Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei (1671—1686), Psaltirea în versuri, publicată de pe manuscrisul original şi de pe ediţiunea de la 1673.* Ed. Academiei Române, Buc., 1887. — Despre ultimii ani ai vieţii lui Dosofteiu şi data morţii, **S. Dragomir** în *Conv. lit.* XLV (a 1911) p. 1131. — **I. Bogdan**, *O scrisoare din 1679 a Mitropolitului Dosofteiu*, în *Anal. Acad. Rom.* XXXIV ist., 489—496. Buc. 1912. — **C. Lacea**, *Untersuchungen der Sprache der Vieaţa şi petreacerea svinţilor des Mitropoliten Dosofteiu* (disertaţie) în V. *Jahresbericht des rum. Instituts zu Leipzig*, p. 51—144 (şi în broşură separată). Leipzig, Barth, 1898. — Despre legăturile lui Dosofteiu cu Rusia: **Dr. Silviu Dragomir**, *Contribuţii privitoare la relaţiile bisericii româneşti cu Rusia, în veacul XVII*, în *Anal. Acad. Rom.* nr. 21, Buc., 1912, p. 42—54. — **D. Puşchilă**, *Molitvelnicul lui Dosofteiu.* Studiu [filologic]. *Anal. Acad. Rom.* XXXVI lit., Bucureşti, 1914. (Autorul crede că Dosofteiu a învăţat românește mai târziu). — **I. Bianu**, *Însemnări autografe scrise într'o carte veche de Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei* (1663—1686). *Anal. Acad. Rom.* XXXVI lit., Bucureşti, 1915. — Aserţiunea că D. ar fi fost Aromân o găsim mai întâiu la **Haşdeu**, *Etymologicum magnum Romaniae* vol. III, p. 3238, unde se dă şi numele lui mirean (cf. *Archiva ist.* I. p. 1, pag. 118). În limba lui Dosofteiu sânt într'adevăr unele cuvinte ca *frunceà* (cf. aromâneşte *frâmţeao)*, care nu se găsesc decât la Aromâni. — Despre celelalte cărţi tipărite de Dosofteiu v. *Vechea Bibliografie* vol. I. — Ediţie populară cu extrase din *Vieţile sfinţilor* în *Autorii români vechi şi contimporani*, Buc., Socec, 1895. — Despre alte încercări de psaltiri versificate în parte anterioare, cf. **Sztripski** şi **Alexics**, *Szegedi Gergely énekes könyve*, unde se vorbeşte de traducerea din ungureşte a lui *Grigore Sándor de Agyagfalva* de la 1642 şi cea a lui *Ion Viski* de la 1697. — Despre *Psaltirea lui Ştefan Fogarasi*, v. **Silaşi**, în *Transilvania* a. 1875, pag. 141—153 şi 160—163. **Haşdeu**, în *Cuv. d. bătrâni*, II, 724 727 şi în *Columna lui Traian* a. 1883, p. 413—414, **I. Bianu**, în întroducerea *Psaltirii lui Dosofteiu* (cu probe).

15. *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Aron Vodă* e publicat în *Letop.* I, 211—348, *Cron.* I, 243—373. — *Cartea pentru descălecatul dintâiu* e publicată în Letop. I, 1—32, *Cron.* I, 1—30. — *Despre poporul Moldovei şi al Ţării româneşti* (textul polon cu traducere românească), *Cron.* III, 487—524.

— **V. A. Ureche**, *Miron Costin, opere complete.* Sub auspiciile Academiei Române. Vol. I–II. Buc. 1886—1888 (de întrebuințat cu multă critică, căci autorul nu aveà pregătirea științifică spre a da o ediție critică. Lucrarea e plină de greșeli). — **Sbiera**, *Mișc. cult.* 174—175, 301—312. — Pentru cronologia lucrărilor lui Costân, v. **Giurescu**, *Noui contribuțiuni*, p. 34–36. — Pentru omorul Costâneștilor, mai în urmă, **I. Tanoviceanu**, *Marele Spătar Ilie Țifescu și omorîrea lui Miron și Velisco Costin. Anal. Acad. Rom.* t. XXXII, ist., Buc. 1910. — Cronica scrisă în polonește a tradus-o și publicat-o **I. Bogdan**, *Cronice inedite*, p. 139–204 (cu un studiu). — *Descrierea țării moldovenești* în original polon și în traducere românească, la **V. A. Ureche**, *op. cit.* II, 72—142. — **Dr. E. Barvinski** a descoperit în muzeul principelui Czartoryski din Cracovia o traducere latină a letopisețului lui M. Costân și a publicat-o subt titlul: *Mironis Costini Chronicon Terrae Moldaviae ab Aarone Principe*, ed. Comisiunii istorice a României, Buc., Socec, 1912. — Fără valoare: **Oprisa Pál**, *Costin Miron*, disertație, Budapesta 1892. — Ediție populară din Cronicele lui M. Costân în *Autorii români vechi și contimporani.* Buc., Socec. — *Câteva documente despre Costini aflate în arhivele romane* a publicat **Vladimir Ghica** în *Conv. lit.* XLI (a. 1907), p. 468—482. — Forma adevărată a numelui nu e *Costin*, ci *Costân*, precum se vede din iscălitura cronicarului cu litere chirilice (cf. p. 116 și 123) și cu litere latine (cf. *Conv. lit.* XLI (a. 1907), p. 473). Tot subt forma cu â se păstrează până azi în Bucovina numele satului Costâna.

16. *Cronica lui Cantacuzino*, s'a publicat mai întâiu de **G. Ioanid**, în *Istoria moldo-română.* Buc. 1858, vol. I, p. 297–376, apoi de **M. Kogălniceanu** în *Cron.* I., 85–126, republicată în *Autorii români vechi și contimporani*, Buc., Socec, 1894 subt titlul: *Spătarul N. Milescu, Cronica pe scurt a Românilor.* O ediție nouă a dat **N. Iorga**, *Operile lui Constantin Cantacuzino.* Buc., Minerva, 1901. Este meritul dlui **Iorga** de a fi arătat cu dovezi neîndoioase în *Manuscripte din biblioteci streine relative la istoria Românilor, Al doilea memoriu. Anal. Acad. Rom.* XXI ist. p. 78–94, că autorul acestei scrieri nu e nici spătarul Milescu, după cum credeà **Hașdeu** și un timp și **E. Picot**, sau un Ardelean, după cum presupuneà **Ar. Densușianu**, ci însuși învățatul Stolnic. — Despre o altă còpie din 1781 v. **V. A. Ureche** în *Rev. Toc.* II, a. 1884, vol. III, p. 65–82. — Dl **Iorga**, în studiul citat, publică (p. 67—78) știrile istorice despre România pe care Cantacuzino le trimiteà lui Marrigli (reproduse și în *Operele lui Const. Cantacuzino).*

17. În privința scrierilor lui N. Costân am admis părerea lui **C. Giurescu**, *Contribuțiuni la Studiul cronicelor moldovene (Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Damian). Anal. Acad. Rom.* XXX, ist., Buc., 1908, care se deosebește de a dlui **Iorga**, *Ist. lit.* I. — *Cartea pentru descălecatul dintâiu al Moldovii* e publicată în *Letop.* I, 33—91, *Cron.* I, 31—84. — Despre *Ceasornicul Domnilor*, cf. **Gaster**, *Lit. pop.*, apendice, unde (precum și în *Crestomație* II, p. 8—14) sânt reproduse părți. Despre manuscrise și analiza lucrării: **Iorga**, *Ist. lit.* I, 68 ș. u.

18. Asupra operei lui *Radu Popescu* părerile nu sânt unanime. **C. Giurescu** în studiul său: *Contribuțiuni la Studiul Cronicelor muntene*, Buc., Bukarester Tageblatt, 1906, crede că Radu Popescu a scris în trei rînduri istoria țării sale. Odată în tinerețe, pe la 1688, voind să răspundă, în sensul tradiției familiei Băleanu, cronicarului cantacuzinesc Stoica Ludescu, cu care nu i-a căzut greu să ia lupta, căci acesta îi era cu mult inferior. Partea aceasta e cea publicată în *Magazinul istoric* vol. I, 83—114, 147—186, 211—250, 279—326, 343—389 și vol. II, 3—35, subt titlul: *Istoriile Domnilor Țării românești, scrise de Constantin Căpitanul.* Acest nume i l-au dat editorii «în lipsă de alt nume», după un oare care *Const. Căpitanul*, care într'o notiță din 1761 spune că a scris-o el. **Ar. Densușianu** a fost cel ce a identificat pe acest Const. Căpitanul cu un personagiu cunoscut din sec. XVII, cu *Const. Căpitanul Filipescu.* Părerea aceasta a fost primită mai apoi de **Hașdeu, Xenopol** și în urmă de **Iorga**, care, reconstruindu-i viața (în prefață), publică din nou cronica sub titlul: *Istoriile Domnilor Țării românești (cuprinzând Istoria munteană de la început până la 1688) compilate și alcătuite de Const. Căpitanul Filipescu*, Buc., Socec, 1902. De această identificare s'a îndoit mai întâi **Tocilescu**, apoi **Giurescu**, care aduce, după părerea noastră, argumente hotărîtoare împotriva paternității lui Const. Căpitanul Filipescu. Giurescu a izbutit să reconstruiască din manuscrisele ce ni-s'au păstrat, amestecate cu alte cronici, partea care formează trecerea firească de la această cronică la cronica următoare a lui Radu Popescu, arătând că întreg spiritul în care sânt scrise *Istoriile Domnilor* se potrivește cu felul de a scrie al lui Popescu. Totuși în descrierea morții lui Hrizea sânt, precum a arătat **Em. Panaitescu**, *Cronicarul Radu Popescu și Istoriile Domnilor Țării românești*, Buc., Göbl, 1908, câteva neexactități, pe care cu greu le puteà scrie fiul acestuia. Dacă deci asupra autorului acestor istorii părerile sânt încă deosebite, e cert azi, după argumentele aduse de **Sbiera, Iorga** și **Giurescu**, că Radu Popescu a scris, între anii 1719 și 1721, *Istoria Țării românești de la 1689 până la 1719* (publicată în *Magazinul istoric* V. 93 ș. u.) Pe la sfârșitul vieții sale, ca monah, el se apucă (la a. 1724) din nou să scrie, întregind cronica anterioară, de data asta în calitate de cronicar oficial al lui Mavrocordat, a cărui domnie se istorisește apoi treptat, în formă de memorii, paralel cu întâmplările, și se termină cu al zecelea an al domniei muntene a Mavrocordatului *(Magazinul istoric*, II, 21 ș. u.)

19. **St. Dinulescu:** *Viața și activitatea mitropolitului Țării Românești Antim Ivireanul* (1708—1716), Cernăuți, 1886. — **Emile Picot,** *Notice biographique et bibliographique sur l'imprimeur Anthime d'Ivir mitropolitain de Valachie* în *Nouveaux mélanges orientaux.* Paris, Imprimerie nationale, 1886, p. 515—560. — *Didahiile* s'au publicat mai întâiu de **I. Bianu,** *Predice făcute pe la praznice mari de Antim Ivireanul, mitropolitul Ungro-Vlahiei (1709—1716), publicate după mssul de la 1781. Cu notițe biografice de P. S. S.* **Episcopul Melchisedec.** Buc. 1886. Un al doilea mss. autograf, cuprinzând și alte bucăți, între care și cele două apologii către Domn, a fost găsit pe urmă și publicat de **C. Erbiceanu**: *Didahiile ținute în Mitropolia din Bu-*

cureşti de Antim Ivireanul, Mitropolitul Ungro-Vlahiei, 1709—1716. Cu notiţe bibliografice de P. S. S. **Episcopul Melchisedec.** Buc., Cărţile bisericeşti, 1886. — Despre un alt volum (Nro 525 ms. Acad. Rom.) nepublicat încă, v. raportul lui **Melchisedec** în *Anal. Acad. Rom.* X, ist. Bucureşti 1889, p. 1–27. — Alte date şi notiţe la **Iorga,** *Ist. lit.* I, 419 ş. u. — Ediţie populară: *Antim Ivireanu, din Didahiile ţinute în Mitropolia din Bucureşti, cu notiţe biografice de* **Dr. I. Cornoi,** în *Autorii români vechi şi contimporani.* Buc., Socec, 1895.

20. Cronica lui Neculce în *Letop.* II, 193—464, *Cron.* II, 175—421. — Datele biografice după **Iorga,** *Ist. lit.* I, 236 ş. u. Cele mai multe sânt scoase din chiar cronica lui Neculce, bogată în date autobiografice şi dintr'o scrisoare a sa, adresată lui Mihaiu Racoviţă şi publicată în *Arhiva* din Iaşi II, 332 de **I. Tanoviceanu.** Cf. **Acelaşi,** *Contribuţiuni la bibliografiile unora din scriitorii moldoveni. Anal. Acad. Rom.* XXVII ist. (1905), p. 227 ş. u. — **Iorga,** *Ist. lit.* I, 272–273 crede că Neculce nu a scris istoria Moldovei numai de la 1662 încoace, ci de la început, prelucrând pe cronicarii anteriori. Tot acolo ştiri despre manuscriptele existente. — O ediţie critică a cronicei lui Neculce se pregăteşte acuma din însărcinarea Comisiei istorice. — Ediţie populară: *Ioan Neculcea, Letopiseţul ţării Moldovei* în *Autorii români vechi şi contimporani, cu notiţe lexicografice.* Buc., Socec, 1894.

21. Despre Dimitrie Cantemir, **Iorga** a dat în *Ist. lit.* mai mult decât un capitol (al V-lea din vol. I, p. 273–413) de Istorie literară, a dat o monografie completă, pe care se bazează şi expunerile noastre. — *Operele* lui Cantemir au fost publicate în cea mai mare parte de Academia Română şi anume: *Istoria imperiului otoman, creşterea şi scăderea lui, traducere română din limba germană de* **Dr. Ios. Hodoşiu,** Buc., 1876 (cu un apendice despre *Viaţa lui Demetriu Cantemir,* p. 795—807), cf. şi date autobiografice în Indicele de la urmă, pag. XLV—XLVI; despre traducerile în limbi streine, v. **Iorga,** *Ist. lit.* I, 401 n. 2. — Tom. II. *Descrierea Moldaviei, tradusă* [de **A. Papiu Ilarian**] *din textul original latinesc, aflat în Museul asiatic al Academiei imperiale scientifice de la Sf. Petropole.* Buc. 1875 (asupra ediţiilor v. Prefaţa); o ediţie populară îngrijită şi prefaţiată de **M. Nicolescu,** în *Biblioteca scriitorilor români.* Buc., Socec, 1909. — Tom. V, Partea I.: *Evenimentele Cantacuzinilor şi Brâncovenilor* [scrise întâiu ruseşte, s'au tradus nemţeşte, apoi grecеşte de **G. Zavira** în 1795, româneşte de **V. Vârnav,** publ. în *Arhiva rom.* 1845]. Partea II: *Divanul. Publicate cu o prefaţă şi un glosar de* **G. Sion.** Buc. 1878. *[Divanul* a fost reprodus în *Arhiva istorică* II, p. 81—170, Bucureşti, Imprimeria Statului, 1865. Despre *Divan* v. şi *Vechea Bibliografie* vol. I, pag. 355—365]. — Tom. VI. *Istoria ieroglifică. Compendiolum universae logices institutionis Euconium* [recte: enconium] *in I. B. Van Helmot et virtutem physices universalis doctrinae eius.* Buc. 1883. (Analiza operei la **Iorga,** *Ist. lit.* I, 329—381, cfr. **G. Constantinescu** [Râmniceanu], *Vrajba dintre Cantacuzineşti, Cantemireşti şi Brâncoveanu* 1688—1705. *Cu o întroducere şi explicare a adevărului cuprins în Ist[oria] ieroglifică a Principelui Dimitrie Cante-*

mir referitoare la subiectul descris. (Teză) Bârlad, G. Cațafani, 1889. — Tom. VII. *Vita Constantini Cantemyrii, Collectania orientalia. Publicate după manuscrisele din biblioteca Muzeului asiatic din Petersburg.* Buc., 1883. — Tomul VIII: *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor, publicat subt auspiciile Academiei Române de pre originalul manuscript al autorului, păstrat în Arhivele principale din Moscva ale Ministerului de externe* de **Gr. G. Tocilescu** [cu un glosar de I. **A. Candrea**], Buc. 1901. (În prefață date amănunțite bibliografice; tot acolo și despre alte scrieri ale lui Cantemir; cfr. și **Iorga**, *Ist. lit.* I, 402—403; *Vechea Bibl.* il 4—19, 66, 84, 133, 196, 374; **O. Densușianu**, în *Revista critică literară*, II, 62—68). Prima ediție a Hronicului s'a făcut subt îngrijirea lui **G. Seulescu**, *Hronicul Romano-Moldo-Vlahilor alcătuit de Domnul Moldaviei Dimitrie Cantemir la anii 1710, iară acum de pe originalul manuscript depozitat de fericitul autoriu în împărătească arhivă a Moscvei scozindu-se... din orânduirea Inalt prea sfințitului Archiepiscop al Sucevei și Mitropolit Moldaviei D. D. Veniamin Costache s'au tipărit.* Tomul I, Iașii, Tipografia S. Mitropolii, 1835. Extrase din această ediție a Hronicului în *Autorii români vechi și contemporani*, Buc., Socec, 1896. — Despre Cantemir ca orator: **Iorga**, *Ist. lit.* I, 128. — **Dragoș Protopopescu**, *Stilul lui Dimitrie Cantemir, Anal. Acad. Rom.* XXXVII lit., București, 1915. — Despre Cantemir ca scriitor muzical: **Teodor Burada**, *Scrierile muzicale ale lui Dimitrie Cantemir. Anal. Acad. Rom.* XXXII nr. 4 lit. Buc. 1911. — Cf. și notița dlui **Iorga** în *Floarea Darurilor* II (1907), 33—35 (unde se publică și un portret din tinerețe al lui Cantemir).

CAPITOLUL IV.

22. **N. Iorga**, *Cultura română subt Fanarioți.* Conferință. București, Socec, 1898. — **C. Erbiceanu**, *Priviri istorice și literare asupra Epocei fanariotice. Anal. Acad. Rom.* XXIV, ist., București, 1902. **Același**, *Bărbații culți greci și români și profesorii din Academiile de Iași și București din Epoca zisă fanariotă (1650—1821). Anal. Acad. Rom.* XXVII ist, București, 1905. — Despre un fragment de Retorică din sec. XVII—XVIII, tradus din grecește, **N. Iorga**, *Studii și Doc.* XVI, 51—52.

23. Pentru literatura religioasă v. *Vechea Bibliografie* I. și **Iorga**, *Ist. lit.*, I, 510 ș. u., II, 368 ș. u. — **Alexandru Lăpedatu**, *Damaschin episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual* (Extras din *Conv. lit. XL*). București, Göbl, 1906. — Scrisori de ale lui *Chesarie, Filaret de Râmnic* și *Iosif*, episcopul Argeșului, către Constantin Popp din Sibiiu, din care se văd preocupările literare ale acestor arhipăstori, la **N. Iorga**, *Contribuții la Istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea. Anal. Acad. Rom. XXVIII*, lit., București.

V. A. Ureche, *Arhimandritul Vartolomeiu Măzăreanul* (1720—1780). *Notiță biografică și bibliografică. Anal. Acad. Rom.* X, ist., București, 1889. — **Alexandru Lăpedatu**, *Manuscrisele de la Bisericani și Râșca. Descrieri, însemnări, note și excursiuni.* (Extras din *Biserica ortodoxă română*), București, Tip. Cărților bisericești, 1906 (la pag. 16—27 se dă o listă a operelor lui Măzăreanu) — **Dimitrie Dan**, *Arhimandritul Vartolomeiu Maza-*

reanu. Schiță biografică și bibliografică, cu mai multe anexe. Anal. Acad. Rom. XXXIII ist. Nr. 3., București, 1911. — **S. Fl. Marian** *Condica mănăstirii Voronețul,* Suceava, 1900. — **Același,** *Condica mănăstirii Solca,* Suceava, 1902. — **Același,** *Domnia lui Ștefan cel Mare și a lui Ștefan Tomșa.* Suceava, 1904.

Lui Măzăreanu îi atribue **Iorga,** *Ist. lit.* 540 ș. u. și faimosul *Necrolog al lui Ștefan cel mare,* publicat mai întâi de **M. Kogălniceanu** în *Arhiva românească* I. (a. 1840) p. 34—71, reprodus la 1904 de **I. Bianu,** cu prilegiul sărbărilor în amintirea lui Ștefan cel Mare, *Cuvânt de pomenire vechiului Ștefan cel Mare, Domnul Moldovei, făcut pre la 1762 de Vartolomeiu Măzăreanu, egumenul mănăstirii Putna.* București, Göbl, 1904 și la 1909 de **Iorga** în *Cuvântări de înmormântare și pomenire (din veacul al XVI-lea până la 1850),* Vălenii-de-munte, precum și celelalte 4 lucrări, care se găsesc în manuscripte totdeauna împreună cu acest necrolog (cf. **Al. Lăpădatu,** *Manuscrisele de la Bisericani și Râșca* p. 25) și adecă: *Cuvânt pentru răbdare* (publicat în *Arhiva rom.* I. (1841) p. 140—151), *Epistolie către Evagoras, pentru cinste* (*ibid* 151—171), apoi *Cuvântul unui țăran către boieri* (publicat de **C. Erbiceanu,** *în Arhiva* din Iași a. 1893 (IV) p. 327—332) și *Corespondența între doi străini asupra obiceiurilor Moldovei și țării muntenești* (*ibid* pag. 437—445), pe care M. Kogălniceanu nu le putuse publică «din pricina unor stavili cam grele ce se împotrivesc la tipărirea lor». *(Arhiva rom.* 139). Afirmările pozitive făcute de **A. Sion** că manuscrisul original, pe care susținea că l-a copiat însuși la a. 1806 s'ar trage «fără îndoială din Mitropolia Moldovei», și că era scris «cu mâna vechiului Logofăt al Mitropoliei Moldovei, Grigoraș» (*Arhiva român.* pag. 133). precum și faptul că în manuscris se găsesc și alte scrieri care datează cu siguranță de prin anii 1770 (*Tâlmăcirile dintr'o scriere geografică* ce s'a tipărit în Rusia la anul 1770, *Călătoria la Petersburg a părintelui Venedict* și *Actele deputației* trimise la Petersburg la anul 1769) l'au făcut pe dl **Iorga,** căutând după autorul lor posibil, să se oprească asupra lui Măzăreanu, care singur puteà scrie o limbă fără turcisme și grecisme, și pe care-l credeà capabil și de ideile luminate și generoase exprimate în aceste scrieri. O dovadă reală însă dl Iorga nu aduce. **O. Densușianu** a arătat în *Viața nouă* V (a. 1909) p. 278—285, că faimosul *Necrolog* e «o plăsmuire din întâia jumătate a veacului trecut, făcută cu intenția de a o furișà în literatura noastră veche, pentru ca să se arete că încă de pe vremea lui Stefan cel Mare se ajunsese să se scrie așa de frumos la noi» (p. 284), iar *Cuvântul unui țăran* i se pare ieșit din aceeași oficină (283 n).

Într'adevăr, dl Densușianu a dovedit că în *Necrolog* se găsesc o seamă de cuvinte și neologisme care nu pot aparține secolului al XVIII-lea, că multe părți ale lui sânt traduse sau alcătuite după oratorul francez *E. Fléchier* (1632—1710) și că autorul cunoșteà și pe Bossuet. — Intervenirea lui Antohi Sion, cu afirmațiile sale pozitive, e suspectă, dat fiind că el a fost amestecat și în faimoasa falsificare a Isvodului lui Clănău. O cetire atentă ale acestor cinci lucrări arată că ele sânt scrise de același autor («scrise de aceeași mână», afirmă în mod pozitiv Erbiceanu, p. 445). Același spirit moralizător le stăpânește. Într'adevăr, în *Necrolog* e prea puțin

vorba despre Ştefan, ci cele trei capitole ale lui cuprind preamărirea unor virtuţi omeneşti şi adecă a smereniei, a dreptăţii şi a credinţei adevărate, precum în *Cuvânt* şi în *Epistolie* se laudă răbdarea şi cinstea. Aceleaşi idei avansate, care nu pot fi ale unui scriitor din veacul al XVIII-lea revin în toate cinci şi uneori aceleaşi epizoade (d. ex. epizodul cu Stilpon filosoful în *Cuvânt* p. 145 şi în *Epistolie* p. 163—164, aproape cuvânt de cuvânt) şi aceleaşi expresii figurate («volburile şi mânioasele valuri» în Necrolog p. 28 «holburile relelor» în Cuvânt p. 14). Autorul e, precum dovedeşte limba, un Moldovean (cfr. cuvinte ca *megieşi*, *bencheturi* în Necrolog p. 28, 29, *a bănui* = a luà în nume de rău, în Cuvânt p. 147, *poroncile*, *fie fără bănat*, *feştelit*, *glod* = noroiu, *suduim*, în Epistolie p. 154, 155, 162, 166, *bencheturi* în Ţăran p. 331, *megieşi*, *cel întâiu* în Corespondenţă p. 442), familiarizat cu literatura franceză şi germană (cfr. Erbiceanu p. 445). Neologismele, dar mai ales cuvintele româneşti, adese cu colorit arhaic, prin care autorul încearcă să le înlocuiască (cfr. *viaţa din parte* = viaţa privată, *curgere de voroavă* = elocvenţă, *greşală văzută* = evidentă, *fecioare sărace de părinţi* = orfane, în Necrolog, p. 27, 35, 42, 45, *învăţat la voroavă* = elocvent, *pricină* = pretext, în Epistolie p. 165, 168, *zăbavă* = petrecere, în Corespondenţă p. 438, etc.) sânt aceleaşi ca ale scriitorilor grupaţi în jurul *Arhivei române*, cu ale căror vederi se potrivesc şi ideile generale exprimate în aceste scrieri (d. ex. «dreptatea săracului cel bogat nu o puteà înecà, cel puternic nu o puteà călcà, cel de neam nu o puteà ponegrì». Necrolog p. 37, «tu ai hrană de prisosit şi nu vezi pre cela că nu are cu ce să-şi stâmpere foamea», Cuvânt p. 150, «voi nu sânteţi din alt lut ziditi; fiind oameni şi noi trebue să avem cele trebuincioase» Ţăran p. 330. «Dar nu vă amăgiţi că veţi rămâneà d-voastră, dacă ne vom prăpădì noi, că dacă se strică temelia de grabă se strică şi casa» Ţăran 338, «Dumnezeu a făcut pe om asemenea unul altuia şi stăpâniile cele înalte nu le-au făcut pentru alta, decât ca cei mai mari să stăpânească pe cei mai mici şi să-i povăţuiască cu dreptate» Corespondenţă p. 444—445). Astfel de idei mai uşor se puteau strecurà în nişte scrieri atribuite veacurilor trecute, decât în nişte articole iscălite, pe care censura îndată le-ar fi oprit. De fapt vedem că din cauza censurei Kogălniceanu nu a apucat să le publice pe toate. De altfel obiceiul de a atribuì astfel de scrieri unor autori misterioşi din vremi străvechi e cunoscut tocmai la generaţia care a dat şi Cântarea României, cu care Necrologul are uneori asemănări mari stilistice (d. ex. «Purcede cu toţi ai tăi, întâmpină pe vrăşmaşi, lovesc fiara, o sparie, o rănesc!.... Ne mântuim!»)

D. Russo, *Elenizmul* (la p. 3⁵, 55—61 preţioase date despre literatura profană, cu o bogată bibliografie, care întregeşte studiile lui **Gaster**). — **Acelaşi**, *Studii şi critice* (p. 27—55 despre «Cărţi de bună cuviinţă în limba greacă şi română»). — Despre o *Constantinie*, v. **T. Stefanelli** în *Arhiva* din Iaşi VIII, 521. — Despre o traducere a *Vieţii lui Petru cel Mare* de la 1749, făcută de **Mateiu Fărcăşanu**, biv vel-şătrar, şi despre cele trei traduceri dintre a. 1763 şi 1764, făcute de nenorocitul om de casă al văduvii lui Ştefan-Vodă Cantacuzino, **Vlad Boţulescu** (două din italieneşte

şi una, mai mare, *Istoria lumii*, din nemţeşte), v. **Iorga**, *Ist. lit.* I, 504—510 — *Istoriile lui Herodot* au fost publicate de **N. Iorga**, Vălenii-de-munte 1909, după o cópie din 1816 a cópiei din 1746. Iorga datează traducerea din 1645, de oarece vorbindu-se de cetatea Candiei se spune «care nu o pot luà Turcii acum». Candia a fost asediată la 1645 şi la 1649 şi luată după asediul din 1667—1669. E însă probabil că notiţa aceasta nu e a traducătorului român, ci mai de grabă a copistului grec, precum tot a lui trebue să fie şi notiţa: «destoinicia Spartei nu se mai stinse, nici se va stinge». Nici părerea dlui Iorga că traducătorul ar fi logofătul Eustratie nu e probată îndeajuns.

Sterie Stinghe, *Istoriia bisericei Şcheilor Braşovului, Manuscript de la Radu Tempea.* Braşov, Ciurcu, 1899. — *Plângerea Silvaşului* a fost publicată de **Cesar Bolliac** în *Buciumul* I, pp. 11—12, 16, 19—20, cf. **Iorga**, *Ist. lit.* vol. II, 159—161. — Despre *Teodor Corbea*: **Gr. Creţu**, *Cel mai vechiu dicţionar latino-român de Teodor Corbea (ms. c. 1700)*, notiţă extrasă din *Voinţa naţională* a. XXII de la 15 Oct. 1905 şi **Iorga**, *Ist. lit.* vol. I, 436—437 (cu notiţe bibliografice). — **Acelaşi**, *Ist. lit.* vol. II, 272—274 dă o analiză a Gramaticei şi a altor scrieri ale lui *Eustratievici*, cu notiţe bibliografice şi biografice; cf. şi **Andreiu Bârseanu**, *Istoria şcoalelor centrale gr.-or. române din Braşov.* Braşov, Ciurcu, 1902, p. 9 ş. u. şi 16. — **Mateiu Voileanu**, asesor consistorial, *Codicele Mateiu Voileanu, Scrieri din prima jumătate a veacului trecut.* Sibiiu, Tip. Arhidiecezană, 1891; cf. **Gaster**, *Gesch. d. rum. Lit.* — Despre Mateiu Voileanu ca zugrav, cf. **I. Dăianu**, în *Răvaşul* VI (1908), p. 45—46. — Pentru şcolile din Bucovina v. **I. Nistor**, *Zur Geschichte des Schulwesens.*

Pentru mişcarea culturală la Aromâni, cf. **G. Weigand**, *Die Aromunen, Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenanten Makedo-romanen oder Zinzaren*, Erster Band, Leipzig, Barth, 1895 (Despre Moscopole, p. 96 ş. u.) — **Dr. Th. Capidan**, *Constantin Ucuta şi începuturile de mişcare culturală la Aromâni* în *Conv. lit.* XLIII (1909), p. 777—787 şi 876—887. — **Per. Papahagi**, *Scriitori Aromâni în secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil).* Bucureşti, Göbl, 1909 (cu bibliografie). — **Acelaşi**, *Din trecutul cultural al Românilor (Cu prilejul unui document de limbă), Anal. Acad. Rom* XXXV lit., no. 1, Buc. 1912 — *Codicele Dimonie* s'a publicat în *Jahresberichte des rum. Inst. zu Leipzig* I, 1—78, (text, cu studiu filologic de **Paul Dachselt**), IV, 136—227, V, 192—297, VI, 84—173 (text cu transcriere, de **G. Weigand**), cfr. XII, 179—232 (studiu asupra formelor morfologice de **Th. Capidan**), XVI, p. 199—200 (unde se stabileşte de **Weigand** că acest codice a fost scris în dialectul din Tirana între anii 1800 şi 1825 şi că unul dintre autorii lui se numeà *Ghişcu;* pentru a. 1803 ca terminus post quem, v. **Russo** *Elinizmul* p. 40).

24. Despre Amiras, *Letop.* vol. I. p. XXIII (notiţă în vol. III, p. 329), **Sbiera** *Mişc. cult.* 182—185, completat de **Iorga**, *Ist. lit.* I, 468—481. — *Catal. manuscr.* vol. I., 517. — Forma română s'a publicat în *Letop* vol. III.

p. 83—174 şi *Cron.* vol III, p. 97—180. — Traducerea grecească, aflătoare într'un ms. din biblioteca naţională din Paris e publicată în *Notices et extraits des manuscrits de la Biblioteque du Roi* etc. XI, 274—394, Paris 1827, cu o introducere de **Hase.** — Despre o traducere franceză, făcută de **Nicolas Genier** din Smirna şi aflătoare tot în biblioteca naţională din Paris, v. **V. A. Ureche** în *Buletinul instrucţiunii publice,* Buc. 1866, p. 608 şi **Acelaşi,** *Miron Costin* I, 54.

După cercetările recente ale lui **Giurescu,** *Letopiseţul Ţării Moldovei,* ştim astăzi că Nicolae Muste n'a fost un cronicar, ci un copist de cronici. Cronica atribuită lui s'a publicat în două variante, cea din *Letop.* vol. III, p. 1—82, *Cron.* vol. III, p. 1—95 şi cea din *Magaz. istoric* vol. III, p. 3—94 şi 331—372. — **Iorga,** *Ist. lit.* I, p. 214—218 vorbeşte despre *Cronica lui Chiparissa,* care este însă, probabil, numai o traducere din greceşte.

Despre E. Kogălniceanu, *Letop.* I., XXIII—XXIV, **Ar. Densuşianu** *Ist. lit.* ed. II, p. 233—234, **Iorga** *Ist. lit.* I, 481—489. — Despre manuscrise *Letop.* vol. III, o. 230, **Iorga,** *Istor. lit.* I, 489 n. 5, *Catal. manuscr.* I, 149—151 (cu date autobiografice, reproduse în *Cron.* vol. III p. 174 n.) — S'a tip. în *Letop.* vol. II, p. 189—286, *Cron.* vol. III, p. 195—274 (unde i se atribuesc lui E. Kogălniceanu şi Stihuirile asupra morţii lui Ghica şi Bogdan).

O tablă cronografică alcătuită de E. Kogălniceanu, în *Catal. manuscr.* vol. I, p. 401—402. — Scrisori de ale lui E. Kogălniceanu în **Iorga,** *Studii şi Doc.* vol. XVI, p. 366—367. — Ediţie populară: *Enaki Kogălniceanu, Letopiseţul Moldovii* în *Autorii români vechi şi contimporani,* Bucureşti, Socec.

Despre Ion Canta, *Letop.* vol. I, p. XXII, vol. III, p. 208 (despre ms.) **Ar. Densuşianu,** *Ist. limbii şi lit.* ed. II. p. 233, **Iorga,** *Ist. lit.* I, p. 491—496 (p. 496 despre ms.) *Catal. manuscr.* I, 517—518. Textul s'a publicat în *Letop.* vol. III, p. 175—188, *Cron.* vol. III, p. 181—193.

Despre Logofătul Gheorgaki, *Letop.* vol. III, p. 330 (despre ms.), **Ar. Densuşianu** *Ist. limbii şi lit.* ed. II. p. 234, **Iorga,** *Ist. lit.* I, 497—499 (aici se stabileşte întâiaşi dată numele lui de familie). — Textul s'a publicat în *Letop.* vol. III, p. 287—324, *Cron.* vol. III, p. 299—330. — Despre alte scrieri de ceremonial, **D. Russo,** *Elenizmul,* p. 60—61.

Despre familia Bălăcenilor v. **Iorga,** *Anal. Acad. Rom.* XXI ist. p. 388 ş. u., unde se analizează pe larg şi cronica aceasta, dându-se (p. 447) descrierea manuscriselor. — Dependenţa de Radu Popescu a arătat-o cu exemple **Giurescu,** *Contribuţiuni* p. 115. — Despre *Istoria oştirii* v. **Iorga,** *Ist. lit.* I, 210 ş. u. şi *Anal. Acad. Rom.* XXI ist., p. 421—423, unde se găseşte şi descrierea msselor; unul din ele l-a publicat **M. Kogălniceanu** în *Arhiva Românească* II, 1—186. O variantă a *Istoriilor* atribuite lui R. Popescu e cuprinsă în *Cronica dela Cluj,* despre care e a se consultă **Giurescu,** *Contribuţiuni,* 116—119 şi **Iorga,** *Anal. Acad. Rom.* XXI ist., p. 447. — Despre o continuare a cronicelor muntene, v. **Iorga** *Ist. lit.* I. 208 ş. u.

Despre Stolnicul Dumitrache, v. **V. A. Ureche,** *Anal. Acad. Rom.* ist., 341—479 (unde se publică şi cronica) şi **Iorga,** *Ist. lit.* II, 108—112.

Despre Mihaiu Cantacuzino, v. **Iorga**, *Ist. lit.* II, 117—131 (unde se vorbeşte şi de alte scrieri ale lui). — **Acelaşi**, *Anal. Acad. Rom.* XXI ist., 410—421. — Genealogia a fost publicată de **C. Bolliac** în *Buciumul* I. — *Istoria Ţării româneşti* a fost tipărită în greceşte la Viena, în a. 1806, de fraţii **Tunusli**, v. Vechea Bibliografie, vol. II. p. 488—489.

Despre Dionisie Eclesiarhul, **Ar. Densuşianu**, *Ist. limbii şi lit.* 235—236, **Iorga**, *Ist. lit.* II, 145—153. S'a tipărit în **A. Papiu Ilarian**, *Tesaurul de monumente istorice pentru România*, vol. II (1863), p. 159—236.

Despre o cronică anonimă puţin importantă v. **Iorga**, *Ist. lit.* I, 500—501. Un anonim scrie în versuri foarte stângace *Istoria Ţării româneşti de la leat 1769*, v. **Iorga**, *Ist. lit.* I, 501—502. Ni s'au păstrat şi nişte fragmente dintr'o *Geografie a Ţării româneşti*, scrisă de un anonim. Planul — «socoteala» — lucrării arată un spirit înţelegător, cf. **Iorga**, *Ist. lit.* I, 502—504.

Stihurile asupra Domnului Grigore Ghica Voievod al ţării Moldovei s'au publicat de **I. Negruzzi** — mai întâi în *Conv. lit.* VIII (a. 1875) — apoi de **M. Kogălniceanu** în *Cron.* vol. III, p. 275—280, unde se atribue fără cuvânt, (cf. **Iorga**, *Ist. lit.* I, 408 n. 5 şi II, 84, **I. Negruzzi**, *Cântecul sau Stihuirea lui Grigore Ghica-vodă. Anal. Acad. Rom.* XXXII 3. Buc. 1910, p. 2) lui E. Kogălniceanu. Un manuscris se găseşte şi în Biblioteca Universităţii din Cernăuţi. — În *Cron.* vol. III, p. 281—295 s'au publicat *Stihurile asupra peirei lui Manolachi Bogdan şi a lui I. Cuza*, despre cari v. **Iorga**, *Ist. lit.* II, 84—85 (cf. p. 85—86, unde se vorbeşte despre o lucrare în proză şi versuri din a. 1791 asupra morţii lui Potemchin), cf. şi **V. A. Ureche**, *Anal. Acad. Rom.* X ist., 358 şi **T. Stefanelli**, în *Arhiva* din Iaşi vol. VIII, p. 521.

Istoria lui Mavrogheni de Pitarul Hristache s'a publicat mai întâiu în *Buciumul* lui **C. Bolliac** din a. 1863, nrele 7, 9 şi 10, apoi în **V. A. Ureche**, *Istoria Românilor* (vol. 3 al seriei 1786—1800) p. 451—462, în urmă de **G. Adamescu** în *Biblioteca pentru toţi*. — **N. Docan** a publicat, dimpreună cu un studiu, *O povestire în versuri încă necunoscută despre Domnia lui Mavrogheni* în *Anal. Acad. Rom.* XXXIII n. 6 lit., Buc., 1911, care pare a fi mai veche decât a lui Hristache şi a fi servit acestuia de model (cf. p. 23). Fragmente din ea publicase **Gr. Tocilescu** în *Rev. p. ist., arheol. şi filol.* a. II (1884), vol. I, fasc. II, p. 327—332.

CUPRINSUL:

Pag.

Introducere . . . . . 1—10

Împărţirea 1 — Epoca veche 1 — Epoca nouă 2 — Epoca modernă 3 Continuitatea între cele trei epoce 3 — Metoda 4 — Aparatul şi materialul 6 — Subimpărţirea 6 — Influenţele externe 7 — Scriitorii mari 7 — Iubirea faţă de subiectul tratat 8 — Cursuri populare 9.

Capitolul I: Înainte de întâia carte românească . . 11—56

1. *Stăpânirea culturii bisericeşti în haină slavonă* — — — — 11—18

Începuturile 11 — Influenţa slavonă 12 — Mănăstirile, focare culturale 13 — Şcolile mănăstireşti 14 — Caracterul cosmopolit şi savant al culturii religioase 16 — Lipsa unui mediu cultural în afară de mănăstiri 18.

2. *Celelalte arte* — — — — — — — — — — — — — — — — 18—32

Tipicul şi profesionalismul; puritatea formei 18 — Pictura 20 — Sculptura 24 — Muzica 26 — Arhitectura 30 — Lipsa unui mediu artistic 30.

3. *Neagoe Basarab* — — — — — — — — — — — — — — — 32—41
4. *Începutul istoriografiei române* — — — — — — — — — — 42—46

Pomelnice şi anale 42 — Analele de la Bistriţa şi de la Putna 44 — Cronicarul Macarie 44 — Eftimie 45 — Azarie 46.

5. *Tipografia* — — — — — — — — — — — — — — — — — 46—50

Tipograful Macarie 48 — Dimitrie Liubavici 50.

6. *Literatura populară* — — — — — — — — — — — — — — 50—56

Capitolul II: Întâiele scrieri şi tipărituri în limba română . . . . . 57—78

7. *Acte şi notiţe româneşti* — — — — — — — — — — — — 57—58
8. *Întâia influenţă apuseană* — — — — — — — — — — — — 58—66

Husitismul 58 — Codicele voroneţean 62 — Psaltirea scheiană 64 — Evanghelia 64 — Alte traduceri 66.

9. *A doua influenţă apuseană* — — — — — — — — — — — — 66—68

Luteranismul şi calvinismul 66 — Cei doi Tordaşi 66.

10. *Diaconul Coresi* — — — — — — — — — — — — — — — 68—74
11. *Literatura profană* — — — — — — — — — — — — — — 74—78

Cărţi populare 74 — Codicele sturdzan 76 — Codicele lui Ioan din Simpetru 77 — Hronograful lui Moxa 77 — Dascălul Toadăr 77.

Capitolul III: Epoca de înflorire (1640—1720) . . 79—161

12. *Privire generală* — — — — — — — — — — — — — — — 79—103

Mediul cultural 79 — Tiparul 80 — Cărţi de legi 80 — De-

Pag.

căderea culturii slavone 80 — Literatura religioasă 81 — Străduinţele lui Mateiu Basarab. Petru Movilă 84 — Noul Testament de Bălgrad 84 — Mitropolitul Moldovei Varlaam 88 — Biblia de la Bucureşti. Episcopul Damaschin 88 — Literatura profană 90 — Varlaam şi Ioasaf 90 — Învăţăturile lui Neagoe şi Viaţa lui Nifon 90 — Letopiseţul moldovenesc 92 — Cronica lui Brancovici 92 — Versuri despre Ioasaf Stâlpnicul 92 — Influenţa grecească 94 — A treia influenţă apuseană 96 — Spătarul Milescu 97 — Şcolile polone 97 — Istoriografia naţională 98 — În Moldova. Logofătul Eustratie 98 — Simeon Dascălul 99 — Izvoadele boiereşti 99 — Axintie Uricariul 100 — În Muntenia 101 — Cronica Buzeştilor 102 - Cronica lui Stoica Ludescu 102 — Cronica lui Radu Greceanu 102 — Genealogii 103.

13. *Grigore Ureche* — 103—106
14. *Mitropolitul Dosofteiu* — 106—111
15. *Miron Costân* — 111—117
16. *Stolnicul Constantin Cantacuzino* — 118—120
17. *Nicolae Costân* — 120—123
18. *Radu Popescu* — 124—127
19. *Antim Ivireanul* — 128—132
20. *Ion Neculce* — 133—139
21. *Dimitrie Cantemir* — 138—161

Capitolul IV: Epoca de decadenţă . . . . . 163—181

22. *Privire generală* — 163—174
Epoca fanariotă 163 — Literatura religioasă 164 — Damaschin şi Chesarie 164 — Iacov Stamati. Paisie Veliciovschi 165 — Vartolomeiu Măzăreanu 165 — Literatura profană 167 — În Ardeal 167 — Unirea cu Roma 168 — Neuniţii. Istoria lui Radu Tempea 168 — Plângerea Silvaşului 168 — Teodor Corbea 169 — Gramatica lui Eustatievici 169 — Codicele Mateiu Voileanu 169 — În Bucovina 171 — La Aromâni 172.

23. *Epigonii* — 174—181
Alexandru Amiras 175 — Ienache Kogălniceanu 175 — Cronicarul Canta 176 — Gheorghe Suţu 176 — Cronica Bălăcenească 177 — Istoria oştirii asupra Moreii 177 — Dumitrache Varlaam 177 — Mihaiu Cantacuzino 178 — Dionisie Eclesiarchul 178 — Naraţiuni versificate 179 — Stihurile asupra morţii lui Ghica 180 — Pitarul Hristache 181.

Bibliografie — 183—207
Bibliografie generală — 183—185
Bibliografie specială — 185—207

Indice — 213

Errata — 219

ILUSTRAȚIUNI:

Pag.

1. Pagină din *Evangheliarul* slav, scris de Nicodem la 1405 — 15
2. Pagină din *Evangheliarul* slav, manuscris dela 1436 — 17
3. Portretul lui Ștefan cel Mare din *Evangheliarul* slav de la Homor, din anul 1473 — 19
4. Evanghelistul Mateiu, miniatură în acelaşi manuscris — 21
5. Pagina întâia din acelaşi manuscris — 23
6. Epilog din acelaşi manuscris — 25
7. Legătura aceluiaşi manuscris, făcută în anul 1487 — 27
8. Pagină din *Evangheliarul* slav, scris la 1502 din ordinul lui Ștefan cel Mare pentru mănăstirea Bistrița — 29
9. Pagină din *Evangheliarul* slav, manuscris dela 1512 — 31
10. Pagină din *Evangheliarul* slav, manuscris dela 1555 — 33
11. Pagină din acelaşi manuscris — 35
12. Legătura Evangheliarului dela Voroneț (manuscris slav din 1550), făcută la 1557 — 37
13. Portretele lui *Mateiu Basarab* şi al *Doamnei Elena*, legate la 1644 într'un Evangheliar slav din 1543 — 39
14. Pagină din *Evangheliarul* slav dela 1664 — 41
15. *Neagoe Basarab* cu familia sa — 43
16. Pagină din *Liturghierul* slav din 1508, tipărit de *Macarie* — 47
17. Începutul prefeții *Molitfelnicului* slavonesc din 1545, tipărit de *Liubavici* — 49
18. Întâiul act istoric de stat scris românește: O poruncă dată la 1600 de *Mihaiu Viteazul*, ca domn al Ardealului — 59
19. O pagină din *Codicele Voronețean* — 61
20. Pagina 483 (cu criptogramă) a *Psaltirei Scheiane* — 63
21. Pagină din *Evangheliarul* copiat de Radu din Mănicești la 1574 65
22. Inițiala K într'un evangheliar slav, manuscris din 1502, în Liturghierul slav tipărit de Macarie la 1508 şi în Evanghelia cu învățătură tipărită de Coresi la 1581 — 67
23. Vignetă, din *Evangheliarul* românesc, tipărit de *Coresi* (1561) — 69
24. Epilogul *Psaltirei* slavo-române, tipărită de *Coresi* la 1577 — 71
25. Pagină din *Evangheliarul* slavo-român din Petersburg — 73
26. Fiul rătăcitor, din *Evanghelia învățătoare*, Govora (1642) — 81
27. Stema Basarabilor din *Pravila dela Govora* (1640) — 82
28. Stema Moldovii din *Pravilele împărătești*, Iaşi (1646) — 83
29. Pagina întâia a *Lexiconului* slavo-român al lui *Mardarie Cozianul* 85
30. Vignetă din *Noul Testament*, Bălgrad (1648) — 87
31. Omofoare ale *Mitropolitului Varlaam*, păstrate la Mănăstirea Secu 89
32. Vignetă din *Cartea românească* de învățătură a *Mitropolitului Varlaam* (1643) — 91
33. Sfântul Ioan dela Suceava, ilustrație din aceeaşi carte — 93
34. Pagină din *Biblia de la București* (1688) — 95
35. Aierul Mitrofanei, jupânița lui *Nestor Ureche* (1608) — 104
36. Iscălitura lui *Grigore Ureche* — 106

Pag,

37. *Mitropolitul Dosofteiu* — — — — — — — — — — — — — — — 107
38. Pagină din *Psaltirea în versuri* a *Mitropolitului Dosofteiu* (1673) 109
39. *Miron Costân* — — — — — — — — — — — — — — — — — — 113
40. Iscălitura lui *Miron Costân* — — — — — — — — — — — — — 116
41. Stolnicul *Constantin Cantacuzino* — — — — — — — — — — — 117
42. Iscălitura Stolnicului *Constantin Cantacuzino* — — — — — — — 120
43. Iscălitura lui *Nicolae Costân*, hatman — — — — — — — — — 123
44. Iscălitura lui *Radu Popescu* — — — — — — — — — — — — 127
45. Versuri românești tipărite cu caractere georgiane de *Mihail Ștefanovici* (1710) — — — — — — — — — — — — — — — — 129
46. Portretul lui Wakhthang IV din întâia Evanghelie georgiană, tipărită la 1709 la Tiflis de *Mihail Ștefanovici* — — — — — — — — 130
47. Iscălitura lui *Antim*, Mitropolitul Ungro-Vlahiei — — — — — — — 132
48. Desemnuri de ale lui *Dimitrie Cantemir* — — — — — — — — — 141
49. Portret din tinerețe al lui *Dimitrie Cantemir* — — — — — — — — 143
50. Palatul lui *Dimitrie Cantemir* în Constantinopole — — — — — — 144
51. *Dimitrie Cantemir*, Principele Moldovii — — — — — — — — — — 147
52. Ilustrație din *Divanul* lui *Cantemir* — — — — — — — — — — — 149
53. Foaia de titlu a *Istoriei ieroglifice* de *D. Cantemir* — — — — — — 151
54. *Harta Moldovii* de *D. Cantemir* — — — — — — — — — — — — 156
55. Cetatea Iliii, desemnată de *D. Cantemir* — — — — — — — — — — 159
56. Cântec turcesc cu adnotația muzicală a lui *D. Cantemir* — — — — 161
57. Iscălitura lui *Paisii stareț* — — — — — — — — — — — — — — 165
58. Canon de pocăință, manuscris autograf de *Vartolomeiu Măzăreanul* 166
59. Pagină din *Codicele Mateiu Voileanu:* Versuri latine transcrise cu litere chirilice — — — — — — — — — — — — — — — — — 170
60. O pagină din *Pedagogia* lui *Ucuta* (1797) — — — — — — — — — — 173
61. Iscălitura lui *Ienache Kogălniceanu* — — — — — — — — — — — 176

Indice.

Adamescu Gh. 184, 185, 207.
Alecsandri V. 3, 139.
Alexandria 77, 94.
Alexici (Alexics) Dr. G. 184, 191, 198.
Alghinuşă 77.
Amfilohie episcopul 167.
Amiras Alexandru 164, 175, 205.
Analele (dela Bistriţa) 44, putnene 44, 187
Angeli (muzician) 140.
Anonymus Caransebesiensis 96, 195.
Antim Ivireanul 80, 90, 92, 128—132, 164, 200—201.
Apostol (1682) 88.
Arbore Campodux 196.
Arbore Zamfir 194.
Archirie protopopul 68.
Archirie şi Anadam 171.
Asachi Gh. 196.
Atanasie episcopul 88.
Axintie Uricariul 100, 103, 197.
Azarie cronicarul 46, 92, 187.

Bălăceanu Aga Const. 177.
Bălcescu N. 4, 197.
Bărbulescu I. 189.
Bărila Dimitrie 106.
Bârseanu A. 205.
Barwinski E. de 197, 199.
Batjocura Fandasiei 167.
Berechet St. 198.
Bertoldo 167.
Bianu I. 184, 185, 187, 188, 189, 190, 193, 194, 197, 198, 200, 203.
Biblia (1688) 88, 94, 95, 102, 194.
Bobulescu C. 195.
Bogdan-Duică Gh. 195.
Bogdan I. 8, 44, 45, 46, 185, 186, 187, 189, 191, 193, 196, 198.
Bogrea V. 190.
Boiagi 174.
Bolintineanu D. 4.
Bolliac C. 205, 207.
Botezarea şi Miruirea 84.
Boţulescu Vlad 204.
Brancovici Gheorghe 92, 195.
Brancovici Sava 80.
Brzeschi Nic. 44, 186, 187.
Bucoavnă (1744) 168.
Buffier 167.
Buhaş Alex. 100.
Bujoreanu I. M. 103.
Bunea A. 190.
Burada T. 202.

Cacavela Ierem. 140, 150, 152.
Candrea I. A. 189, 190, 192, 202.
Canta Ion 176, 206.
Cantacuzino Const., Stolnicul 79, 96, 102, 118—120, 125, 126, 128, 155, 196, 199.
Cantacuzino Mihaiu 178, 207.
Cântarea Evei 171.
Cantemir Ant. 34, 97, 133, 140, 145, 146.
— Dimitrie 4, 30, 34, 40, 96, 133, 139—161, 178, 201—202.
Cantemir (lexicograf Bucovinean) 172.
Capidan Th. 205.
Caracaş R. 184.
Caracostea D. 188.
Carida Gh. 124.
Carmen Sylva 40.
Carol Regele 38.
Carte de învăţură 83, 88, 91, 93.
Cartojan N. 77, 193.
Catehismul 167—168 (calvinesc) 88, 189, 190, (lui Fogaraşi) 194, (lui Vito Pilutio) 194, (mic) 172.
Cavalioti Anastasie 174, 205.
Cazania (Coresi) 88, (Varlaam) 88.
Ceaslov 88, 90.
Cercel Chiriac 164.
Chesarie Halepliu episc. 164—165, 202.

Cioban St. 198.
Cipariu T. 184, 195.
Clain Inochentie 168.
— Samuil 2, 169, 177.
Clănău Petru 196.
Codul (Caragea) 164, (Dimonie) 174, 205, (Ipsilanti) 164, (Marţian) 193, (neagoensis) 77, 193, (sturdzan) 76, 192, (Todorescu) 193, (voroneţean) 61, 62—64, 189.
Constantin vătaful 177.
Constantinescu Râmniceanu Gh. 201.
Constantinie 203.
Corbea Teodor 169, 205.
Coresi Diaconul 3, 5, 67, 68—74, 88, 191—192.
Cornaro Vich. 167.
Cornoi Dr. I. 201.
Costân Miron 80, 99, 100, 108, 111—116, 118, 119, 120, 121, 122, 128, 136, 137, 138, 153, 155, 175, 186, 197, 198—199.
Costân Nicolae 99, 100, 103, 120—123, 134, 137, 155, 157, 158, 192, 199.
Costin v. Costân.
Creţu Gr. 189, 194, 195, 205.
Cronica (anonimă) 187, (bălăcenească) 177, (Buzeştilor) 102, (lui Chiparissa) 206, (lui Eftimie) 187, (lui Huru) 196, (lui Macarie) 187, (moldopolonă) 186, (serbomoldovenească) 186, (Sloveanilor) 92.

Dachselt Paul 205.
Dăianu Dr. Ilie 191, 205.
Damaschin 5, 80, 90, 164.
Dan Dim. 202.
Daniil Mihail Adam Hagi 174, 205.
Daponte 164.
Delchiaro 101, 128.
Demian Vasile 100, 197.
Densuşianu Aron 184, 189, 195, 197, 199, 200, 206, 207.
Densuşianu Ovid 189, 190, 202, 203.
Dicţionar (român-latin) 96, 195, (slavo-român) 81, 85, 194.
Dieterich Dr. Karl 184.
Diichiti Const. 195.
Dima Gh. 28.
Dinulescu St. 194, 198, 200.
Dionisie Eclesiarhul 178—179, 207.
Docan N. 207.
Dosofteiu din Hurez 92, 171.
Dosofteiu Mitropolitul 3, 4, 80, 81, 88, 106—111, 116, 136, 164, 169, 198.
Drăgan Dr. Nic. 189, 190, 191, 192, 194.
Dragomir Silviu 198.
Dubău Tudosie 100, 197.
Duma Radu 168.
Dumitrache Stolnicul 177, 206.

Eftimie cronicarul 45—46, 187.
Eliade 3.
Eminescu 3, 26
Erbiceanu C. 185, 191, 195, 200, 202, 203
Erotocrit 167.
Esop 167.
Eustatie Grid (Eustatievici, Eustathiades) 169.
Eustatie Logofătul 80, 88, 94, 98, 99, 138, 158, 196, 205.
Evanghelia 64—66, (1561) 69, 70, (1682) 88, (cu învăţătură) 67, 70, 72, (greco-română) 102, (lui Radu din Măniceşti) 65, 70, (slavo-română) 73, 191.
Evsevie de Pamfilia 171.

Faptele Apostolilor v. Praxiul.
Fărcăşanu Mateiu 204.
Filaret episcopul 202.
Filipescu Constantin Căpitanul 200.
Filipide 164.
Floarea darurilor 92.
Fogaraşi Şt. 108, 194, 198.
Fotinò 164.
Fragmentul Todorescu 66, 191.

Gâdei V. A. 196.
Găluşcă C. 190.
Gaster M. 184, 185, 189, 192, 194, 195 196, 199, 204, 205.
Gavril Ierodiacon 188.
— protul 90, 94, 195.

Genealogii 103.
Genier Nic. 206.
Geografia (Ardealului) 195, (Țării-românești) 207.
Gheorgachi logăfătul 177, 206.
Gheorghe episcopul 68.
Ghica Vladimir 199.
Ghișcu din Tirana 174, 205.
Giuglea Gh. 190.
Giugov Mancio 186.
Giurescu Const. 98, 99, 100, 195, 196, 197, 199, 200, 206.
Goga O. 4.
Gramatici 169, 172.
Greceanu Radu 79, 102—103, 197.
— Șerban 79, 102.
— Ștefan 197.
Grigore din Măhaciu 76.
— mitropolit 42.
Grigorescu N. 26.
Gromovnic 194.
Guevara 123.

Haliciu 96, 196.
Halimà 167.
Hammer 154.
Hasdeu B. P. 76, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 199, 200.
Hase 206.
Helmont van 140.
Heltay G. 68, 191.
Herce Șt. 66.
Hodoș Enea 184.
— Dr. Ios. 201.
— Nerva 46, 184, 187, 191.
Hristache Pitarul 181, 207.
Hrizea 124.
Hurmuzache 176.

Iacimirskij A. I. 185.
Iacomin filosoful 140.
Iacov Putneanul 165.
Iane popa 72.
Iarcu D. 184.
Iliodor 152.
Înmormântarea preoților 84.
Învățăturile lui Neagoe v. Neagoe Basarab.
Ioan din Simpetru 77.
Ioanid G. 199.
Ioasaf Stâlpnicul 92, 171, 195.
Iorest episcopul 80.
Iorga N. 4, 14, 30, 34, 42, 44, 99, 102, 114, 118, 119, 122, 142, 158, 180, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207.
Iosif episcopul 202.
Isaia ot Slatina 187.
Istoria Troadei 171.
Istoriile lui Herodot 167.
Izvoade boerești 99—100.

Jireček C. 187.

Kaluzniacki E. 188.
Kemény 196.
Kiemani Ahmed 140.
Kogălniceanu Ienache 175—176, 206, 207.
Kogălniceanu Mih. 3, 4, 176, 177, 196, 197, 199, 203, 204, 206, 207.

Lacea C. 198.
Lambrior Al. 185.
Lapedatu Al. 186. 194, 202, 203.
Laurian Tr. 197.
Lazar Gh. 4, 116.
Lăzăriciu 184.
Legenda Troei 167.
Leontari 106.
Letopisețul (de la Bistrița) 186, (de la Slatina) 187, (latin.) 97, 98, 195, (moldovenesc) 92, 98, 99, 195.
Leurdeanu St. 177.
Leviticul 191.
Liturghierul 84, (1680) 88, 90, (lui Dosofteiu) 108, (lui Tordași) 66, (slav) 48.
Liubavici D. 49, 50, 68.
Longinescu St. 80, 193.
Lörinț tipograful 192.
Ludescu Stoica 102, 127, 197, 200.
Lupaș I. 190.

Macarie cronicarul 44—45, 77, 187.
— mitropolitul 36.
— tipograful 48, 67.
Maior Petru 2, 4, 157.
Maiorescu Ioan 4.
— Titu 3, 4.
Mangra V. 192.
Marc Aureliu 123.
Mardarie Cozianul 85, 189, 194.
Mărgăritare (1691) 102.
Marian St. Fl. 203.
Marien Diacul 68.
Marienescu Dr. At. 190.
Marki A. de 172.
Marmeliuc D. 188.
Mateiu al Mirelor 101.
Mateiu Dr. I. 191.
Maxim călugărul 36.
Măzăreanu Vart. 165—167, 172, 202—204.
Meletie arhiepiscopul 140.
Melhisedec episcopul 185, 200, 201.
Meteș Șt. 191.
Mihaiu popa 72.
Milescu Nic. Spătarul 97. 196, 199.
Minee (1776) 164.
Miniat Ilie 129.
Misail călugărul 138, 158, 196.
Moise filosoful 14.
Molitvelnice 70, 84, 90, 108.
Morf 184.
Movilă Petru 84, 97, 194.
Moxa (Moxalie) 44, 77, 80, 193.
Mrișescul T. 24.
Murko M. 185, 188.
Muste N. 134, 175, 206.

Nădejde I. 185, 189.
Naniescu Ios. 195.
Năsturel P. V. generalul 195.
— Udriște 79, 90, 96, 195.
Neacșu boierul 188.
Neagoe Basar. 20, 32—41, 90, 163, 186.
Neculce Ion 80, 97, 99, 133—139, 148, 175, 201.
Negruzzi Const. 6, 139.
— Iacob 207.
Nicolaescu St. 191.
Nicolescu M. 201.
Nifon 34, 36, 195.
Nistor I. 205.
Noailles contesa de 34.

Octoihuri 88, 90, 108, 172.
Onciul D. 7
Opre tipograful 50.
Oprișa P. 199.
Orășanu Șt. 44, 187, 196.

Paisie Veliciovschi 165.
Palia dela Orăștie 68, 190—191.
Pânea pruncilor (1702) 167.
Panaitescu Em. 200.
Papahagi Per. 205.
Papiu Il. 197, 201, 207.
Papp I. 194.
Pârvan V. 193.
Patrignet A. 193.
Peretz I. 193.
Peștișel Moise 68.
Petrea tipograful 50.
Philippide Al. 184, 185.
Picot E. 187, 195, 197, 199, 200,
Pilde filosofești 171.
Pilutio Vito 194.
Plângerea lui Adam 171.
Plângerea Silvașului 168.
Podlacha L. 186.
Pop Vasile 184.
Popescu Radu 79, 102, 124—127, 137, 177, 200, 206.
Popescu St. 186.
Popovici Const. jun. 193.
— G. 198.
— Ios. 190, 191.
Popp Const. negustor 202.
— 184.
Pravoslavnica mărturisire (1691) 102.
Pravila 193 194, (de la Govora) 80, 82, (lui Vasile Lupu) 80, 83.
Praxiul (Faptele apostolilor) 5, 62, 70.
Procopovici Alexie 190, 192.
Prorocia Sivillei 171.
Protopopescu Dragoș 202.

Psaltirea 5, (1570) 70, (1577) 70—72, (1651) 86, 194, (Hurmuzachi) 190, (lui Tordaşi) 66, (în versuri) 108, 169, (scheiană) 63, 64, 72, 190, (voroneţeană) 190.
Pseudo-Neagoe 32.
Puşcariu Sextil 189, 192.
Puşchilă D. 198.

Radu din Măniceşti 65, 70. 192.
Rafail monahul v. Popescu Radu.
Răspunsul la Catehismul Calvinesc 88.
Roja 174.
Rojdeniţă 77.
Romansky St. 32, 33, 34, 186.
Romstorfer K. 186.
Roques M. 190, 191—192.
Rudow 184.
Russo D. 32, 118, 164, 177, 186, 192, 193, 195, 198, 204, 205, 206.

Şăineanu L. 188.
Sandor Grigore de Agyagfalva 198.
Şapte taine (1644) 88, 196.
Sbiera I. G. 64, 66, 184, 188, 189, 190, 192, 193, 194, 197, 199, 200, 205.
Schladebach K. 188.
Şerban, fiul lui Coresi 68.
Seulescu G. 156. 202.
Sfinţirea bisericilor 84.
Silaşi 198.
Silvestru tipograful 86.
Simeon Dascălul 98, 99, 114, 115, 138, 158, 187, 196.
Simeon Ştefan 80.
Şincai Gh. 2, 169.
Sintippa 167.
Sion A. 203.
— Gh. 195, 201.
— I. 193.
Speranţia T. D. 188.
Stamati Iacov 165.
Ştefan Mitropolitul 80.
Stefanelli T. 204, 207.
Ştefanovici M. 129, 130.
Stinghe Sterie 205.
Sturzea Vasile 88.
Sulzer 120, 180.
Szegedi Gy. 66.
Sztripszki Hiador 191, 198.

Tâlcul evangheliilor (1564) 70.
Tales 140.
Ţamblac Grig. 14, 34, 201, 185.
Tanoviceanu I. 197, 199.
Taranovschi Andrei 197.
Tempea Radu 168, 205.
Tenora B. 190.
Teoctist 44.
Teodosie cronicarul 101.
— mitropolitul 80, 83, 88, 90.
Teofil episcopul 77.
Testament noul 86, 87, 194.
Timuş Dr. Gherasim Piteşteanu 191.
Toadăr dascălul 77—78, 193.
Tocilescu Gr. 200, 202, 207.
Tordaşi Mihail 66—68.
— Pavel 66.
Trepetnic 194.
Triod 90.
Tunusli fraţii 207.
Tzigara Samurcaş Al. 186.

Ucuta Const. 173—174, 205.
Ureche Grig. 80, 98, 99, 103—106, 114, 121, 137, 158, 187, 197—198.
Ureche Nestor 197.
— V. A. 196, 199, 202, 206, 207.

Văcărescul Const. 103.
Varlaam Dumitru 177.
— Mitropolitul Moldovei 80, 83, 86, 89, 91, 93, 156. 194
Mitropolitul Munteniei 80.
Varlaam şi Ioasaf 90, 195.
Vârnav V. 201.
Veliciovschi Paisie 165.
Veress Dr. Endre 184.
Viaţa lui Nifon 90, 91, 92, 101.
Viski Ion 108
Voilean Mat. (scriitorul) 169—171, 205.
— Mateiu (editorul) 205.
Voinescu I. 186.

Walter Baltazar 197.
Weigand Gust. 205.

Xenopol A. D. 185, 200.

Zacan Efrem. 68.
Zavira G. 201.
Zbornicul (de la Chiev) 187, (de la Petersburg) 187.

Errata.

Pag.	14	șirul	6	de sus	citește	*Grigore*	în loc de	*Gheorghe.*
„	34	„	12	„ „	„	*Grigore*	„ „ „	*Gheorghe.*
„	52	„	8	„ „	„	*în tot*	„ „ „	*la tot*
„	53	„	9	„ „	„	*metoda*	„ „ „	*metodă.*
„	53	„	7	„ jos	„	*In tot*	„ „ „	*La tot.*
„	58	„	5	de sus	„	*de*	„ „ „	*despre.*
„	60	„	25	„ „	adaugă	*le-a tradus*	după	*cine.*
„	66	„	4	„ jos	citește	*Todorescu*	în loc de	*Teodorescu.*
„	68	„	1—2	în sus	„	*Peștișel*	„ „ „	*Festișel.*
„	77	„	12	de jos	„	*proprie*	„ „ „	*originală.*
„	93	„	10	„ „	„	*ei*	„ „ „	*lui.*
„	94	„	3	„ jos	„	*al lui*	„ „ „	*a lui.*
„	96	„	9	„ sus	„	*beizadeaua*	„ „ „	*beizadeua.*
„	108	„	25	„ jos	„	*Viski*	„ „ „	*Viszki.*
„	121	„	28	„ „	„	*prolix*	„ „ „	*prolia.*
„	167	„	24	„ „	„	*Erotocritul lui*	„ „ „	*Erotocritului.*
„	174	„	22	„ „	„	*Ghișcu*	„ „ „	*Ghișca*
„	174	„	26	„ „	„	*Boiagi*	„ „ „	*Bojagi.*
„	179	„	21	„ „	„	*Dionisie*	„ „ „	*Dumitrache.*
„	187	„	33	„ „	„	*St. Orășanu*	„ „ „	*A. Orășanu.*
„	187	„	2	„ jos	„	*Jireček*	„ „ „	*Jirečeck.*

„ 190 rândul 20 («C. Gălușcă.... 1913») trebuiă culeș înainte de paranteza din rândul 26 și trebue scos punctul după cuvântul «necesare».

Pag 196 rândul 7 de jos citește *St. Orășanu* în loc de *A. Orășanu.*

O.P.C.N.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 126357521